HERBERT TINGSTEN

Min politiska horisont

och andra essayer

NORSTEDTS

HERBERT TINGSTEN MIN POLITISKA HORISONT

HERBERT TINGSTEN

MIN POLITISKA HORISONT

HERBERT TINGSTEN

MIN POLITISKA HORISONT

HERBERT TINGSTEN

MIN POLITISKA HORISONT

och andra essayer

P. A. Norstedt & Söners Förlag

Stockholm

Herbert Tingsten

Mitt liv

Del I Ungdomsåren	1961
Del II Mellan trettio och femtio	1962
Del III Tidningen 1946—52	1963
Del IV Tio år 1953—63	1964
Från idéer till idyll	1966
Strid kring idyllen	1966
När Churchill grep makten	1966
Notiser om liv och död	1967
Dagbok från Amerika	1968
Gud och fosterlandet	1969

© *Herbert Tingsten 1969*

Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner

Stockholm 1969

Förord

Då jag kallar denna bok "Min politiska horisont" är det inte bara därför att den första uppsatsen tecknar min politiska utveckling och min nuvarande politiska hållning. Även en stor del av de andra, i regel förut publicerade essayerna tar upp frågor som på ett särskilt sätt ingår i mitt politiska perspektiv. Detta gäller naturligtvis den första avdelningens debattinlägg om företrädesvis svensk politik, det gäller också den andra avdelningen, där jag inför artiklar om Israel från de senaste åren. Mera angeläget att betona är att synpunkten även gäller den tredje avdelningen med historisk-politiska essayer som valts med tanke på att de huvudsakligen inte är historiska i mera egentlig mening utan snarare idéhistoriska med försök till analys och värdering av en rad väsentliga händelser och ståndpunkter, från det amerikanska inbördeskriget till våra dagar.

I fråga om dateringen av uppsatserna är ett par notiser behövliga. De två första essayerna om Israel är skrivna efter en resa i landet på hösten 1966, alltså före sexdagarskriget, den tredje är byggd på redovisad läsning, den fjärde utgår från intryck och erfarenheter under en resa i Israel i april och maj 1969. Beträffande uppsatserna i den tredje avdelningen, med ett par undantag publicerade under de senaste tio åren, är i några fall noterat vilket år uppsatsen är skriven, i andra fall lär någon närmare anvisning om tiden inte vara behövlig. I åtskilliga fall har ändringar och mindre kompletteringar gjorts.

Stockholm i juli 1969

Herbert Tingsten

I

Min politiska horisont

1

Hur skall världen, eller staterna, styras? Vart är vi på väg och vart vill vi ta vägen? Finns några mål för oss, för de enskilda och mänskligheten, formade av ett högre väsen eller av oss själva?

Dessa frågeställningar präglade den undervisning jag fick som barn och yngling, en stor del av den allmänna litteratur jag läste och de statsläror som ingick i mina statsvetenskapliga studier. Jag skall här urskilja tre grupper av föreställningar, som kanske i särskilt hög grad konkurrerade i min ungdom men som alla bevarat ett mått av vitalitet.

Jag börjar med statslärorna, de enklaste av idéböckerna, i urval eller referat delar av kursen i statskunskap. Sådana läror om hur staten borde styras och framför allt om var makten skulle ligga i staten hade förkunnats sedan årtusenden, från Aristoteles och Platon till vår egen tids mera anspråkslösa gestalter, såsom Jellinek och Bryce, Boström, Kjellén och Fahlbeck. Det var med få undantag ett slags förvaltningsideologier: det gällde att utifrån några allmänna, ofta oklart formulerade principer klarlägga hur staten skulle styras för att få styrka och stabilitet, inte att fixera framtidslinjer eller utopier för mänskligheten. Nästan undantagslöst var dessa statsläror alltså uttryck för en konservativ uppfattning i den meningen att de ville fastställa vem eller vilka som skulle härska. I regel var de konservativa även såtillvida som en demokrati med politisk likställighet betraktades som farlig eller orimlig. Den gamla under århundraden dominerande teorin om ett absolut kungadöme, vare sig av Guds nåde eller enligt Hobbes' konstruktion rationellt betingat, skymtade visserligen endast i bakgrunden. Men man utgick från att ett fåtal borde ha ledningen i staten, en elit (själva ordet hade ännu inte blivit populärt) bestående av de gamla och kloka som hos Platon eller av de genom arv utvalda eller av de ge-

nom bildning, samhällsställning och inkomster kvalificerade. Dessa möjligheter presenterades i skilda kombinationer; steget från Platons filosofer till det engelska överhuset och den svenska första kammaren togs med lätthet av tränade förkunnare. Det förutsattes självfallet att de härskande grupperna styrde till allas bästa, att den stora massan var oförmögen att inse sitt eget väl, även om man ofta hävdade att den borde ha en del av makten och därigenom få inflytande på statens styre. Den principiella likheten mellan dessa läror och de redan framförda men ännu inte arriverade teorierna om de intellektuellas, de medvetnas och de genomskådandes elit som de rätta härskarna är uppenbar.

Dessa statsläror, ännu obligatoriska i universitetsundervisningen och naturligtvis härskande i skolorna, hade sedan länge i den politiska praktiken och alltmer i den politiska teorin trängts undan av en annan doktrin, den demokratiska om en allmän och lika rösträtt som grundval för statsstyrelsen och om en medborgerlig frihet som skulle ge rätt till debatt i tryck och tal och rätt att bilda organisationer och partier. Även denna doktrin var en statslära av samma typ som de förut berörda såtillvida som den klarlade vilka som borde styra staten, inte hur staten skulle styras. Bakom kravet på demokrati låg visserligen krav på sakliga förändringar i statsverksamheten, men demokratin kunde framställas uteslutande som en lära om styrelsens utformning, och vissa av de grupper som verkade för demokratin bestämdes säkerligen väsentligen av dessa tankar. Medan jag som student så gott som uteslutande läste statsläror av den äldre antidemokratiska observansen bröt demokratin igenom i Sverige och i större delen av den värld som vårt perspektiv omfattade. Efter första världskriget kunde världens kanske mest berömde politiskt statsvetenskapliga författare James Bryce förklara: "Numera har demokratien allmänt accepterats som den normala och naturliga styrelseformen. För sjuttio år sedan betraktade Europas bildade klasser massornas frammarsch mot makten som ett hot mot ordning och välstånd. Då väckte ordet demokrati ovilja och fruktan. Nu innebär det ett beröm. Folkets välde välkomnas, upphöjes, dyrkas. De få, som det misshagar eller

oroar, erkänner sällan sina känslor. Man har nästan upphört att studera dess yttringar, ty dessa förefaller nu som ett led i tingens naturliga ordning. Den gamla frågan: Vilken är den bästa styrelseformen? är nästan föråldrad, ty intresset har koncentrerats till andra punkter."

De konservativa förvaltningsideologierna hade länge varit fasaden framför de religiösa, närmast kristna föreställningar som varit tänkandets utgångspunkt intill de senaste seklerna. Det politiskt centrala i den kristna läran var att jordelivet, kort och oväsentligt, tänktes som en förberedelse till och en urvalsprocess för det eviga livet. Tro och dygd var de värden som skulle ge tillträde till himmelen och förvandla de goda människorna till änglar. Förkunnad av de också med världslig makt utrustade kyrkorna blev denna lära nästan genomgående ett stöd för den härskande politiska och sociala ordningen; om den enskilde ägde en hög position eller levde i träldom, var rik eller fattig, måste vara av ringa betydelse i jämförelse med det helvete eller den himmel som väntade hinsides. Thomas Mores "Utopia" och jesuitstaten i Paraguay illustrerar hur man tänkte sig en jordisk idealstat. Från denna synpunkt kunde kristendomen kallas ett opium för folket och himmelriket de fattigas politiska utopi. Kristna ideologer som Thomas från Aquino och Luther kunde om också stundom med vissa reservationer predika lydnad, ödmjukhet och underkastelse för den stora massan. De äldre riktningar som sökte utnyttja kristna kärleks- och likställighetstankar i radikal riktning, såsom vederdöparna och "the levellers", kunde med hårdhet undertryckas av kristna härskare. Under årtiondena kring 1900 kan man i många stater fastslå en uppmjukning av den kristna konservatismen under anpassning till nya rörelser i tiden; i Sverige finns i detta hänseende, trots det ringa tidsavståndet, en väldig skillnad mellan ärkebiskoparna Sundberg och Söderblom.

Centrala moment i kristendomen kunde också ge eggelse i helt andra riktningar av mera medelbar politisk betydelse. Det gällde att omfatta och begripa tron, att leva ett gott liv i Kristi efterföljelse. Därmed gavs stimulanser till reflektion och självrannsakan, till koncentration på det inre livet. Strävan till det goda

kunde bli ett pedanteri men också en väg till upptäckter och förnyelse, till självständig granskning av lärorna och därmed till individualism. Denna hållning till livet måste leda till en vacklan mellan högmod och offervilja, mellan självförgudning och självuppgivelse, till växlingar mellan förtvivlan och salighet, mellan förakt för och kärlek till andra människor. Den prestige som det inre livet vann genom religionen blev av vikt för den politiska uppfattningen även efter sekulariseringens genombrott.

Tron på framsteg i jordelivet genom det mänskliga förnuftets strävanden framträdde under 1600- och 1700-talen som konkurrent till de religiösa föreställningarna om jordelivet som en förberedelse till det kommande livet. Den himmel, den fulländning som kristendomen förlade till ett liv efter döden blev genom framstegstankarna småningom som ett slags komplement i stor omfattning också godtagna av religionen, en möjlighet, ja en säkerhet redan i denna världen. Till stor del innebar dessa tankar en världslig tillämpning av de religiösa föreställningarna, och de var ofta byggda kring samma schema om syndafall, frälsning och fulländning som präglade den kristna läran. "Den drömda guldålder som en gång identifierats med världens skapelse genom nyckfulla outrannsakliga gudar, och som sedan överförts till det saliga livet efter döden i Guds rike, göres slutligen liktydig med en fortgående förbättring av människans jordiska tillstånd genom förnuftets behärskande av naturen och dess medvetna och insiktsfulla ledning av det samhälleliga arbetet."

Under 1800-talet blev framstegslärorna dominerande i den mera teoretiska politiska debatten, och tävlan dem emellan blev ungefär samtidigt med den politiska demokratins genombrott ett avgörande inslag i både diskussion och praktisk politik. Endast sällan redovisade dessa läror med klarhet och utförlighet de mål som ställdes för mänskligheten. Deras uppbyggnad hade nästan genomgående en historiefilosofisk och metafysisk, med den kristna teorins spekulationer besläktad grundval. Man ansåg sig kunna slå fast att människans natur eller historiens krafter eller produktionens och teknikens utveckling med nödvändighet i en rad etapper skulle leda fram till ett samhälle som

man utan tvivel värderade men som främst sågs inte som en medveten tillämpning av vissa värderingar utan som ofrånkomlig konsekvens av de mänskliga anlagen och deras utveckling. Det kan synas egendomligt att knappast någon av de stora framstegsideologerna utgick från vissa målsättningar i form av värderingar eller honnörsord, men detta sammanhängde med att de trodde sig kunna förutsäga framtiden och den framtid de förutsade alltid eller nästan alltid överensstämde med deras egna förhoppningar.

Detta hindrar naturligtvis inte att man under framstegsdebatten använde en rad värderingsord som blev nästan allmänt godtagna. Till dessa hörde — utom naturligtvis det mänskliga förnuftet, som var Guds ställföreträdare — lycka, frihet, fred, likställighet eller jämlikhet, gemenskap eller samhörighet. Men dessa ord kunde uppenbarligen tolkas på skilda sätt och placeras på högre eller lägre platser inom värdehierarkin. Ofta var värderingsorden hämtade från eller påverkade av de kristna föreställningarna både i den mån dessa föreställningar gällde jordelivet och det himmelska livet. Någon allmän utredning rörande denna djungel av begrepp och begreppstolkningar i framstegslärorna finns såvitt jag vet inte.

Lycka var kanske det mest värdebetonade ordet. Det finns ideologier som huvudsakligen tar sikte på lyckan i meningen av materiell välfärd och omväxling i arbete och nöje; Fouriers teori är det mest bekanta exemplet. Men i regel trodde framstegsmännen att den stat eller det samhälle de förutsade skulle rymma en betydande intellektuell frihet, en moral som garanterade en god sammanlevnad, ett stort mått av andlig vitalitet; man var överens med John Stuart Mill om att fulländningen inte bestod i "belåtna svin".

Det blev under 1800-talet vanligt att skilja mellan liberala och socialistiska framstegsläror. Ordet liberalism betecknade då främst en stark begränsning av statsverksamheten och stor individuell frihet eller rättare ett stort utrymme för det privata initiativet, medan man med socialism menade en kollektivism som kunde innebära statens eller samhällets äganderätt och kontroll över alla produktionsmedel och stor makt för gemenskapen på

alla områden. Mellan de framgångsrika liberala ideologerna och den teori, marxismen, som småningom blev ledande inom det socialistiska idéfältet, var emellertid skillnaden i slutmål obetydlig. Liberalerna tänkte sig att enskilda personer eller sammanslutningar skulle arbeta nära nog helt oberoende av staten, medan enligt Marx staten helt skulle avskaffas och människorna i ett samhälle av överflöd leva som autonoma individer eller grupper.

I fråga om det statsskick eller de växlande statsskick som skulle fungera under marschen mot fulländning rymmer framstegslärorna många varianter. Jag skall här stanna vid blott en enda punkt. De riktningar som efter hand kom att kallas liberala blev under 1800-talet allt mera det intellektuella gardet i arbetet för demokrati. Inom det socialistiska lägret blev också demokratin för de flesta ett godtaget politiskt mål även om denna styrelseform ofta sågs främst som en milstolpe på vägen till socialism. Marx och Engels anknöt i många uttalanden till en redan under den stora franska revolutionen framförd tanke, att massan av egendomslösa i en borgerligt konservativ stat inte inom en rimlig tid kunde inse socialismens nödvändighet och att det därför krävdes en revolution av den medvetna minoriteten och upprättandet av en provisorisk diktatur, en proletariatets diktatur som inom kort tid skulle ersättas av det fria socialistiska framtidssamhället. Genom den ryska revolutionen 1917 fick brytningarna inom den socialistiska idékretsen världshistorisk aktualitet.

Den givna idéhistoriska skissen avser främst att ge en uppfattning om den idépolitiska spänningen och de idépolitiska brytningarna under min uppväxttid. Min politiska hållning formades i stort sett för omkring femtio år sedan, även om dess motivering senare förändrats och, hoppas jag, fördjupats och jag på en rad punkter av ganska stor betydelse ändrat mening en eller flera gånger.

Efter några gymnasist- och studentår i miljöpräglad konservatism och nationalism, som jag tillräckligt beskrivit i mina memoarer, blev jag övertygad demokrat först i liberal senare i so-

cialdemokratisk anda. Den demokratiska ståndpunkten, som i huvudsak förblivit stabil, var säkerligen väsentligen beroende på inflytelser av tidshändelserna, tidningsläsning och diskussioner med kamrater som var radikala eller enligt den tidens uttryckssätt vänsterorienterade. Men jag påverkades också starkt i oppositionell riktning av den konservativa statsvetenskapliga kurslitteraturen. Då jag läste exempelvis Kjellén, Boëthius, Fahlbeck och Reuterskiöld väcktes min kritik; jag fann alla dessa motiveringar för monarki och styrelse av eller särställning för vissa genom arv eller inkomst privilegierade grupper orimliga. Min glansfulle men av vilda spekulationer förgiftade lärare Rudolf Kjellén kunde därför bli en av inspiratörerna till min demokratiska övertygelse. Redan i början av 1920-talet, efter den stora författningsreformen, blev i Sverige den demokratiska åskådningen gemensam för alla utom små grupper av extremister.

De försök att ge en rationell, principiell och generellt gällande motivering för demokratin som gjorts av en rad politiker och teoretiker finner jag emellertid, som jag sökt utreda i skilda sammanhang, ohållbara. Då jag ser demokratin som den vid en viss grad av intellektuellt och materiellt framsteg bästa styrelseformen är det inte på några s. k. absoluta grunder. Ett väsentligt skäl ligger i den gamla enkla satsen att det är bättre att räkna huvuden än att slå in dem. Demokrati innebär en fredlig sammanlevnad med möjlighet för alla att påverka styrelsen. Den garanterar inte, som det sagts, styrelse i allas intresse eller ens i majoritetens intresse; föreställningen att folk handlar i sitt eget intresse är — oberoende av hur detta begrepp definieras — omöjlig att upprätthålla. Men det synes mig lika klart att ingen grupp kan anses berättigad till en särskild maktställning, och konsekvenserna av detta blir likaberättigande. Lika väsentligt är att den medborgerliga frihet som ingår i demokratins begrepp är ett värde för många människor och en förutsättning för en rationell och produktiv debatt.

Med dessa och andra motiv för demokratin följer naturligtvis inte att denna styrelseform skulle vara generellt tillämplig eller under alla förhållanden överlägsen. Det finns uppenbarligen

samhällen där ett slags förmynderskap från vissa kvalificerade gruppers sida är ofrånkomligt. Det är också möjligt att hävda att ett förmynderskap uppburet av en bestämd målsättning även i mera utvecklade samhällen kan vara nödvändigt som en övergångsform. Här möter främst tanken på en minoritetsdiktatur i framstegets tjänst länge representerad av doktrinen om en proletariatets diktatur som skulle föra fram till socialism och en mera fulländad demokratisk gemenskap.

För mig — och säkert för många andra i min generation — var en sådan regim inte så främmande och förhatlig som den sedan blivit. Man behöver inte vara kommunist vare sig i partipolitisk eller ideologisk mening för att tänka sig att den ryska regim som kom till styret 1917 var den i det givna läget naturliga övergången till ett samhälle som skulle förverkliga våra fantasier om frihet och likställighet. Under svåra ekonomiska och politiska kriser kunde man rent av tänka sig att de demokratiska metoderna inte strikt kunde tillämpas för att nå socialismen — vare sig denna tänktes innebära en omfattande socialisering eller ett på delvis andra vägar uppnått mått av likställighet och trygghet. En mildrad variant av teorin om proletariatets diktatur framträdde under åren kring 1930 inom de socialdemokratiska partierna i flera länder (Socialist League i England, det norska arbetarpartiet, socialistiska riktningar i Frankrike, Schweiz och Österrike). Att jag själv inte stod sådana tankar främmande blev jag för några år sedan erinrad om under en debatt i studentföreningen Verdandi; ett föreningsprotokoll visade att jag på våren 1932 förklarat att socialismen helst borde nå makten genom demokratiska val men att den i nödfall måste tillgripa andra medel.

Dessa tankar var åtminstone hos en statsvetenskapare otillåtligt slarviga; jag hade emellertid en del kolleger ute i världen som använde ungefär samma fraseologi, främst den berömde professor Harold Laski. Under 1930-talet blev min demokratiska uppfattning fri från sådana reservationer. Detta berodde säkerligen på den småningom ofrånkomliga insikten att den ryska diktaturen inte var eller ens av sina egna anhängare betraktades som ett provisorium, som en inledning till det klasslösa socialis-

tiska samhället. De uttalanden om statens avskaffande och införande av en fri gemenskap som hos Lenin och andra var motivering för "proletariatets diktatur" försvann efter hand ur förkunnelsen, och det var tydligt att den 1917 införda regimen ansågs vara permanent eller i varje fall skulle bestå så länge att varje tal om provisorium blev meningslöst. Därmed hade det gamla fåtalsväldet, med börd och ekonomisk ställning som legitimation, avlösts av ett nytt fåtalsvälde rättfärdigat genom de styrandes från den historiska utvecklingens synpunkt "riktiga" åsikter. Men samtidigt blev det tydligt att dessa åsikter efter den socialistiska revolutionens genomförande inte innehöll ett framtidsperspektiv som kunde tjäna som legitimation. Realiteten var helt enkelt en total maktkoncentration inom en självrekryterad politisk byråkrati.

Till befästande av min och många andras demokratiska ståndpunkt verkade också de totalitära regimer av annan art som genomfördes i Italien och framför allt i Tyskland. Nazismens ohygglighet trädde genom läsning och resor närmare än den kommunistiska terrorn. Den lyckliga samförståndslösningen av den ekonomiska krisen i Sverige i början av 1930-talet blev därjämte ett bevis på demokratins livsduglighet. Demokratin blev en överideologi inför vilken skillnaden mellan de politiska partierna syntes vara av begränsad betydelse.

Jag har hittills använt orden socialism och socialdemokrati utan att närmare gå in på vad jag menade med dessa ord. Såvitt jag kan minnas hade jag då jag 1924 för första gången röstade socialdemokratiskt och under åtskilliga år därefter ungefär lika vaga föreställningar om honnörsordens innebörd som andra meniga inom partiet. Socialism var utsträckt samhällelig äganderätt till produktionsmedlen, sociala reformer, en småningom ökad likställighet, allt detta med ett stänk av visioner om ett idealsamhälle i framtiden. Av de i framstegsteorierna brukliga honnörsorden satte jag nog — kanske på grund av personlig ängslan och olyckskänsla — lyckan i mening av ro, stillhet och trygghet i första rummet; jag fann J. S. Mills ovilja mot en miljö av "belåtna svin" svagt motiverad och såg en belåtenhet

utan "högre" syften, oro eller andra andliga övningar som tilltalande. Med tiden ändrades denna grundsyn och ett mera komplicerat liv med inslag av andlighet, moralisk strävan, självrannsakan, ånger och ångest kom att framstå som det enda anständiga. Antagligen påverkades jag härutinnan av religiösa föreställningar, som jag ända sedan gymnasisttiden ständigt avvisat och ofta bekämpat. Mitt stora intresse för litteratur med moralisk och religiös problematik pekar i denna riktning.

Mina politiska studier, särskilt i samband med arbetet om den svenska socialdemokratins idéutveckling, gav mig en klarare bild av de socialistiska åskådningarna, och särskilt satte jag mig in i den marxistiska läran och debatten kring denna. Resultatet blev en mera kritisk hållning till socialismen och inte minst till den svenska socialdemokratin, vars ideologiska suddighet och föränderlighet en stor del av mitt arbete kom att belysa. Detta förhållande jämte min allt starkare övertygelse om demokratins värde blev bakgrunden till mitt avfall från socialdemokratin omkring 1945. Mera direkt influerades jag av en rad antisocialistiska skrifter (Hayeks "Vägen till träldom") som hävdade oförenligheten av demokrati och en långt driven socialisering, men jag påverkades också av socialistiska skrifter (särskilt Laskis "Vår tids revolution") som ånyo framförde tanken på ett slags provisorisk diktatur som nödvändig för socialismens genomförande. Denna min åsiktsändring var förutsättningen för mina insatser i praktisk politik som chefredaktör för Dagens Nyheter. Radikala sociala reformer utan socialism var principen för mitt inrikespolitiska ställningstagande under detta skede.

I problemet om förenligheten av socialism — i betydelsen socialisering — och demokrati har jag senare i viss mån ånyo ändrat åsikt. Jag har fortfarande svårt att förstå hur ett totalt förstatligande av produktionsmedlen skall kunna förlikas med folkstyrelse, framför allt med ett stort mått av medborgerlig frihet i fråga om debatt och organisation. Men erfarenheten har visat, framför allt i Israel men också på andra håll, att kollektivism kan gestaltas i skilda former och att en betydande grad av kollektivt ägande är möjlig i en vital demokrati. Jag skulle därför inte numera kunna skriva under åtskilliga av de ledande ar-

tiklar som jag för omkring tjugo år sedan skrev i Dagens Nyheter. Under senare år har också framtidsperspektivet i fråga om produktion och exploatering ändrats på sådant sätt att en kollektiv dirigering och kontroll synes mera ofrånkomlig än förr. Till dessa frågor skall jag i ett senare avsnitt återkomma.

2

Åtminstone i två hänseenden har sedan min ungdom åsikter eller snarare insikter brutit igenom som måste anses värdefulla från framstegslärornas synpunkt. Det gäller här föreställningarna om kriget och om relationerna mellan skilda folkgrupper eller raser.

Enligt tankegångar som klarlagts av flera forskare har kriget sedan årtusenden ansetts vara, eller åtminstone ansetts kunna vara, något gott. Jag åsyftar naturligtvis inte här det självklara att de krigande i varje krig betraktar *sitt* krig som rättfärdigt, att båda parterna anser sig vara i sin goda rätt; denna form av egenrättfärdighet är lika allmän nu som förr. Vad jag menar är tanken att kriget i och för sig har ett värde, ett universellt värde. Då detta hävdats har man utgått från skilda förutsättningar. Kriget har ansetts som en fostran till mod och heroism, hjältedöden har ärats som det ädlaste sättet att lämna livet. Kriget har också framstått som en tävlan mellan folken ur vilken de bästa utgått som segrare. Genom socialdarwinismen, sådan den framfördes av en rad forskare och ideologer, kunde kriget motiveras som en urvalsprocess, som en variant av den selektion genom vilken biologiskt högre varelser formas. Dessa tankar var för sextio år sedan inte dominerande, men de framträdde ofta som ett viktigt drag i vetenskaplig teori, opinionsbildning och undervisning. Nationernas självhävdelse fick därigenom en högre legitimation. I varje särskild konflikt talade statsledarna visserligen om sin fredsvilja och om motståndarnas aggressionstendenser, men att krig måste finnas och borde finnas var en doktrin som öppet eller förstulet präglade de härskande gruppernas åskådning.

Efter första världskriget syntes denna ideologi för alltid blamerad, men den upptogs ånyo av de nationalistiska regimerna i Italien, Tyskland och Japan; dessa regimers teoretiker skildrade med hänförelse kriget som offerviljans och modets högsta manifestation och man kunde rent av rekommendera flera och större krig. Först efter andra världskriget har detta principiella förhärligande av kriget nästan totalt försvunnit ur vetenskaplig och politisk debatt. Sannolikt var det främst atombomben som framkallade förändringen; det blev omöjligt att inför perspektivet av så oerhörd förstörelse se kriget som något gott, och deklarationerna om fredsvilja och om fredens välsignelser blev mer obligatoriska än någonsin förr i det internationella umgänget. Detta utesluter självfallet inte att man fortfarande för krig och att varje krig av de stridande parterna påstås vara både ofrånkomligt och rättfärdigt. Skillnaden ligger däri att knappast någon längre anser kriget i och för sig vara något gott, och det är möjligt att denna nya hållning är av någon betydelse för staternas handlande.

På denna punkt har min egen uppfattning utvecklats helt i stil med det allmänna mönstret. Som gymnasist och ung student hade jag en bild av kriget som förenade den allmänmänskliga rädslan för död och dödande med inslag av idéer om ära, offer och urval, senare har avskyn för kriget blivit mer ovillkorlig — vilket inte hindrar att jag som nästan alla andra anser vissa krig rättfärdiga, exempelvis ett krig till försvar av Sveriges självständighet gentemot en angripare. Att bli pacifist av avsky för kriget synes mig vara en ohållbar position; den gynnar varje angripare och följden blir att det folk som kapitulerar kommer att inrangeras i angriparens militära organisation.

Föreställningar om vissa folkgruppers eller rasers medfödda intellektuella och moraliska överlägsenhet var under årtiondena kring sekelskiftet allmänt spridda. De bestyrktes av forskarna och var på olika linjer politiskt verksamma. De socialt dominerande grupperna fick genom dessa läror ett stöd för sitt styre, och de stora staternas kolonialism rättfärdigades som ett förmynderskap över underlägsna folk; i Sverige liksom i flera andra länder påstods germanerna vara överlägsna inte endast de

färgade folken utan också slaver, romaner och andra europeiska raser. Ännu på 1930-talet var dessa teorier tämligen allmänt godtagna och spelade i vårt land en roll i den politiska debatten. Genom nazismen vann raslärorna en kortvarig triumf i en stor del av Europa; de hade redan vid denna tid vederlagts av vetenskapliga undersökningar men blev knappast generellt utdömda förrän nazismen illustrerat deras konsekvenser och lidit nederlag i det andra världskriget. Enligt den härskande vetenskapliga och politiska uppfattningen under senare årtionden är de biologiska elitteorierna ohållbara och de åberopas numera ytterst sällan i konflikterna mellan nationer och folkgrupper. Huruvida detta lett till en mildring av sådana konflikter är tvivelaktigt — andra motiv till hat, aggression och undertryckning är inte svåra att finna.

I denna fråga tror jag mig ha hört till dem som nådde den nu godtagna uppfattningen något tidigare än folk i allmänhet. Genom min vän Gunnar Dahlberg, kritisk och modern rasbiologisk forskare, kom jag redan på 1920-talet att läsa arbeten som slog ihjäl de socialdarwinistiska konstruktionerna, och genom andra studier blev det bräckliga i åsikterna om skilda nationalkaraktärer klart för mig.

Då Nationernas Förbund bildades efter första världskriget hoppades mina vänner och jag liksom nästan alla människor att förbundet skulle bidra till fredens bevarande, men vi kände knappast någon entusiasm och förbundets avtynande under 1930-talet blev blott ett av de många tecknen på att ett nytt krig närmade sig. Min fruktan och avsky för de nationella diktaturerna blev relativt tidigt befäst genom resor och erfarenheter: studier i Italien 1927 och 1929 som resulterade i en bok om fascismen, läsning av Hitlers "Mein Kampf" och annan nazistisk litteratur samt flera besök i Tyskland under 1930-talet, deltagande i en konferens i Madrid strax före det spanska inbördeskriget — dessa upplevelser och de yttre händelserna gjorde åren före andra världskriget till en tid av ångestfull väntan på vad som snart skulle inträffa.

Då Förenta Nationerna bildades efter andra världskriget var

min och många andras optimism än mindre än vid tillkomsten av Nationernas Förbund. Jag var medlem av de sakkunniga som utarbetade 1946 års betänkande om Sveriges inträde i FN; vi var alla ense om att organisationen skulle få en starkt begränsad betydelse om inte det påtagligt prekära samarbetet mellan de segrande stormakterna kunde bevaras. Denna uppfattning visade sig ostridigt riktig. Visserligen kan man peka på några insatser av FN i fredens och säkerhetens tjänst, men i stort sett har förbundet inte fyllt de uppgifter som proklamerades vid dess tillkomst.

Debatten kring FN och dess propaganda har helt naturligt fått en karaktär av dubbelhet och falskhet. Eftersom alla håller på freden och FN framstår som ett instrument i fredens tjänst är det nära nog obligatoriskt att principiellt prisa FN och säga sig vara en övertygad anhängare av dess idéer. Det är också obligatoriskt för de inom FN agerande ombuden och diplomaterna att uttala sig i denna riktning och att motivera det egna landets ståndpunktstagande i enskilda frågor genom anknytning till FN:s grundsatser. Men samtidigt är det för alla uppenbart att de i FN agerande i själva verket uppträder som representanter för sin egen stat och hävdar de åsikter som anses ligga i denna stats intresse. Säkerhetsrådets arbete har dominerats av motsättningen mellan Ryssland och andra i rådet permanent representerade stormakter; de mer än hundra gånger då Ryssland inlagt sitt veto mot beslut ger blott en antydan om den betydelse som denna motsättning haft för förbundets arbete. I förbundsförsamlingen där antalet medlemmar, främst genom att kolonier blivit självständiga stater, stigit från ett femtiotal till mer än etthundratjugo har diskussionen och ståndpunktstagandet präglats av anslutning till skilda maktgrupper, kompromisser och uppgörelser mellan staterna, hävdandet av ståndpunkter som ter sig tjänliga för vederbörande stat och som ofta strider mot förbundets deklarerade syften, även om man genom retorik och tolkningar söker bevisa motsatsen. Församlingen kan jämföras med ett parlament där var och en utan tanke på helheten arbetar för sin egen valkrets eller sitt eget parti och där intriger, löften och köpslagan bakom kulisserna är ojämförligt viktigare än de offi-

ciella förhandlingarna. Detta har ofta framhävts och bevisats. Men med den förljugenhet som i FN-sammanhang blivit en uniform för de ansvariga politikerna varvas realistiska beskrivningar och idealistiska vördnadsbetygelser av alla respektabla aktörer. Det mesta man kan hoppas av denna olustiga kombination är att idealiseringen, driven så långt och så länge, skall bli ett inslag i de uppträdandes hållning och inte bara ett konventionellt uttryckssätt.

Det synes helt fåfängt att inom överskådlig tid räkna med en sådan reformering av FN att förbundet skulle bli ett någorlunda hållfast värn för fred och säkerhet. Det har talats om en sådan ändring av organisationen att staterna skulle representera i förhållande till sin "betydelse" (folkmängd, produktionsförmåga, militär makt osv.), men några utsikter till en sådan omläggning kan inte skönjas och det är tvivelaktigt om en på dylika grundsatser byggd organisation skulle bli mera handlingsduglig än den nuvarande, i vilken en stat med några hundra tusen innevånare har samma rösträtt i förbundsförsamlingen som Ryssland eller USA. Det har med starka skäl framhållits att Kina borde få medlemskap i organisationen, men att detta skulle leda till större handlingskraft torde ingen ha påstått. Att staterna skulle avstå sin suveränitet till förmån för ett internationellt organ är för närvarande en tanke utanför den rimliga diskussionens gräns.

Debatten om krig och fred i och utanför FN har under de senaste tjugo åren allt starkare färgats av problemet om kärnvapen. Det är främst de båda supermakterna USA:s och Rysslands väldiga och snabbt växande tillgång på kärnvapen som färgat debatten; genom att en brytning inträtt mellan Ryssland och Kina och att Kina också börjat tillverka kärnvapen har problemet ytterligare komplicerats. En linje i debatt och förhandlingar har varit möjligheten av ett internationellt förbud mot kärnvapen över huvud eller mot flera och nya kärnvapen. Att man på denna punkt skulle komma till resultat i en situation någorlunda lik den nuvarande synes otroligt, inte bara därför att ett beslut om ett förbud stöter på överväldigande svårigheter. Om ett förbud beslutades skulle det kräva en enorm kon-

troll staterna emellan och om en av supermakterna lyckades lura de kontrollerande organen skulle den därigenom få ett försteg i makt som skulle utesluta varje inskridande från en annan supermakts eller ett internationellt organs sida. Det ständiga talet om avrustning eller nedrustning i fråga om kärnvapen hör till den fraseologi med vilken alla söker markera sin fredsvilja.

Man har emellertid sett kärnvapnen också från en helt annan synpunkt. En stat tillgriper inte ett krig — vare sig till angrepp eller försvar — om kostnaderna och förlusterna med säkerhet kan antas bli helt förödande; skulle Tyskland eller Frankrike ha gått till krig 1914 om de varit säkra på att omkring 1,5 miljoner av det egna landets medborgare skulle dödas på fyra år? I fråga om kärnvapnen är det möjligt att någorlunda bestämt beräkna verkningarna och därmed att fastställa deras enorma omfattning. I den öppna amerikanska debatten på området påstår sakkunniga att vid ett kärnvapenkrig mellan Amerika och Ryssland varje land skulle förlora tredjedelen eller hälften av sina produktivkrafter och sin befolkning, oberoende av vem som segrade; det anses inte uteslutet att förstörelsen på båda sidor skulle bli än större, i varje fall på den besegrade sidan. Blir inte detta förhållande, denna terrorbalans, en väg till fred, ett tvång att hålla fred?

Till en viss grad kanske detta resonemang är riktigt. Det är möjligt att fruktan för s. k. konventionella krig som kan resultera i kärnvapenkrig blivit ett motiv av betydelse. Det är också sannolikt — och Kubakrisen 1962 synes bekräfta tesen — att staterna inför ett kärnvapenkrig i det längsta söker hota utan att handla, att bluffen på detta sätt blir ett ännu viktigare medel än tidigare. Men förutsättningen för detta är att man vid en viss punkt, kanske efter en lång eskalering av en konflikt och ett krig med konventionella vapen, skall kunna tänkas tillgripa kärnvapen. Det är naturligtvis också tänkbart att kärnvapenaktioner kan igångsättas i begränsad skala, men därigenom förlorar den som först agerar de fördelar som en överraskning i stor stil måste medföra. Det synes därför inte möjligt att utesluta ett kärnvapenkrig, och utan tvivel präglas hela den internationella debatten av uppfattningen att ett sådant krig är tänkbart. Att

under längre tid och med risk att förlora sin sak slåss med pil och båge om man bär en revolver i bältet är inte ett sannolikt handlingssätt.

Den nya skräck som därigenom uppstått för mänskligheten har kanske större betydelse för statsledarnas resonemang och metoder än för det stora flertalet människor. Frågan glöms eller skjuts undan liksom tanken på den egna döden. Men den är för alla en skugga över de framstegsidéer som trots allt skimrar i nästan all politisk förkunnelse.

Vad Sveriges politiska hållning utifrån detta perspektiv angår skall jag blott stanna vid två frågor, i vilka jag länge och ivrigt pläderade under min tid i Dagens Nyheter. Tanken att Sverige som neutral stat borde skaffa sig åtminstone kärnvapen av mera begränsad räckvidd har blivit inaktuell, och jag tror att jag i min motivering överskattade riskerna av ett isolerat angreppshot mot Sverige. Vid västorienteringen (med eller utan allians) håller jag fortfarande fast såtillvida som jag anser att ett starkt rustat och till demokratiernas försvar berett Amerika är den enda tänkbara garantin för vad jag fortfarande utan tvekan kallar den fria världen. Den totalitära ryska statens brutalitet i den inre och yttre politiken har med all tydlighet framträtt under den senaste tiden, och de illusioner om uppmjukning, töväder och successiv demokratisering som på svaga grunder spriddes för några år sedan har effektivt dementerats. Att Vietnamkriget, i vilket USA försvarar ett land, som under dess inflytande till en viss grad demokratiserats, mot en totalitär och terroristisk angripare, framställs som ett skäl att likställa den amerikanska demokratin med de kommunistiska diktaturerna finner jag orimligt — trots den befogade kritiken av vissa drag i amerikansk politik och krigföring. Attityden är mig förklarlig endast som en sammanflätning av helt skilda motiv: en prokommunism som inte öppet vill framträda, en nationalitetsideologi som anser att Vietnam bör bilda en enhet oberoende av folkgruppernas önskningar, en stark känsla av krigets ohyggligheet som påverkas av att televisions- och tidningsrapporterna föga har kunnat behandla den totalitära sidans struktur och

metoder, en onyanserad fredsvilja som slår sig till ro med tanken att en amerikansk utrymning skulle betyda fred och inte tänker på den terror som skulle bli utrymningens konsekvens.

Om Sveriges och över huvud välfärdsstaternas plikt att hjälpa u-länderna har jag intet personligt att säga; jag är alltför litet insatt i de ekonomiska och tekniska frågorna för att kunna ha någon ståndpunkt. Jag vill blott betona ett par självklarheter som tycks mig alltför litet framhävda i debatten. Det vore önskvärt att man både teoretiskt och praktiskt gjorde större skillnad mellan olika u-länder; att ekonomiskt stödja regimer som begagnar väldiga summor till krigsförberedelser eller undertryckning av andra folk borde man så långt möjligt undvika. I invandringsfrågan tycker jag att de mera välställda socialgrupperna borde förstå den fruktan för konkurrens och arbetslöshet som framträder inom arbetarklassen. Motbjudande är mig tanken att man inte borde hjälpa u-länderna utan med tillfredsställelse se deras elände slå ut i revolutionär socialism; det är samma paroll som kring sekelskiftet framfördes hos oss av en del till marxister utklädda extremister, som avvisade sociala reformer för att arbetarnas fattigdom skulle driva dem till uppror.

3

När jag tänker på min ungdoms miljö tycks mig bristen på social medkänsla vara det mest förvånande. På grund av att jag växte upp under förhållanden som långa tider gjorde mig till den enda överklasspojken bland arbetarbarn och arbetarungdom, kom jag att tänka på dessa ting relativt tidigt, även om jag sannolikt i minnet överdriver mina reaktioner. Min far och hans få vänner måste ha haft ungefär tio gånger högre inkomster än föräldrarna till de jämnåriga som jag träffade i Kyrkhamn och på Norrbackagatan. De bodde ofantligt mycket bättre, åt bättre, kunde självfallet sätta sina barn i bättre skolor, hade — även med den ytterliga sparsamhet som utmärkte min far — nöjen och resetillfällen som för det stora flertalet var ute-

slutna. Men i den krets som jag socialt tillhörde tog man detta som en naturlig, ofrånkomlig sak. I mina föräldrars fall kunde detta delvis förklaras av att de kände sig ha arbetat sig fram till en bättre ställning och därför var väl förtjänta av sina fördelar. Samma hållning tycks dock ha utmärkt alla som vi umgicks med. Arbetarna ansågs ha det ganska bra då de hade tak över huvudet och tillräckligt med mat för att livnära sig. I vad mån bakom detta låg av tidens vetenskap godtagna föreställningar om att social upphöjelse berodde på bättre anlag och egenskaper än den stora massans kan jag inte bedöma. Säkert är att den officiellt härskande och ännu ganska vitala religionen bidrog till den trygga belåtenheten, till det robusta goda samvetet. Vi lärde oss i skolan att de fattiga egentligen hade det bäst, eftersom de hade lättare att kvalificera sig för himmelriket. Min mamma bedrev en smula välgörenhet men så litet att det ekonomiskt inte kunde betyda något.

Då jag i tjugoårsåldern blev liberal demokrat och sedan socialdemokrat, hade detta sannolikt något sammanhang med mina erfarenheter. Vi skulle först få politisk jämlikhet och sedan större ekonomisk likställighet, fattigdomen skulle försvinna, klasskänslorna skulle mildras — både överklassens stolta självsäkerhet och det hat från underklassen som tidigt beskrevs för mig som den röda faran, förräderi mot fosterlandet och ett led i socialistledarnas propaganda för att komma till makten.

Dessa förhoppningar har i mycket infriats. Nöd och umbäranden som för femtio år sedan är nästan okända. Talet om fritt lopp för alla dugliga är inte längre en tom fras och även de odugliga har helt andra ekonomiska möjligheter än förr. Utan nämnvärd överdrift kan vi sägas leva under en allmänt godtagen överideologi som innebär att Sverige är en välfunktionerande demokrati och att vi alla har det någorlunda bra. Samma ideologi präglar en rad folkstyrda välfärdsstater som utgör en överklass i samtidens värld. Men kanske är den i Sverige särskilt klart utvecklad och allmänt godtagen. Våra produktionsmöjligheter och konjunkturer har varit utmärkta och bildar grundvalen för det stigande välståndet. Det parti som under avsvärjande av ett halvt revolutionärt och klart socialistiskt förflutet

främst har haft ansvaret för och förtjänsten av de sociala reformerna äger makten eller huvudparten av makten sedan bortåt fyrtio år; även om detta parti fortfarande är livskraftigt i sin reformvilja och eggas av en mer radikal inre opposition, är det självfallet att partiet måste betona vad det uträttat, att det måste framställa det land där de så länge har haft ledningen som ett gott land och att alltså dess propaganda domineras mera av belåten reklam än av tvivel och självanklagelser. Även ute i världen framstår Sverige mer än något annat land som den lyckliga demokrati som efter måttliga idéstrider närmar sig den välförtjänta idyllen.

Men om jag söker att utifrån erfarenheter och intryck jämföra förr och nu, min ungdoms Sverige med min ålderdoms, är det naturligt att stanna vid likheterna lika mycket som vid förändringarna.

Om en härskande klass är det knappast längre befogat att tala, eftersom korrelationen mellan makt och ekonomisk-social ställning är begränsad. Men att det finns en maktens hierarki är uppenbart. Under de senare åren har man som beteckning för denna svårdefinierbara och svårfångade samhällsgrupp brukat använda ett suddigt, ofta missbrukat modeord, nämligen "the establishment"; härmed tycks man mena dels den bestående ordningen, dels den grupp som närmast uppbär och leder denna ordning. Jag begagnar här uttrycket ledargrupp, även om det låter litet för bestämt för den brokiga samling av politiker, direktörer, kapitalister, tekniker, ombudsmän, ämbetsmän, skribenter och institutionsledare som här avses.

Självbelåtenheten inom de ledande grupperna tycks vara lika solid som förr. Kanske kan man rent av fastställa ett par små olikheter som innebär att självsäkerheten stegrats. Med den allmänna tendensen att sätta kollektivet, helheten, i förgrunden och att inte så mycket värdera tävlan mellan enskilda människor följer en konvention att framställa sin egen verksamhet som ett led i ett större sammanhang. Att politikern säger sig, och väl i regel anser sig, verka för det helas väl är ett yrkesdrag som inte kan förvåna eller irritera. Något annorlunda ligger det till då

näringslivets män ständigt använder samma grepp; det förklaras kanske av att företag och affärer enligt ekonomisk teori i stort sett verkar till det allmänna bästa och att varje aktör inom området anser sig böra hävda att han personligen handlar med detta mål för ögonen. En sammanslagning av företag, ett utbjudande av en ny vara, en konkurrens i fråga om reklam — detta påstås i regel ske med tanke på allas väl, även om det för den enskilde företagaren eller firman medför begärliga privata förtjänster. Det *kan* naturligtvis tänkas att detta inte bara är ett talesätt utan småningom blivit en etisk fordran, som åtminstone ibland påverkar det enskilda handlandet; att klarlägga om indoktrineringen gäller bara uttryckssättet eller även handlandet är inte gärna möjligt. Men att den sociala etiken inte kan bli en huvudsaklig drivkraft följer redan av att enormt komplicerade överväganden i detta fall skulle krävas. "Vad som är bra för General Motors är bra för Amerika och tvärtom" är ett klassiskt uttalande som svenska kapitalister och direktörer tycks vilja imitera utan att våga tillgripa fullt så ståtliga formuleringar.

Ett annat liknande drag i den samtida ledargruppens konventionella fraseologi är att man säger sig inte eftersträva makt och säger sig inte ha makt. Denna attityd synes tidigare ha varit mindre vanlig, delvis kanske på grund av att den idealtypiska karriären då var ämbetsmannens, juristens och militärens uppstigande från post till post; en byråchef ville bli generaldirektör, en överste general och en docent professor. Då höga poster nås genom en invecklad kombination av duglighet, anpassning, taktik och personlig reklam blir läget ett annat. Att inte anses karriärlysten eller stolt över den vunna positionen hör till förutsättningarna för avancemanget och inflytandet i enlighet med den allmänt godtagna demokratiska konventionen.

En liknande hållning av anspråkslöshet och självsäkerhet tycks utmärka de egentliga kapitalisterna, ägarna av de stora förmögenheter som skapats genom produktionens omläggning. Man talar inte om sin rikedom; över huvud har talet om rika och fattiga kommit att te sig som taktlöst och olustigt. Ostentativ lyx synes bland de svenska kapitalisterna vara sällsynt, utom i en del fall av beryktad vulgaritet. Men rikedomen betraktas

av dess innehavare som naturlig och välförtjänt även om den notoriskt förvärvats genom arv och relationer och inte genom egna ansträngningar. Den kapitalismens ideologi som består i tron på den enskilda äganderättens och arvsrättens värde för samhället ger även innehavaren av rikedom och makt ett gott samvete.

Näringslivet utanför jordbruket som nu äger och leder en ojämförligt större del av produktionsapparaten än för ett halvsekel sedan har i stort sett bevarat sin negativa hållning till statsingripande, socialisering och mer omfattande sociala reformer. Man har motsatt sig förslag om ålderdomspensionering från 1910-talet till ATP 1959, om begränsning av arbetstiden, om ökad direkt beskattning på inkomster och arv, och förklarat reformer av denna typ farliga eller rent av destruktiva för den privata produktionen; i efterhand har dessa farhågor genomgående visat sig vara felaktiga eller överdrivna. Även om relationerna mellan de politiskt styrande och de ekonomiskt ledande sannolikt i stort sett blivit bättre och givit möjligheter till överläggningar och samarbete, är en motsättning mellan politiker och direktörer fortfarande ett inslag i debatter och överväganden som ofta synes leda till irrationella tvister och konflikter. Den länge obrutna freden på arbetsmarknaden är det ljusaste draget i de nu berörda relationerna.

Jag övergår till ett par mera konkreta frågor. Trots reformer, förbättringar och produktionsökning finns betydande grupper som ständigt lever i ekonomiska svårigheter och otrygghet. Vi har inte som i USA ordet "fattiga" som ett statistiskt begrepp omfattande dem som lever på en enligt allmän uppfattning alltför låg ekonomisk nivå, men realiteten finns förvisso även hos oss. Den ordinarie ålderspensionen är vida lägre än den inkomst som alla regelbundet arbetande erhåller, och den innebär alltså för många ett liv av umbäranden och oro. I fråga om sjuka och handikappade gäller i stor omfattning detsamma. Detta påpekas ständigt i skrifter och tidningsartiklar, men uppenbart är att dessa problem i den politiska debatten anses vara sekundära och att energiska åtgärder inte vidtagits för att lösa dem.

Liksom i min ungdom lever jag på min ålderdom i en social miljö där nästan alla jag känner, liksom jag själv, har flera gånger högre realinkomst än den genomsnittliga. Ordet jämlikhet har under de senaste åren kommit starkt på modet och det är vanligt att personer med väldiga inkomster betecknar den bristande likställigheten som outhärdlig — de ekonomiskt gynnade tycks emellertid utan större lidande kunna bära denna börda. Uppgifter från senare år tyder på att den ekonomiska likställigheten i själva verket inte ökats under senare tid, i varje fall inte under de senaste tio eller femton åren. Då det stora flertalet har det någorlunda bra blir visserligen denna ekonomiska olikhet inte en orsak till radikalt revolutionär propaganda och inte ens till svårare politiska brytningar, men de flesta torde åtminstone i princip erkänna att likställigheten bör ökas i så hög grad att de ekonomiska differenserna inte blir något centralt eller avgörande i förhållandet mellan människorna. Kravet på större jämlikhet möts ofta av repliken att absolut jämlikhet är otänkbar, men denna banalt riktiga replik kan inte försvara en olikställighet som inom den statliga organisationen kan mätas med en skala från ett till åtta eller nio och inom näringslivet — och än mer i fråga om förmögenhetsfördelningen — företer ofantligt mycket större skillnader.

Liksom när det gäller den kvardröjande fattigdomen framförs beträffande de ekonomiska olikheterna ständigt kritik och förslag om ändringar i detaljer, men mitt intryck av den svenska debatten är att ingen politiker och intet större parti tagit upp dessa problem med passionerad vilja att finna medel till en förändring i stor stil. En allmän socialisering är intet medel mot olikheten, vilket framgår av de exceptionellt stora inkomstskillnaderna i kommuniststaterna.

I min skrift "Från idéer till idyll" (1966) har jag sökt skildra ideologiernas förtunning och motsättningarnas försvagande i den "lyckliga demokratin" med den svenska välfärdsstaten som främsta illustration. Jag ställde här frågan om de kvarblivande ekonomisk-sociala olikheterna skall leda till en skärpning av de politiska konflikterna och var då, liksom jag är nu, tveksam om svaret. Det synes mig inte uteslutet att man med bevarande av

den bestående värdegemenskapen mellan partierna skall kunna komma fram till lösningar som medför den omgestaltning vilken jag själv och många andra ser som en fulländning av demokratin.

Under skrivningen av denna uppsats har jag läst åtskilliga böcker om de faror — miljöförstöring, överbefolkning, svårigheter vid produktionens omläggning och mycket annat — som hotar vårt land och på kortare eller längre sikt hela världen. Dessa skrifter författade av politiker och tekniker gäller problem om framtidsforskning och framtidsplanering. Det från min synpunkt mest slående är att man allmänt utgår från att Sverige och i andra hand hela jorden måste organiseras, att det är nödvändigt med planer på lång sikt och att för förverkligande av dessa planer krävs en långtgående dirigering genom staten eller internationella organ. Jag skall inte beröra de väldiga sakliga problem som här möter utan blott framhäva den bild av ett reglerat, organiserat och dirigerat samhälle som framträder i denna debatt. Samtidigt betonas det, särskilt av politikerna, att utvecklingen måste medföra ett ökat mått av demokrati, av enskild medverkan vid fattandet av beslut, och det talas särskilt om ekonomisk, industriell och regional demokratisering. Dessa tankar är tilltalande och jag tvivlar inte på deras allvar och uppriktighet, men det synes mig uppenbart att den framtid som skisseras måste minska utrymmet för de enskilda medborgarnas möjligheter till inflytande och medbeslutanderätt, både därför att planeringen på stora framtidslinjer måste bli det väsentliga och därför att enskilda saknar möjlighet till den överblick och därmed till den kontroll som skulle fordras för självständiga insatser.

Då man läser om dessa framtidsvisioner ser man framför sig ett totalt besittningstagande, ett totalt utnyttjande av vår jord (och kanske även av andra världar), men man erinras också om de utopier, eller antiutopier, som för några årtionden sedan konstruerades i "Brave New World", "Kallocain" och "1984", där människorna i stort sett välanpassade och lyckliga blir robotar i en värld utan andliga problem, utan ett enskilt och inre

liv, utan grubbel, självrannsakan och drömmar om frälsning och fulländning.

Till en viss grad är denna värld lockande. Den är ett lyckorike som inte synes faddare än religionernas löften om salighet i Guds rike. På många punkter skymtar lösningar av frågor som oroar oss alla: varför skulle inte rasbiologin användas till både reglering och förbättring av människoaveln, varför skulle inte samhället sprida mediciner som befriade från olyckskänslor och ångest, varför skulle inte själva döden genom en blandning av suggestion och gifter bli en mild och behaglig avslutning? Mänskligheten skulle ha avslutat det gymnasiala skedet av metafysiska funderingar och plågsam självrannsakan och ha nått mognad, lugn och trygghet.

En sådan värld ter sig dock för mig, liksom för så många andra, inte olidlig men motbjudande. Detta kan kanske bero på en religiös uppfostran och en religiös tradition som accentuerat vissa anlag i den mänskliga naturen vilka genom en från mystik totalt fri utbildning kan reduceras till små konstigheter hos ett fåtal. Jag kan dock inte avsluta denna betraktelse utan ett ståndpunktstagande, och detta blir för mig reservationslöst. Själva ordet lycka är mig snarast förhatligt om det endast innebär en lugn trivsel, om det inte har ett drag av anda och extas, om det inte representerar en kulmen mellan många varierande känslolägen. Detsamma gäller en rad andra honnörsord. Ett gott samvete måste omväxla med ett ont samvete, tillgivenhet och gemenskap är inte möjlig utan ovilja och främlingskap, kärlek är inte tänkbar utan egocentrisk besatthet, det goda och det onda är stjärnbröder liksom Gud och djävulen. Många sekulariserade ideologer har antytt dessa värderingar bakom sina på politiska förändringar inställda perspektiv. Det gäller, såvitt jag förstår, Marx likaväl som Mill, det gäller i särskilt hög grad en ideolog jag mycket beundrar, Georges Sorel, som efter de konflikter och omvälvningar som han skildrar förutser en framtid då människorna skall vara upptagna av moraliska problem.

Den oroande idyllen

1

För drygt tre år sedan gav jag ut en bok, "Från idéer till idyll", som sammanfattade och kompletterade förut framförda tankegångar: de politiska motsättningarna inom den moderna välfärdsdemokratin, för vilken Sverige är ett mönster, har blivit obetydliga; de mera utformade åskådningarna, ideologierna, har i samband härmed förlorat sin ställning som debattens eggelser och arsenaler; de komplicerade detaljproblem som striden gäller förstås knappast av väljarna, och dessa bestäms väsentligen av traditioner och i någon mån av aktörernas personlighet och propagandistiska förmåga; förkunnarnas tid är förbi, försäljarnas är kommen.

Bokens teser avvisades självfallet av politikerna. För dem är det omöjligt att erkänna, eller rättare att inse, motsättningarnas försvagande och ideologiernas förvissnande, det är som om Andersens kejsare skulle se sig naken inför den jublande menigheten. För en del mindre engagerade och av den politiska verksamheten oberoende personer syntes mina teser riktiga; ibland sades de vara så självklara att det var onödigt att uttala dem. Vad jag i detta kapitel skall stanna vid är en tredje inställning, som mötte redan vid bokens utgivande men framför allt — i den mån dessa problem berörts — har hävdats under den följande tiden.

Det har varit ungefär som jag säger, påstår man, men så är det inte längre. Partierna har vitaliserats och skärpt sina åskådningar, de är i varje fall inriktade på en ideologisk förnyelse och mycket tyder på att ansträngningarna lyckas. Därjämte pekar man på den nya vänsterns aktioner i ivern att bevisa att en ideologisk upprustning är i gång; nyvänstern har, som hajarna i de engelska fiskarnas sumpar, piggat upp de av stillhet och vällevnad något förslöade sillarna, fått liv i ankdammen, för att använda en mera populär svensk liknelse. Är det så? Den frågan skall jag i det följande söka besvara.

Jag stannar först och mera utförligt vid de politiska partierna. Dessa är — på högst oväsentliga undantag när — desamma sedan ungefär femtio år, i varje fall sedan 1934 då folkpartiet bildades. Har dessa partier under de senaste åren föryngrats, har de fått nya idéer, arbetar de med nya och stora motsättningar?

Utvecklingen i fråga om partibeteckningar och program tyder inte på någon stigande saklig motsättning eller ideologisk upphetsning. Inom borgerligheten har man följt folkpartiets gamla grepp att i namnet undvika allt som kan tolkas som hänvändelse till bestämda socialgrupper eller en antydan om särpräglade åsikter. Förr hette det bondeförbundet, under 1950-talet blev det bondeförbundet-centern, nu är partiets namn helt enkelt centern. För några månader sedan antog högern beteckningen moderata samlingspartiet. Så har alla de borgerliga partierna kommit att uppträda under namn som inte säger något om intressen och idéer, endast markerar att man vill vara till lags och representera folket, mittpunkten, samlingen. Att vara allas parti, det är kärnpunkten i denna strävan till anonymitet, helhet, tomhet. Endast det lyckosamma regeringspartiet har vågat avstå från denna jakt efter det otydliga.

Den mest betydelsefulla politiska programändringen under senare år är kommunisternas bestämda anslutning till demokratiska metoder. Detta jämte partiets namnändring och relativt självständiga uppträdande mot Moskva innebär ett led i den svenska politikens likriktningsprocess.

Ingen torde väl göra gällande att de större demokratiska partiernas program under senare år innefattar mera skiljaktiga ståndpunkter än tidigare. Jag gjorde under valrörelsen förra året det lilla experimentet att slå upp partiprogrammen här och där för att se om en genomläsning kunde ge upplysning om vilket parti jag råkat på. På de flesta punkter visade det sig omöjligt att från programmets avfattning sluta sig till partitillhörigheten. Endast i undantagsfall gav vissa vändningar och värderingar klart besked åtminstone för mig som är ganska förtrogen med senare politisk historia. Det med så stora gester för ett par år sedan presenterade mittenprogrammet har av Olof Palme karaktäriserats som ett av den europeiska politikens plattaste

aktstycken; konkurrensen är emellertid på detta område hård, inte minst i Sverige, och Palmes omdöme var kanske för skarpt. Programmen liksom namnändringarna tyder på en fortsatt likriktning.

De mera utformade politiska tankesystemen kan sägas uppstå genom en upptrappning från banalitet till ideologi, från snusförnuft till galenskap. Man börjar exempelvis med självklarheten att historien företer omkastningar av maktställningen genom revolution eller fredlig omvandling; från detta eskalerar man till Paretos lära om eliternas uppkomst och undergång. Man observerar att människorna lever under skilda ekonomiska och sociala förhållanden och att de härav beroende konflikterna är en väsentlig faktor — från detta är det lätt att glida över till föreställningar om klart avgränsade och sammansvetsade klasser, och sedan behövs blott en snillrik förenkling för att hamna i Marx' tes om historien som klasskampens historia. Man tycker sig märka att varje människa främst är inriktad på sitt eget väl — och är efter ett par skutt i resonemanget framme vid Benthams tanke att harmoni uppstår genom allas handlande i sitt eget välförstådda intresse.

En upptrappning av denna art kännetecknar förvisso icke svensk politik. Däremot kan ett slags upptrappning av motsatt typ inte sällan iakttas. Att ha en åskådning eller ideologi anses nödvändigt eller åtminstone respektabelt, och för att vinna prestige betecknar man därför de mest allmänna och triviala utsagor som ideologier. En dråplig uppvisning i denna förklädnadskonst uppnåddes i en remissdebatt för några år sedan, då ledande partimän motiverade sina anspråk på att representera politiska åskådningar genom satser om att samhället borde arbeta för den enskildes väl, att individerna borde känna solidaritet med samhället och andra fattiga rimligheter av samma sort. En oöverträffad perfektion i denna genre synes centern ha nått genom parollen "människan i centrum". Här förenas den totala sakliga meningslösheten (ingen lär väl vilja sätta djuren i centrum) med en lockande antydan om hur den förnuftiga människan bör välja — centern måste ju stå närmast centrum.

Politikernas längtan att vinna en högre sanktion genom anknytning till en systematisk åskådning har såvitt jag förstår framträtt relativt starkt under senare år. Det talas inom de skilda partierna om att man måste arbeta sig fram till en ideologisk förnyelse, och spridda uttalanden tyder på att man söker konstruera passande ideologier. Dessa strävanden är uppenbarligen bevis för det ideologiska dödläget. Enligt gammaldags politik börjar man med en åskådning och får genom denna direktiv för det praktiska handlandet; nu önskar man kröna sin verksamhet genom att bygga upp en åskådning i dess tjänst. "Vi måste tänka ut vad vi egentligen vill" tycks vara en populär paroll inom partiledningarna. De blygsamma försök som hittills gjorts synes snarast bevisa uppgiftens svårighet. Då en så skarpsinnig ung politiker som Per Ahlmark i ett tal i januari 1969 företog en upptrappning av denna typ blev det främsta resultatet ett utdömande av några ännu i debatten kvardröjande ideologiska fraser.

Bristen på ideologier och skarpa motsättningar hindrar självfallet inte att i Sverige liksom i andra demokratier politikernas polemik har en skärpa och hårdhet som kan ge intryck av våldsamma brytningar. Man slösar med beskyllningar, som konsekvent tolkade skulle innebära att motståndarna är okunniga eller ohederliga eller bådadera. Men det är här fråga om en jargong som kan verka smaklös och obehaglig men inte får tas alltför allvarligt och av aktörerna själva säkerligen i regel ses som ett rekvisit i spelet. Anklagelser för korruption och ohederlighet i mera egentlig mening är — på goda grunder — ytterligt sällsynta i den svenska diskussionen. Politikerna liknar snarast fotbollsspelare som, efter en timmes ursinnigt sparkande, skakar hand och betraktar varandra med kamratlig fördragsamhet.

2

Redan då socialdemokratin år 1932 blev landets obetingat ledande parti hade den förlorat åtskilligt av sin ursprungliga ideologiska fixering. Den marxistiska doktrinen dröjde kvar endast

som en specialitet hos några teoretiker och en källa till storslagen retorik vid majdemonstrationer och andra festliga tillfällen; själva regeringsbildningen efter höstvalet 1932 var betingad av kompromisser som stred mot den gamla åskådningen. Då partiet ytterligare växte och fick en dominerande plats som det enda eller ojämförligt främsta regeringspartiet fortsatte denna utveckling. Partiet blev statsparti i den meningen att det kände sig som det normalt styrande partiet med maktens bevarande och utnyttjande från fall till fall som mål; tankarna på en total omvälvning, på socialism eller socialisering i äldre mening, förbleknade och även principprogrammet reviderades i denna riktning, ehuruväl några av traditionen helgade grundsatser och krav fridlystes i det vördnadsfulla avskedets tecken. Partiet kan rent av kallas ett förvaltningsparti, som söker att från dag till dag bemästra problemen i en samhällsorganisation vars stora linjer respekteras som utgångspunkt för handlandet.

Men detta innebär inte att partiet blivit konservativt. Tron på förändringar och förbättringar, viljan till reformer och därmed statsingripande står kvar som en drivkraft från heroismens, utopiernas och ideologiernas tid.

I detta läge har de s. k. borgerliga partiernas roll tenderat att begränsas till kritik av förslag och åtgärder som anses farliga eller impopulära, att framföra krav som inom den allmänna politikens ram anses innebära förbättringar. En eggelse i högre stil får de borgerliga genom hänvisning till socialdemokratins gamla omvälvnings- och socialiseringstendenser, särskilt då dessa i vissa lägen framförs av med stiltjen missnöjda inom statspartiet.

På problematiken i förhållandet mellan de tre borgerliga partierna och växlingen mellan samarbetsvilja och tvister dem emellan skall jag inte gå in. Jag stannar blott vid några drag i debatten som belyser den allmänna problematiken i relationerna mellan regering och opposition.

De borgerliga partierna har i en rad fall kritiserat regeringens aktioner för att efter avgörandet godta dem; det mest slående exemplet är naturligtvis ATP. Tendensen till permanent kritik har särskilt under de senaste åren försvarats med en fras ur

engelsk parlamentarisk historia: "oppositionens plikt är att opponera". Denna sats är inte bara rent språkligt meningslös utan avslöjar bristen på sakligt program för att inte tala om ideologi. Ty en opposition som inriktar sig på att generellt opponera saknar uppenbarligen alla grundsatser utom viljan att diskreditera de styrande och därigenom själv komma till makten. Den engelska sentensen är i själva verket ett nödrop i ett svårt läge: man står sakligt med tomma händer och måste alltså koncentrera sig på att angripa den andra parten.

Av större intresse är det genom oppositionspartierna under de senaste åren oavlåtligt framförda kravet på ett verkligt "alternativ" till regeringspolitiken, en tanke som utgör ett blygsamt uttryck för längtan efter en rejäl ideologi. De som begär ett alternativ visar oskuldsfullt att de saknar ett sådant. Men viktigare är att alternativdiskussionen blottar omedvetenhet om den process som försiggått. Ett alternativ måste vara något som ställs i kontrast till något annat — men socialdemokratin saknar, som alternativsökarna ofta själva påpekar, idé- och sakprogram på lång sikt. Och framför allt — kan någon genomgå de borgerliga partiernas nuvarande program utan att bli övertygad om att det efterlysta "alternativet" skulle bli en röra av plattheter?

Valstriden 1968 innebar, synes det, en nästan fulländad förevisning av de tendenser som här berörs. TV stod i centrum av debatten; inom alla partier hade man tränat sitt folk för uppträdande i TV och aktörerna bedömdes ofta mera som TV-profiler än som företrädare för en viss politik. Underhållning och upptåg kombinerades med valmötena för att locka de slöa och stimulera de likgiltiga. Den sakliga diskussionen bestod väsentligen i resonemang om detaljer där parterna beskyllde varandra för misstag, undanflykter, skryt och lögner. Man citerade gamla uttalanden från det egna partiet som tydde på förutseende och från motståndarna som tydde på oförmåga, missförstånd och falskhet. En samling valda citat från ett partis ledare måste ge föreställningen att de andra partierna eller flertalet av dem var oreflekterade och/eller bedrägliga. Inte sällan sade man sig före-

träda en åskådning eller ideologi, men försöken att formulera något i den stilen bestod i kursiverade banaliteter. En genomgång av de viktigaste debatterna i maskinskrift ger ett intryck av ödslighet; för dem som såg på TV upplivades kanske föreställningarna av de agerandes väl inspelade mimik och gester.

En kulmination av trista smågräl uppnåddes vid detta val genom den utdragna debatten kring regeringsfrågan, dvs. frågan vid vilket valutslag regeringen skulle ha rätt att stanna, respektive vara skyldig att begära avsked. Man resonerade om den för det ena eller andra fallet behövliga röstprocenten och mandatsiffran, om de borgerliga partierna skulle räknas som en enhet, om betydelsen av de kommunistiska rösterna i riksdagen, om de båda kamrarnas roller från parlamentarisk synpunkt. Denna diskussion, i vilken man kunde bolla med en rad skilda faktorer, fick av två skäl en speciellt olustig prägel. Dels blottade den att partierna med förtjusning ägnade sig åt maktfrågan i stället för åt sakfrågan och att det var möjligt för båda huvudgrupperna att uteslutande presentera argument som talade för det egna maktbevarandet eller maktövertagandet. Dels drog man på båda hållen ur debatten slutsatsen att motståndaren inte var riktigt pålitlig ens när det gällde att hålla på den parlamentariska demokratin. Det är ett gammalt välkänt grepp att anklaga motståndaren för farliga och dolda syften: de borgerliga ser gärna en förstucken radikal extremism hos socialdemokratin, och detta parti beskyller de borgerliga för hemliga reaktionära avsikter. Men att i det svenska samförståndets idyll dra partiernas demokratiska renlärighet i tvivelsmål är ett förbluffande resultat av den taktiska och maktpolitiska inriktningen.

Min slutsats blir alltså att de politiska partiernas uppträdande under senare år inte anger skärpta sakliga motsättningar eller någon ideologisk förnyelse — snarare tvärtom. Då det talas om en under senare år framträdande konflikt mellan åskådningar torde detta huvudsakligen bero på uppträdandet av en s. k. ny vänster — en riktning som inte bildat ett politiskt parti och inte präglat något politiskt parti.

3

Det talas helt allmänt om en ideologisk förnyelse de senaste åren. Som jag betonat är det inte de politiska partiernas, riksdagens eller regeringens handlingar och deklarationer som rimligen i första hand kan avses. Vad man menar är tydligen främst den nya vänstern, en vag beteckning för en vag och skiftande kritik av det bestående, framförd huvudsakligen av några studentgrupper, efter allt att döma en svag minoritet, men aktiva, stridbara och med en oproportionerligt stark ställning inom massmedia. Det är vad anhängarna själva kallar en intellektuell och kulturell gerilla som brutit stiltjen i välfärdssamhället och genom sin samhällskritik och sina revolutionära förklaringar givit ett drag av oro, fruktan och förväntan åt idyllen.

Nyvänsterns syften är oklara och växlande och någon enhetlig ideologi kan inte spåras; detta förhållande är liksom den begränsade anslutningen det vanliga hos spirande revolutionära rörelser. På en väsentlig punkt har nyvänstern i dess mer moderata gestaltning förmått aktualisera krav på en reform av den politiska demokratin. Den amerikanska nyvänstern, som varit föregångare och inspiratör, hävdade redan vid sitt första framträdande i början av detta årtionde, i anslutning till sociologen C. Wright Mills, tanken att folkstyrelsen borde utbyggas genom "participation" (delaktighet, medansvar). Därmed avsågs att medborgarna skulle få ökat inflytande inom skilda offentliga och privata förvaltningsområden — alltså ökad kommunal självstyrelse, "studentmakt" vid universiteten, industriell eller ekonomisk demokrati. Detta krav var inte revolutionärt utan kunde ses som en strävan att fullända folkstyrelsen, och det vann snabbt stöd inom andra grupper och partier. I mars detta år förkunnade general de Gaulle att "participation" var den ledande parollen i fransk inrikespolitik; på några år hade alltså den radikale extremisten Wright Mills' slagord blivit ett honnörsord för den nationellt konservative franske presidenten.

Det är emellertid nyvänsterns revolutionära fraseologi som nu står i förgrunden. Man säger sig "so oder so", men närmast med våld och revolution vilja störta det bestående samhället och bygga upp ett nytt bättre samhälle, i regel betecknat som socialistiskt. Jag skall blott stanna vid några huvudpunkter, till synes relativt allmänt godtagna bland nyvänsterns propagandister.

Anders Wedberg skrev i våras i en artikel om nyvänsterns främste profet Marcuse att denne syftade till en erotisk-estetisk livsform. Det ligger, synes mig, mycken sanning i denna karaktäristik. Idéer från exempelvis Fourier och den unge Marx om ett liv i sensuell och arbetsmässig omväxling med njutningar, intellektuella förströelser och skönhetsupplevelser för alla skymtar i förkunnelsen — liksom i de gamla ideologernas skrifter är det paradiset eller guldåldern med moderna variationsmöjligheter som framförs i utopins form. Men det bör tilläggas att dessa tankar förenas med en stark moralism. Det bestående samhället utdöms även i den mån det skapar belåtenhet bland människorna. Det talas med förakt om välfärdssamhället som ett konsumtionssamhälle vilket genom massproduktion av varor och trivsel (bl. a. sexuell frigjordhet) gör människorna belåtna på ett tarvligt sätt; inte sällan omnämns de sociala förmånerna, den högre levnadsstandarden och över huvud de ekonomiska förbättringarna med en ringaktning som erinrar om de konservativa prästernas och de fräckaste överklassarnas hållning i min ungdom.

I ofrånkomligt samband med denna inställning står grundsatsen att demokratins massvälde skall brytas och åtminstone under lång tid ersättas av styrelse genom en intellektuell och moralisk elit. Denna elit kännetecknas som de "medvetna"; ordet "medvetande" är nyckelordet i åskådningen och det är användningen av detta ord som bäst belyser riktningens anspråk och syften.

Begreppet medvetande återkommer ofta i de politiska och särskilt de auktoritära ideologiernas historia. Det nationella medvetandet har av härskande grupper och av missnöjda etniska minoriteter varit ett värn för makten eller kravet på makt

och självstyrelse. Klassmedvetandet har av grupper som velat mobilisera de undertryckta till handling varit en samlande paroll. Framför allt nazismen har rättfärdigat sina aktioner med rasmedvetandet. I alla dessa fall är det fråga om minoriteter som ansett sig representera en ännu icke medveten, men potentiellt stark värdegemenskap inom en nation, en klass eller en ras; man har ansett sig kunna finna legitimation i den "naturliga", i framtiden medvetna viljan hos dem vilkas talan man säger sig föra.

Men ett medvetande i och för sig har såvitt bekant icke tidigare använts som rättfärdigande av våld, revolution och diktatur. Då så sker är man framme vid en elitteori, som helt enkelt i den egna hållningens och det egna perspektivets värde ser en legitimation av maktkravet. Medan marxismen och dess föregångare och efterföljare ansåg sig kunna vädja till en klass vars "naturliga" inställning man på förhand genomskådat, utgår nyvänsterns teoretiker från att människorna inklusive den på avvägar bragta arbetarklassen skall uppfostras till nya värderingar under dess ledning. Något liknande har tidigare mött i Sorels och Paretos elitteorier, i fascism och nationalsocialism — läran om rasmedvetande är praktiskt taget lika intetsägande som läran om medvetandet utan närmare bestämning. Man förklarar sig helt enkelt äga det riktiga medvetandet, den sanna insikten och därför rätt att härska över andra; rättfärdigheten behöver — det hör till vad som enligt åskådningen är självklart — inte visa någon tolerans mot orättfärdigheten. Genom att påstå sig representera medvetandet i och för sig (mänsklighetens medvetande) kan man stödja anspråk som är lika svävande som obegränsade.

Nyvänsterns metoder erinrar också närmast om nyssnämnda rörelser: ett gerillakrig med våld, ockupationer, demonstrationer och skrämsel som medel att framkalla eftergifter, undfallenhet, rädsla hos majoriteten. Samtidigt som man liksom nazismen förkunnar en vag socialism söker man i likhet med denna vinna inflytande och infiltration utan hänsyn till den deklarerade antikapitalismen. Den mest kollektivistiska av världens demokra-

tier, Israel, fördöms i icke blott antisionistiska utan också antisemitiska tonfall, medan de arabiska staterna med deras politiska och ekonomiska fåtalsvälde försvaras. Landets största kapitalistiska litteraturföretag utnyttjas för utgivande av en antikapitalistisk tidskrift — en samverkan i förnedring.

Att en rörelse av denna art skulle vinna tillräckligt understöd inom en väl fungerande välfärdsdemokrati för att bilda ett politiskt parti av betydelse synes uteslutet, men dess möjligheter att påverka debatten i en miljö av ideologisk tomhet och stiltje är uppenbara.

4

Tesen om ideologiernas försvagande i den svenska demokratin innebär naturligtvis inte ett påstående om att denna demokrati skulle sakna bärande normer och principer. Vad som hävdas i denna tes är att de mera ideologiskt utformade systemen förlorat sin betydelse i partiernas kamp om makten och att denna kamp förs inom en av nästan alla godtagen ram av värderingar. Värdegemenskapen innefattar i första rummet att den svenska statens oberoende och trygghet skall försvaras — vilket inte utesluter förhoppningar om ökad internationalism — och att denna stats styrelse skall bygga på politisk frihet — alltså frihet för skilda åsikter, organisationer och tävlingsmetoder utan våld — samt majoritetsstyre. Värdegemenskapen och ideologiernas försvagande kan snarast sägas vara två sidor av samma sak. Motsättningarnas minskning och åskådningarnas förtunning innebär en ständig stegring av värdegemenskapen, vilket under de senaste årtiondena främst visas av att även på ekonomiska och sociala områden striden mellan partierna mildrats och att alla opererar med ungefär samma målsättningar.

Dessa förhållanden inger ofta en viss irritation även hos dem som i stort sett ansluter sig till värdegemenskapen. Man saknar engagemang, glans och passion i debatten. Det har talats om en ideologisk hunger, alltså om ett behov av nya stimulerande föreställningar. Det är begripligt. Religionerna och deras världsliga

efterföljare ideologierna har väl knappast någonsin stått så lågt i kurs som i senare tids debatt inom de lyckosamma västerländska demokratierna. Bland minoriteter av religiöst och ideologiskt hungriga har därför även de mest äventyrliga och överspända läror kunnat vinna anslutning. Och även hos de mera allmänt idéhungriga som ej kan anta frälsningslärorna märks ibland, liksom under nazismens glansperiod, en uppskattning av själva aptiten hos de engagerade. Ett färskt exempel erbjuder fil. dr Erik Hjalmar Linders artiklar i ämnet. Denne kristne författare tog avstånd från nazismen men betonade med uppskattning att den liksom kristendomen vände sig mot förnuftstro och individualism. På fullt allvar lär dock inte många tänka sig att den sakta fortskridande religiösa och ideologiska utarmningen — dels genom åskådningarnas urvattning, dels genom deras minskade anslutning — skulle slå över i en ideologisk aptit så stark att irrationalismen i skilda former blir segrande. Hoppet om de eggande fantasiernas renässans är en kvardröjande rest av reaktioner mot rationalismens triumf.

Vilka konsekvenser för handlandet skall man dra av en fortgående politisk utjämning? Under 1950-talet diskuterades tämligen livligt upprättandet av en samlingsregering eller helst en permanent samregering som konsekvens av motsättningarnas begränsning. Av till stor del tillfälliga och personliga skäl har, såsom preceptor Olof Ruin visat i sin avhandling, denna debatt under det senaste årtiondet nära nog avstannat. Enligt min mening är det ständigt växande skedet av stabilitet ett starkt motiv för att fullfölja och vidga denna debatt. Endast de mest allmänna principiella skälen skall här tas upp.

De politiska partiernas strävan att behålla eller nå makten äger rum under tvister som helt naturligt tenderar att begränsas till dagens riksdagsfrågor, till detaljer som med rätt eller orätt anses matnyttiga i konkurrensen om tre eller fyra procent marginalväljare. Ofta dominerar sådana sekundära frågor i debatten trots att det för de flesta är tydligt att för hela folket och hela världen vida viktigare framtidsproblem väntar på sin lösning. Vi riskerar hela tiden en felaktig och kortsiktig priori-

tetsordning. I en samregering kunde man vänta sig eller åtminstone tänka sig att inriktningen bleve en annan, att man utan fixering på valen formade planer på lång sikt och gemensamt sökte sig fram till de stora handlingslinjer som den snabba och obönhörliga omvandlingen av samhället kräver.

Det synes också sannolikt att genom denna ordning åtminstone småningom den på omedelbara framgångar i partipolitikens småkrig inställda politikertypen skulle ersättas eller kompletteras med en annan. Det finns många som längtar till och är skickade för aktivt samhällsarbete, men är tämligen likgiltiga för partierna, och drivs, väl inte av ideologi men av lidelse för och visioner om en bättre ordning. I den miljö av fritt tänkande och stora perspektiv som samregerandet kunde skapa finge människor av denna typ utlopp för sin förmåga och sin känsla.

Det är självfallet att ett samregeringssystem borde utbyggas med ökad "participation", genom folkomröstningar i sakfrågor, genom nya och vidgade former för lokal självstyrelse, genom ändringar i valsättet, genom andra reformer som kunde ge medborgarna en smula medansvar och delaktighet.

Slutligen tillåter jag mig att anföra vad jag för några år sedan skrev i anknytning till den holländske sociologen Thoenes och hans skrift om avideologiseringen i den demokratiska välfärdsstaten.

Thoenes pläderar för vad han kallar en öppen sociologi: han menar därmed att utrymme och möjligheter skulle ges åt ett antal reflekterande personer, främst vetenskapsmän, att utan bindning av specialuppdrag på skilda områden forska och fundera över vad som skett och sker och utforma planer, program, om man så vill utopier för framtiden. Han syftar till att vitalisera roller inom det samhälleliga tänkandet som för närvarande är klent besatta. De som söker fylla dem är i regel dilettanter, som står bestörta och förskräckta inför tendenserna till likriktning och statlig maktkoncentration vare sig i den demokratiska välfärdsstatens eller diktaturens form.

De professionellt socialt verksamma — för att bruka ordet i dess vidaste mening — är nästan alltid med en begränsad upp-

gift sysselsatta experter, anställda av staten, intresseorganisationerna, företagen; de springer, hetsade av sina uppdragsgivare och avlönare, mellan detaljer som står på dagordningen: hur verkar en beskattningsåtgärd, vad medför en Europamarknad, hur skall vi fixera parlamentarismen, hur röstar pensionärerna, vilka sexualvanor råder i landet? Vare sig de är anställda som statssekreterare, professorer eller utredningsexperter är de inriktade på något kortsiktigt, något speciellt, något relativt aktuellt.

Under löpningen mellan uppgifter och lokaler har många av dem säkert fantasier om hur det borde vara i stort, hur samhället skulle kunna reorganiseras, men de har inte tid att syssla med sådant. De är, för att tala med Rousseau, utredare i de speciella intressenas och problemens tjänst — de tjänar inte det allmänna intresset, den allmänna viljan.

Thoenes tycks närmast tänka sig att denna öppna sociologi, denna yrkesmässiga utopism, skulle drivas av forskare på egen hand, inte som ett kollektiv, vare sig nu staten skulle förelägga ett uppdrag eller helt enkelt hoppas på passionen hos de ej för expertuppdrag anlitade professorerna. Enligt min uppfattning måste staten, här som på andra punkter, gripa in mera direkt och brutalt. Den måste ordna en utredning om livet efter detta, om livet efter välfärdsstaten; annars blir det ingenting av, i varje fall inte ett organiserat kollektivt arbete.

Man skulle sätta ett antal personer att ägna tio år åt frågan om vad vi skall ta oss till, vilka människor vi vill forma, vilket samhälle vi vill ha. Det skulle inte bara vara professionella forskare, naturligtvis, men det ideala kravet på medlemmarna är en förening av kunskap, spekulation och drömmar. Män och kvinnor, religiösa och förnekare, gamla och unga, förståndets män likaväl som fantasins martyrer. Det stora och svåra villkoret är att gruppen skall bestå av personer som lever med i sin tid utan att vara förhäxade av det dagliga, som inte förbereder en ny bok, ett nytt val, ett steg vidare i karriären. De skulle kunna arbeta i ro för sig själva men också tala med öppenhet och utan rädsla för små naiviteter och blamager, de skulle kun-

na yppa hugskott och visioner som lätt ter sig löjliga därför att de är gamla, primitiva, oordnade, högtflygande, absurda.

Av en sådan kommitté, en sådan arbetsgemenskap, kan vi inte vänta bestämda och entydiga svar. Vi kan, om gruppen är väl vald, tvärtom vara säkra på skilda meningar, vilda utflykter i olika riktningar, mycken tvekan och förvirring. Men jag tror att de sakkunniga för utopier möjligen skulle kunna avverka en del villfarelser, dra fram en del perspektiv som är nya eller glömts bort, ge en föreställning om skilda vägar, möjligheter och framtidssyner. De skulle kunna ge liv och något av storhet åt debatten.

Det finns, tycks det mig, ett främlingskap i vår tid som inte beaktas i de marxistiska diskussionerna om alienation. De flesta människor tänker, även sedan Gud försvunnit eller gömt sig och metafysiken skjutits sönder, på de gamla livsfrågorna: varför lever jag, eller åtminstone — hur skall jag leva, hur skall jag få ro, mod, lycka, gemenskap, vad önskar jag för mina barn och för framtiden? I den allmänna intellektuella debatten berörs dessa ting knappast, de är förvisade till djuppsykologiska specialister, sekter och veckotidningar; politiken ordnar med alla materiella detaljer men står stum eller generad inför dylika konstigheter; i samtal är de för det stora flertalet bannlysta. Detta främlingskap skulle kanske kunna lättas genom att en statusbetonad utredning tog upp de allmänna frågorna. I varje fall skulle många människor få glädje och eggelse, känna att det finns en bro mellan dem själva och en av stora perspektiv inspirerad politik.

Svenskarna och den undre världen

1

Nationerna, statsfolken, har liksom andra kollektiva enheter och enskilda personer behov av att hävda sitt värde eller åtminstone sitt existensberättigande genom känslor av överlägsenhet mot andra. Vid studium av skolböcker från skilda länder under de senaste åren har jag fått klart för mig hur stark och hur i stort sett likartad föreställningen om nationell särprägel och nationellt värde är i skilda länder. Några olikheter kan man dock iaktta. Hos de stora folken framträder helt naturligt ett mera utvecklat högmod med tro på kallelse och utvaldhet. Hos mindre folk är denna storslagna högfärd inte så vanlig; den kan knappast förenas med den i praktiken underordnade ställningen. Den "stora" högfärden ersätts ofta med sin kanske oskyldigare men ofta lika olustiga kamrat självbelåtenheten. Sverige erbjuder ett lysande exempel, av begripliga skäl som jag skall återkomma till. Svenskarna har, lät vår statsminister förstå under andra världskriget, varit Europas samvete. Under de föregående årtiondena hade politiker och skribenter ofta uttalat sig i samma riktning.

Efter unionsbrottet 1905, då den skandinaviska halvön blev två självständiga stater, uttryckte svenskarna ofta sin beundran för att de inte med vapenmakt tvingat Norge till underkastelse. Under första världskriget framhölls den svenska neutraliteten som ett mönster för andra folk. Då vi efter Finlands frigörelse 1917 krävde att Ålandsöarna skulle överföras till Sverige men fick nej av Nationernas Förbund, prisade svenska politiker och skribenter den fredsvilja som Sverige visade genom att underkasta sig den internationella organisationens domslut. Vårt uppträdande i folkförbundet under tiden mellan de båda världskrigen sågs likaledes som en illustration till den svenska fredsviljan och rättskänslan. På samma sätt förhöll det sig med vårt uppträdande under andra världskriget.

Detta är ett av den nationella självbelåtenhetens uttryckssätt. Men i svensk debatt har också framträtt uppfattningen att vi i högre grad än andra folk kan på ett fridsamt sätt lösa inre konflikter, att vår humanitet och vår tolerans är större än andras, att andra folk borde följa Sveriges exempel för att nå en liknande fulländning.

Det är lätt att förstå dessa föreställningar, att se dem mot vår speciella svenska bakgrund. Vi har haft fred längre än andra folk och den långvariga freden började redan i slutet av 1800-talet att framhävas som ett bevis både på stark känsla för freden och på stor förmåga att undvika krig. Varför freden bevarats och hur vår politik i detalj förts blev mindre diskuterat. Man betonade inte att Sverige genom sin avsaknad av nationella motsättningar inom landet och sin självfallna brist på krav att utsträcka Sveriges territorium till andra områden hade förutsättningar att hålla på freden. Det hade varit ett även i modern historia exceptionellt brottsligt tilltag att angripa Norge 1905 eller Finland 1920, men den synpunkten blev föga uppmärksammad. Då svenska politiker förklarade att Sverige inom Nationernas Förbund var den enda stat som höll på förbundets och inte på sitt eget intresse, var det riktigt såtillvida som Sverige inte rimligen kunde önska annat än bevarandet av en stabil internationell rättsordning och med ovilja såg försök från olika stater att hävda särintressen inom förbundet.

Vår politik under andra världskriget var en balansgång, under vilken vår hållning förändrades efter krigslyckans växlingar; det vore rimligare att kalla oss för en europeisk barometer än för Europas samvete. Att vi lyckades stå utanför kriget berodde dels på denna konjunkturpolitik, som inte hade någon märklig moralisk kvalitet, dels på vårt läge; intet skäl finns att anta att vi genom något slags politisk skicklighet skulle ha undgått Finlands, Danmarks och Norges öde om vårt läge varit detsamma som deras.

Vår inre politiska utveckling har varit sällsynt harmonisk och stabil. Det ligger nära till hands att i detta förhållande se en

konsekvens av förträffliga svenska egenskaper; den framgångsrike tror sig nästan alltid genom särskild förtjänst — inte genom tur eller karriärism — ha vunnit sina triumfer, och rika människor ser nästan alltid sitt välstånd som en belöning av dygden och duktigheten. Men det är uppenbart att våra förutsättningar för en lugn inre utveckling varit utomordentligt goda. Vi hör till de få stater som praktiskt taget inte har några motsättningar av nationellt och religiöst slag. Ekonomiska kriser har drabbat Sverige i mindre omfattning än nästan alla andra europeiska folk. Den välfärd som nåtts under de senaste decennierna har varit en följd av goda konjunkturer och säkra exportmöjligheter. Sverige, i slutet av 1800-talet en av Västeuropas politiskt och ekonomiskt mest efterblivna stater, har på några årtionden förvandlats i samverkans och framåtskridandets tecken.

Vår politiska situation har under senare tid varit den kanske mest idylliska i världen; naturligtvis strider partier och politiker om makten, naturligtvis angriper de varandra för dålig moral, hållningslöshet och inkompetens, men det står för nästan alla klart att motsättningarna är exceptionellt små, och man söker förgäves beteckna varje krav, varje förslag, varje formulering som uttryck för bakomliggande idéer även då man är ense i det väsentliga, och nästan alla valstrider blir bevis på ideologiernas förtunning och de taktiska spekulationernas centrala roll.

Men det är naturligt att denna situation gärna tolkas som ett bevis på den egna förträffligheten. Varför kan inte nationaliteter och rasgrupper samsas i andra länder — i så fall skulle de få det lika bra som vi. Varför skall man brottas med en mängd besvärliga problem — vi är ju ett bevis på att det är bäst utan sådana problem. Skrytet är mera sällan direkt. Det sägs inte att svenskarna är bättre eller klokare än andra. Man följer samma taktik som är så vanlig i hävdandet av den personliga överlägsenhetskänslan; det talas om att andra är tarvliga och därmed antyds på ett finare sätt att man själv är god, andra kritiseras för sina misstag och sina dumheter med den underförstådda tanken att vi inte gör sådana misstag och dumheter.

Såvitt jag kan bedöma har en viss förändring i den svenska hållningen just i det berörda hänseendet inträtt under de senaste årtiondena. Det tidigare talet om olika ras- och nationalkaraktärer har blivit mindre vanligt, mera ett inslag i platt konversation än i den med något anspråk förda kulturdebatten. Att prisa svenskarnas nationella överlägsenhet på det sätt som gjordes av Heidenstam eller Sundbärg eller i skolböckerna under årtiondena kring 1900, har blivit sällsynt. Föreställningar om en särskilt godartad och begåvad germansk eller nordisk ras som var gångbara i de bästa kretsar — t. ex. riksdagen, vetenskapen, de främsta tidningarna — ännu för fyrtio år sedan har blivit raserade och blamerade; efter Hitlerväldet anses sådana tankar inte bara vara enfaldiga utan också simpla.

Men den litet mera subtila överlägsenhetskänsla som främst tar sig uttryck i klander av andra folk och regimer, i anvisningar till andra stater och styrelser om hur de egentligen borde uppträda, har sannerligen inte mattats. Vår diskussion är full av kritik, maningar och varningar. Den är buren av en moralisk och intellektuell indignation som vore otänkbar utan en bakomliggande, kanske ofta knappast medveten förvissning om egen dygd och egen insikt.

2

Kritiken i den svenska debatten av främmande länders regimer och åtgärder kännetecknas framför allt av moralisk indignation. Att en kritik av denna art är berättigad och behövlig tvivlar jag inte på. Även om den såsom väl oftast är fallet inte alls påverkar handlande och händelser ute i världen, är den betydelsefull för den svenska opinionen. Framför allt är det av vikt i en demokrati att man ger folket besked om de totalitära staternas organisation och verksamhet och därigenom håller den avgörande skillnaden mellan demokrati och diktatur levande.

Här finns den stora risken att regimer som existerat lång tid och ter sig någorlunda stabila småningom får minskad aktualitet i press och andra massmedia och på detta sätt får något av

den långa tidens eller ålderns rättfärdigande. Detta kunde vi för några årtionden sedan observera i fråga om fascismen och nazismen. Det blev småningom ganska vanligt att även den nazistiska terrorismen betraktades som något ofrånkomligt och att man mera stannade vid detaljer i konstruktion och förlopp än vid själva förtrycket och förföljelsen. Jag syftar härvid särskilt på åren närmast före andra världskriget; efter världskrigets utbrott blev det, delvis genom statliga ingripanden, svårt att öppet och hårt angripa den tyska regimen, och först efter El Alamein och Stalingrad återkom kritiken med den skärpa som betingades av visśheten om Hitlerväldets snara undergång.

Beträffande kommunismen har självfallet dess långa bestånd och dess i mycket framgångsrika verksamhet efter hand trubbat av kritiken. Det är sedan länge inte något lockande nytt att tala om polisväldet, och det totala undertryckandet av den medborgerliga friheten i öster och sådana ting som en gång väckte förtvivlan och ursinne, såsom annektionen av de baltiska staterna, har för länge sedan kommit att betraktas som ofrånkomliga fakta vilka det inte längre är lönt att bli upprörd över. Det är snarare tecknen på en uppmjukning av den totalitära ryska regimen som har nyhetsvärde, och därför måste många som endast under senare år följt pressen inte ha fått en klar bild av realiteten. Det behövs speciellt uppseendeväckande händelser såsom domarna över oppositionella författare eller aktionen mot Tjeckoslovakien för att folk åtminstone på kort sikt ånyo skall få inpräntat i sig vad som i själva verket är regimens vardagliga verklighet: förtryck, likriktning och terror.

Något liknande synes mig ha inträffat i fråga om vissa andra länder, främst Sydafrika. Man kan inte ständigt återkomma med erinringar om den på segregation och våld byggda vita diktaturen. Härtill kommer, liksom i fråga om östregimerna, att diktaturen är så total att man inte kan få säkra uppgifter om oppositionen och missnöjet, att det inte förekommer några slående uttryck för olyckskänslorna och bitterheten i dessa länder; just den totalitära apparatens precision gör att den utifrån kan te sig någorlunda lugn och harmonisk.

Intrycket av den svenska debatten blir därför ofta att man söker och finner ständigt nya källor för den moraliska indignationen. Portugal, Rhodesia, Vietnam, Grekland, Tjeckoslovakien har under de senaste åren varit flitigt använda sådana källor; ofta utnyttjas källan några månader eller något år för att ersättas av andra som har färskare nyhetsvärde. Det tillfälliga och godtyckliga i indignationsproduktionen blir stundom påtagligt. Ohyggligheter och våldsdåd som det på grund av de agerandes åtgärder är svårt att fastställa blir nästan helt förbigångna i den offentliga debatten, så t. ex. under senare år dödandet av minst en halv miljon indonesier i antikommunistisk regi och den egyptiske diktatorns av den senaste Israelkonflikten avbrutna försök att erövra Jemen. Emellertid kan även de mest torftiga uppgifter läggas till grund för ett allmänt moraliskt fördömande; det är inte ovanligt att samtal med ett par, tre personer ur en oppositionell grupp anses tillräckliga för en allmän och tveklös karaktäristik av den regim mot vilken de är kritiska.

Den moraliska indignationen intar en stor plats i den svenska offentliga debatten, men den hindrar förvisso inte att man också frånkänner de styrande i skilda länder begåvning och kompetens. Ständigt hör eller ser man uttalanden enligt vilka en statsstyrelse eller bestämda politiker i ett främmande land förklaras odugliga. Det ter sig helt i sin ordning då en svensk författare förklarar att Amerikas regering visserligen inte är moraliskt fördärvad men är så okunnig och obegåvad att den inte kan sköta den Vietnamfråga som spelat en så stor roll i svensk debatt under senare år. Den bakomliggande tanken är naturligtvis att skribenten ifråga, om han kunde inta den amerikanske presidentens plats, snabbt och säkert skulle kunna klara svårigheterna.

Ett gott exempel från senaste tid är diskussionen kring den ryska aktionen mot Tjeckoslovakien. Det synes mig utifrån i Sverige härskande värderingar självfallet att denna aktion borde fördömas som en brottslig och farlig handling. Men frågan om aktionen från de ryska statsledarnas synpunkt var politiskt befogad eller inte är en helt annan. I en rad uttalanden i Sverige påstods emellertid utan tvekan att de ryska politikerna sak-

nade inte bara moral utan också kompetens; deras åtgärd berodde på att de var oförmögna att tänka igenom och bedöma problemet; vad de gjort var värre än ett brott, det var en dumhet. På samma sätt reagerar man i otaliga fall.

Det finns väl knappast någon ung politisk aktör i Sverige som inte anser sig förmögen att tala om för Frankrikes, Englands och Israels regeringar hur de egentligen förnuftsmässigt borde handla. Invecklade problem som i dessa länders regeringar diskuteras månad efter månad av de främsta politikerna, under anlitande av den bästa expertis de kan få, klaras i en handvändning av på en svensk redaktion. För närvarande lär det knappast finnas något land i världen — utom en del mycket stillsamma och förbisedda stater — som inte anses mer eller mindre tvivelaktigt ur både intellektuell och moralisk synpunkt.

Jag är naturligtvis medveten om att vad jag här skrivit innefattar generaliseringar av tendenser och inte gäller alla enskilda fall. I andra länder finner vi utan tvivel många inlägg som erinrar om dem som här kallats specifikt svenska. Enligt min erfarenhet är emellertid framställningar av denna typ mindre vanliga utomlands än i Sverige vad de tongivande grupperna inom massmedia angår. Å andra sidan finns i Sverige många redogörelser och bedömanden som inte alls är av den här berörda typen; jag vill dock påstå att de är mindre vanliga än i andra jämförliga demokratiska länder.

Bakgrunden till dessa förhållanden har jag redan varit inne på. Sverige är neutralt, det har inga särpräglade utrikespolitiska aspirationer, vi har svagare konflikter inom landet än i de flesta andra länder, till stor del beroende på den nationella homogeniteten, den religiösa likriktningen eller likgiltigheten och de stora ekonomiska framstegen under senare tid. Vi kan därför i vår avlägsenhet och isolering se på en mängd strider och problem ute i världen med en behaglig känsla av överlägsenhet, främlingskap och förmåga att bedöma. Vi kan betrakta större delen av världen som en undre värld, som vi dessvärre inte kan ordna och sanera men som vi är skyldiga eller åtminstone berättigade att söka förbättra genom vårt exempel och våra varningar.

Något medel att ändra vår andliga utgångspunkt kan jag inte rekommendera. Det sägs ofta att den allt starkare resetrafiken är av betydelse för förståelsen mellan nationerna; jag tvivlar på detta, eftersom det stora flertalet resenärer på hemresan tycks medföra det bagage av fördomar och förutfattade meningar med vilka de startade utflykten. Helt allmänt gäller det naturligtvis att finna en bättre balans mellan värderingar och insikter. Dels att allmänt förstå vår särpräglade situation och att de flesta andra folk har att sträva med och söka lösa svåra problem som för oss är okända eller i varje fall inte trängande. Dels att i varje fall försöka nå den kunskap om en händelse eller ett läge utan vilken allmänna värderingar bara blir rytanden av irritation och självbelåtenhet och inte ger något av insikt om och förståelse för det verkliga läget.

Rättfärdiggörelse genom våld

1

Professor Torgny T. Segerstedt skrev sommaren 1968 ett antal artiklar i GHT som sedan, på några punkter kompletterade, utgivits i bokform — "Studentrevolt", med undertiteln "Vetenskap och framtid". Skriften är en klok och klargörande översikt av centrala och aktuella problem: omvandlingen av den sociala strukturen i det moderna, högt utvecklade samhället, den akademiska utbildningens samtida och framtida villkor, den sedan några år framväxande radikala studentoppositionen. Det mesta i boken skall jag inte gå in på utan nöjer mig med en varm rekommendation; erinras bör att Segerstedt i sin kritik av Ukas under sista tiden synes ha vunnit förståelse även bland de ytterst bestämmande statliga myndigheterna. Jag skall stanna vid en fråga som Segerstedt skickligt belyser: den ideologiska bakgrunden till den rörelse som ger boken dess titel, alltså studentrevolten.

Själva ordet studentrevolt innebär, såsom Segerstedt klarlägger, en överdrift. De "revolterande" studenterna utgör enligt uppgifter från skilda länder — särskilt noggranna från USA — en liten minoritet, några få procent av den akademiska ungdomen, främst rekryterad inte från arbetarklassen utan från välställda sociala grupper av liberal och demokratisk observans. Även bland anhängarna av denna studentopposition har man därför — så t. ex. lärofadern Marcuse — talat om "de privilegierades" revolt.

Till de främsta inspiratörerna av rörelsen — eller åtminstone till dess ofta åberopade auktoriteter — hör två amerikanska ideologer med vetenskaplig legitimation, den för några år sedan avlidne C. Wright Mills och Herbert Marcuse; den sistnämnde är jude och därför, som han själv förklarar, positiv till Israel, flykting från nazismen 1933, sedan professor i Kalifornien. Mills är enligt min mening den ojämförligt överlägsne veten-

skaparen. Han har skrivit en rad skarpsinniga, om också ensidiga och bittra analyser av amerikanskt samhällsliv, med framhävande av likriktningen och maktkoncentrationen inom en grupp av kapitalister, politiker och militärer. Hans politiska hållning framgår bäst av att han i en av sina sista skrifter prisade Castros Kuba. Det finns starka inslag av metafysik, dialektisk förgiftning och tillhörande ordmagi i Mills' skrifter. Hos Marcuse, lärjunge till Marx och framför allt till Hegel, är dessa inslag helt avgörande. Man rör sig i stort sett i ett slutet begreppssystem, där orden har speciella, om också långt ifrån bestämda betydelser: medvetande, omedelbarhet, alienation, makt, frihet, förtryck, auktoritet, våld, revolution, opposition, nödvändighet, tillfällighet, tolerans.

Sedan jag läste Hegel tror jag mig aldrig hos en författare ha funnit så många sinnrika och vilseledande ordlekar. Frihet betyder inte fria val, frihet att säga och skriva vad man vill, frihet att mötas, organisera sig och angripa de maktägande. I ett land med den största frihet av detta slag kan totalt förtryck råda, därför att folket inte är medvetet om hur det bör tänka och handla för att nå fulländning utan behärskat av falska föreställningar. Våld fördömes som en metod att hålla ordning i det nuvarande samhället, men blir något gott om det utövas i det tänkta, aldrig närmare skildrade framtidssamhällets intresse. Utopin kan sägas vara död, dels därför att under nuvarande ordning utopier inte trivs men också därför att Marcuses utopi kommer att dö genom att förverkligas. I en debatt i Berlin 1967 sade sig Marcuse vara "en absolut oförbätterlig och sentimental romantiker". Kanske är det riktigt — ehuru uttrycket sannolikt avsågs vara självironi — men denna romantik uppträder i en så bisarrt kvasivetenskaplig kostymering att många i förskräckelsen ser något djupsinnigt och forskarprofetiskt bakom virrvarret.

Både Mills och Marcuse angriper huvudsakligen det högt utvecklade demokratiska samhället, välfärdssamhället eller, som man ibland säger med en obehaglig biton av förakt, överflödssamhället. I Mills' arbeten och Marcuses "One Dimensional Man" (1964) dominerar synpunkten att USA — liksom andra

liknande stater — behärskas av vissa grupper, samtidigt som det stora flertalet, "massan", har fått en så ekonomiskt hygglig position att trivseln och belåtenheten blivit allmänna. Det är just frånvaron av aktiv opposition, det slöa och nöjda godtagandet, som oroar och irriterar de båda ideologerna, det är ankdammsmentaliteten som upprör dem. Detta förhållande bör starkt betonas: man utgår inte som Marx från existensen av ett eländigt, förtvivlat och åtminstone potentiellt förbittrat proletariat som skall frigöras och höjas; det är tvärtom proletariatets försvinnande och den därav betingade stiltjen och konformismen som retar dem. Följdriktigt bör ett land som Sverige, utan pinande fattigdom, utan rasmotsättningar och förtryck av minoriteter, vara dem lika förhatligt som det USA mot vilket de närmast riktar sina angrepp. Att klassmotsättningarna minskat, att folk ägnar sig åt en i stort sett av producenterna dirigerad konsumtion utan att vara missnöjda — det är för dessa författare det onda, och särskilt Marcuse tycks leva i olust över att den hegel-marxska dialektiken och särskilt marxismens utarmnings- och revolutionsteorier dementerats av verkligheten. Marcuse har rent av gjort den märkvärdiga konstruktionen att det ledande skiktet systematiskt verkar för den sexuella promiskuiteten, för upplösning av alla konventioner på detta område, för att ytterligare säkra "massans" lugna trivsel i hägnet av överflöd på både pengar och samlag. Lustigt nog finns samma tankegång framförd redan i Aldous Huxleys "Brave New World" (1932).

Detta är det stora perspektivet, och vid detta skall jag huvudsakligen stanna, eftersom det ideologiskt är det ojämförligt viktigaste. Men Mills och i synnerhet Marcuse, som fått uppleva de senaste årens konflikter och ungdomsrevolter, har liksom Marx också andra från det stora systemets utsiktspunkter högst sekundära perspektiv. Man angriper USA av samma skäl som många helt utanför den vänsterradikala rörelsen gör det: för bristande energi i bekämpandet av den fattigdom som ännu råder inom en minoritet, för fördomarna mot och den dåliga behandlingen av negrerna, för orättvisor i lagstiftning och inkomstfördelning. Alla välfärdsstater — främst de demokratiska,

men även i någon mån de kommunistiska — klandras för likgiltighet mot u-länderna, för bristande fredsvilja och för olika slag av kolonialism och imperialism. Vietnam har blivit ett viktigt moment i Marcuses propaganda åratal efter det han utformade sin stora attack mot den lyckosamma och fridsamma demokratin.

Vid studiet av dessa växlingar och frontförskjutningar erinras man ständigt om de gamla metafysiska ideologierna, främst hegelianismen och marxismen. Hegels stora perspektiv förutsäger framtidsutvecklingen på lång sikt, men hans besatthet på det monumentala planet hindrade honom inte att älta detaljproblem, t. ex. den engelska parlamentsreformen i början av 1830-talet; Marx' storvulenhet av samma märke kombinerades med kritiska inlägg i allehanda småfrågor — båda tyckte sig naturligtvis i detaljerna finna stöd för de redan färdiga profetiorna. De nu berörda ideologerna är inte intressanta på grund av sitt ställningstagande till dagsproblemen, men de blir genom sina väldiga ansatser, sin metafysiska jargong och sin till förnäm obegriplighet gränsande mångtydighet en stimulans för grupper som är förbannade utan att ha lärt sig de fina svärorden.

2

Enligt Marcuses lära skall den radikala oppositionen genom "protest, demonstration, revolt" (titeln på en till svenska översatt skrift) hindra det bestående demokratiska samhället att fungera och förbereda det kommande maktövertagandet. Denna revolutionära minoritet består för närvarande, betonar han, väsentligen av "privilegierade", särskilt genom studiemöjligheter samt ekonomisk och social ställning över "massan" höjda studenter. Mot denna opposition bör samhället visa tolerans, men eftersom oppositionen "har rätt" är den själv inte skyldig att vara tolerant. Alla de berörda medlen, även öppet och lagstridigt våld, är tillåtna. Till de mest anlitade kampmetoderna hör vad man på enkelt språk kan kalla trakasseri: några få kan

genom skrik och bråk hindra motståndare att tala och hundratals oliktänkande från att lyssna; genom att sätta sig i, "ockupera", en universitetslokal kan ett fåtal utestänga det stora flertalet från föreläsningar och annan studieverksamhet.

Motiveringen för denna strävan till minoritetsstyre är såvitt jag vet klarast utformad i Marcuses uppsats "Repressiv tolerans". Marcuse anknyter inte bara till Platons teori om en diktatur av bildade och begåvade män — enligt Platon också "äldre" män, vilket i detta sammanhang inte framhävs — utan också till John Stuart Mills demokratiska statslära. Detta sker på så sätt att Mills tro på människornas förnuft och förmåga till självstyrelse betonas. Marcuse invänder dock att flertalet människor inte, ännu inte, är medvetna om sina djupaste önskningar och behov; därför skall den "medvetna" minoriteten ta makten och lära de andra vad de "egentligen" vill. "Frigörelsens krafter" har inte någon majoritet bakom sig, de "kan inte identifieras med någon social klass, som genom sina materiella villkor skulle vara fri från falskt medvetande". De medvetna, eller rättare sant medvetna, är kringspridda grupper, främst radikala studenter med en vision av det goda, på en gång ekonomiskt högtstående och andligt vitala samhället. Hur detta samhälle närmare skall vara beskaffat klargör inte Marcuse och andra ideologer av samma typ, även om man enligt C. Wright Mills' terminologi talar om delaktighet eller medverkan för den enskilde ("participation") och beskriver framtiden som det av mänskligheten sökta, eller för mänskligheten avsedda, idealsamhället. Att detta samhälle (liksom Lenins klass- och statsfria samhälle) åtminstone till en tid måste vara en de "medvetnas diktatur" står emellertid fullt klart.

Otaliga ideologier har utformats för att motivera rätten, den högre rätten, för en minoritet att härska. Den gamla konservatismen hänvisade helt enkelt till det traditionella ledarskiktets, de bildades och förmögnas allmänna överlägsenhet. Socialistiska teoretiker har skrivit om "proletariatets diktatur" och därmed avsett en diktatur för de ledande, de klassmedvetna inom den proletära rörelse, i regel inte arbetare, som ansetts sakna det be-

hövliga "medvetandet". Nazisterna talade om rasen, fascisterna om den nationella eliten. Det är självfallet att alla dessa ideologier om minoritetsstyre förklarar att man i grunden arbetar i majoritetens, ja, i allas intresse och att den minoritet som bör styra alltså "i verkligheten", "djupast sett" representerar majoriteten eller alla människor.

Hos nyvänsterideologerna finner man fragment av dessa i åtskilligt olika, på den väsentliga punkten om minoritetsstyre likartade tankegångar, man skymtar bakom töcknet Robespierre, Hegel, Marx, Sorel, Maurras, Lenin, Mussolini och de mera skrivkunniga nazisterna — för att inte tala om Ernst Trygger, Z. Höglund och andra reaktionära anarkistiska och kommunistiska koryféer. Parallellerna med — jag vill inte säga de direkta inflytelserna från — Georges Sorel i hans mytteori synes mig vara särskilt påfallande. Liksom Sorel tänker man sig en moralisk elit, som genom bråk och våld skall bekämpa "mellanmännen", affärsfolket, politikerna, de intellektuella kompromissarierna. Liksom den av Sorel påverkade fascismen sätter man de passionerades elit över majoriteten; särskilt Gini har festligt utformat tanken att de verkligt ivriga skall bruka våld och diktatur eftersom den allmänna rösträtten gynnar de belåtna och stillsamma. Antiintellektualismen är också ett gemensamt drag för dessa riktningar: att tänka klart är föraktligt, eller i varje fall inte huvudsaken, och en andlig förvirring, inte minst i fråga om målsättningen, är snarare en med passionen förenad dygd än en svaghet.

Segerstedt uttalar sin sympati för en "vetenskaplig allmänbildning", som innebär "skolning i teoribildning, begreppsanalys, kritisk förmåga och vetenskaplig metod", och han är förvånad över att man på vissa håll föredrar Marcuse, alltså "metafysik, andeskådning och allmän verbal berusning". Jag instämmer med hans målsättning men är litet förvånad över hans förvåning. Historien flödar dock av exempel på hur de mest virriga ideologier kunnat bli ledstjärnor eller åtminstone tjusande exaltationsmedel för betydande grupper; enkla och vaga föreställningar stimuleras av "filosofernas" visioner, och steget från det

banala och rimliga till det storslagna och galna blir inte mindre lockande därför att "systemen" är invecklade och obegripliga. Vi är omgivna av religioner vilkas föreställningar om verkligheten kommer Marcuse och andra ideologer att verka snusförnuftiga.

Att klarlägga varför en minoritet av privilegierade, särskilt studenter från "högre" socialgrupper, gripits av den berörda förkunnelsen är mera vanskligt. Jag tillåter mig några spekulationer. Vårt samhälle har, trots välfärden, brister som vi nästan alla är medvetna om; det är sannerligen långt från vad min egen generation av arga och politiskt engagerade studenter tänkte sig. Att känslan av desillusion framträder starkt hos studenter som får någon bekantskap med ideologier och visioner och som inte upplevt välfärdsstaten som något nytt och underbart, är inte överraskande. Inte heller att denna känsla är mest livlig hos grupper som inte upplever möjligheten att studera som ett intellektuellt och socialt avancemang, utan tvärtom utgör en liten del av den "massa" som nu, dessbättre, får komma till universiteten. De problem och svårigheter som kunde sysselsätta en student för femtio år sedan kan inte vara lika angelägna och spännande nu: sekulariseringen har förvisat religionsfunderingarna till ett egenartat fåtal, frågan om hur man skall finna sin utkomst är i allmänhet inte längre brännande, de erotiska problemen tycks vara lättlösta på gränsen till obefintlighet. Kanske har mättnaden på denna sistnämnda punkt ökat aptiten på sociala framtidsproblem — i direkt motsats till vad Marcuse påstår.

Nyradikalismens problem och svaghet synes främst vara att den inte har någon större social grupp att appellera till. Det är sant att revolutioner alltid gjorts eller åtminstone påbörjats av minoriteter — men minoriteterna har vänt sig till stora grupper vilkas latenta missnöje de kunnat aktivera. Att den svenska arbetarklassen skulle avstå sin makt till en skara "revolutionärer" för att få lära sig vad den, arbetarklassen, egentligen vill, verkar osannolikt.

Alienation hos Marx

1

Begreppet "alienation" hos Marx har under de senaste tio till tjugo åren blivit allt mer uppmärksammat, det framställs stundom som nyckelordet i det marxistiska systemet. Delvis beror detta på att de ungdomsskrifter från omkring 1845 i vilka Marx skrev om saken, med ordet "Entfremdung" som en lätt ironisk beteckning på vad han menade, blev fullständigt publicerade först år 1932; huvudkällan är några sidor i "Deutsche Ideologie". Delvis har det sannolikt andra orsaker, som jag skall återkomma till. Säkert är att Marx i sina senare skrifter inte använde alienationstanken som en väsentlig linje och att i utläggningar av marxismen detta moment i hans teorier under lång tid inte beaktades — det var läran om klasskampen och den därmed förbundna materialistiska historieuppfattningen som stod i förgrunden.

Vad Marx skrivit om "Entfremdung" — alienation eller främlingskap — är komplicerat, dunkelt och, synes det mig, omöjligt att fixera i entydiga och någorlunda lättfattliga formuleringar. Marx arbetar som vanligt med ett slutet begreppssystem: orden är visserligen i regel sådana som används i det allmänna språkbruket, men de ges en speciell betydelse och insätts i ett schema av begrepp med sådana speciella betydelser. För att åskådliggöra denna metod tar jag en av Marx' mest kända och oftast åberopade paroller: all historia är en historia om klasskamp. Därmed menar Marx inte att allt det som gemenligen kallas historia är en strid mellan sociala grupper eller klasser: detta vore en ren absurditet. Han menar att det väsentliga, "verkliga" i det hittillsvarande historiska förloppet — sedan det mänskliga samhället bildats och innan det klasslösa samhället uppstår — är de stora förändringarna i produktionsordningen och att dessa förändringar äger rum under strid mellan den klass som har väldet under den gamla ordningen och den klass som är kallad att härska under en ny ordning. Andra

företeelser i vad vi kallar historia är oväsentliga, tillfälliga och likgiltiga, liksom för läromästaren Hegel alla händelser som inte innebar led i världsandens självförverkligande genom nya statsbildningar.

Vad är då alienation? Begreppet återgår, såsom ofta påpekats, till formuleringar i den kristna metafysiken och i Rousseaus och Hegels teorier: människan som tidigare levat i, eller i harmoni med, Gud eller naturen eller någon annan "totalitet" skils från denna och upplever ett smärtsamt främlingskap. Marx börjar sin framställning i frågan med att betona skillnaden mellan djur och människor: genom medvetandet blir människorna, i motsats till djuren, införda i ett slags dubbelliv, de blir individer med relationer till andra, inte längre delar av en helhet. Med samhällsbildningen, uppkomsten av en klyvning i andlig och fysisk aktivitet och framför allt den genomförda arbetsfördelningen stegras dubbelheten till främlingskap. Man erinrar sig Bibelns berättelse om skapelsen och syndafallet: människorna blir medvetna om sin nakenhet, sina olikheter, och Gud dömer dem till arbete för att sona vad de förbrutit. Sannolikt ligger denna berättelse någonstans på tröskeln mellan det omedvetna (eller undermedvetna) och det medvetna bakom de metafysiska fantasierna hos Luther, Rousseau, Hegel och Marx. Som overksamma, mystiska, "ideologiska" medel att övervinna främlingskapet framstår hos Marx religionerna och allehanda politiska och ekonomiska teorier som utformas för att trygga den i varje skede bestående sociala ordningen. Först med klassamhällets och därmed arbetsfördelningens avskaffande kan alienationen övervinnas: människan blir "naturlig" eller "ett med naturen" och lever på en gång i harmoni och frihet, utan illusioner och ideologier, med en riktig bild av verkligheten, eftersom denna verklighet är godtagbar.

Om man utgår från alienationsresonemanget kan Marx' lära alltså tecknas som ett psykologiskt framstegsschema, medan marxismen tidigare främst ansetts innehålla en sociologisk trappstegsteori. Jag anger med några ord innehållet i dessa båda planritningar.

Sociologiskt schema

1. En förhistorisk tid med människorna levande i frihet och fattigdom.

2. En historisk tid med på varandra följande produktionsanordningar, genomförda under klasskamp och upprätthållna av en härskande klass med staten som instrument.

3. Produktionsmedlen blir tillräckliga för allas behov och den sista klasskiktningen, i kapitalister och proletärer, blir obehövlig. Proletariatets maktövertagande leder till statens försvinnande och det klasslösa samhället. Mänskligheten övergår, sedan historien likviderats, från nutidens frihet och fattigdom till framtidens frihet och rikedom.

Psykologiskt schema

1. I den förhistoriska tiden fanns ingen klyvning i materiellt och andligt, inga komplicerade relationer, ingen alienation i mer egentlig mening.

2. Under den historiska tiden lever människorna i alienation, i motsättningar och disharmoni, med deras följe av illusioner (ideal, ideologier).

3. I framtiden avlägsnas alienationen och människorna finner inte endast frihet och rikedom utan också harmoni — helheten återuppstår (människan uppgår i Gud, för att bruka religiös terminologi).

Sammanhanget mellan alienation och arbetsfördelning belyser Marx i huvudsak med abstraktioner men i några satser mera konkret. Redan i den enskilda familjen finns äganderätt och arbetsfördelning — två sammanhörande begrepp — i det att mannen förfogar över hustruns och barnens arbetskraft, men detta "primitiva slaveri" synes Marx knappast kombinera med alienation. Den mera genomförda arbetsfördelningen är förenad med olikhet inte bara i arbete utan också i fördelning av produkterna och leder alltså till alienationens spänning, den medför motsättning mellan de enskilda familjernas intressen och mellan dessa intressen och det för alla gemensamma intresset av produktion, den kommer människans egen verksamhet att framstå "som en främmande, motsatt makt som underkuvar honom i stället för att vara behärskad av honom"; han måste vara "jägare, fiskare eller herde eller kritisk kritiker" (ordet syftar på en unghegeliansk riktning som Marx angriper) för att kunna livnära sig.

I motsats till den av arbetsfördelningen pressade och alienerade människan ställer Marx människan i det klasslösa, kommunistiska samhället. I detta är den enskilde inte tvungen att

ägna sig åt någon bestämd verksamhet, ty "samhället reglerar den allmänna produktionen (obs!) och gör det därigenom möjligt för mig att göra ett i dag och ett annat i morgon, att jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, idka boskapsskötsel på aftonen och efter maten kritisera, allteftersom jag har lust, utan att någonsin bli jägare, fiskare, herde eller kritiker". I dessa märkvärdiga satser om "mannen som gör vad som faller honom in" som produkt av det kommunistiska samhället synes Marx vara påverkad av Fouriers tankar om den ständigt omväxlande och därför roliga verksamheten i den socialistiska falangstären.

Kommunismens införande, och därmed arbetsfördelningens och alienationens avskaffande, blir enligt "Deutsche Ideologie" möjligt först vid en hög utveckling av produktionskrafterna, då begrepp som "knapphet" och "nödtorft" är försvunna; i själva verket för beskrivningen av den enskilda människans liv under kommunismen tanken på ett Schlaraffenland, då goda andar eller maskiner (samhället) sköter produktionen och mänskligt arbete är obehövligt. Vidare betonas i "Deutsche Ideologie" att kommunismen är "empirisk (möjlig) blott som en aktion av de härskande folken 'på en gång' och samtidigt, vilket förutsätter produktionskraftens och den därmed sammanhängande världshandelns universella utveckling". Satsen passar Trotskijs teori om "den permanenta revolutionen" och strider mot tron på "revolution i *ett* land".

2

Att Marx' i ungdomsskrifter gjorda uttalanden om alienation blivit särskilt uppmärksammade under senare år torde sammanhänga med att det marxistiska perspektivet på den sociala utvecklingen blivit allt svårare att upprätthålla. Det är knappast längre möjligt att i varje fall i mera utvecklade länder hävda existensen av en klasskamp mellan bourgeoisie och proletariat, som vid en viss punkt av kapitalkoncentration hos ett fåtal och utarmning av den stora massan skall leda till proletariatets seger

och det klasslösa samhällets införande. Den demokratiska välfärdsstaten, som innebär avproletarisering, politisk och social utjämning och minskad spänning mellan socialgrupperna trots den enskilda äganderättens och den ekonomiska olikhetens bevarande, var inte förutsedd av Marx. Och i de stater där marxismen är härskande lära har revolutionen kommit till stånd genom att en minoritet eller elit tagit makten under en relativt primitiv, till stor del agrar produktionsordning; resultatet har inte blivit ett klasslöst samhälle, inte statens avskaffande utan tvärtom dess stärkande, och en ny hierarki med stark politisk och ekonomisk differentiering. Marx' storslagna fantasier har stimulerat utvecklingen inom båda dessa grupper av regimer, men det är för alla uppenbart att på avgörande punkter historien har dementerat, inte bekräftat, hans förutsägelser.

I fråga om alienationsbegreppet är situationen en helt annan. I sin mera metafysiska och storvulna form kan alienationslinjen visserligen inte förkunnas med framgång. Men bakom Marx' hegelianskt färgade metafysik ligger i detta som i andra fall realistiska och viktiga iakttagelser: det stora slutna systemet innebär en glansfull förenkling och förvridning av förnumstigheter. Det kan till och med påstås att just industrialismens senare utveckling aktualiserat alienationsbegreppet, om detta fattas på ett mera trivialt och lättbegripligt sätt. Innebär inte den i detalj genomförda arbetsfördelningen att allt fler människor står främmande för sitt eget arbete, ser det blott som ett medel till förtjänst utan glädje och stolthet över produkten, fungerar som kuggar i en maskin utan förmåga att begripa och konkretisera den väldiga apparat som ger dem sysselsättning och uppehälle? Det är väl förståeligt att man kontrasterar exempelvis den självägande bonden, med hans varierande verksamhet och hans närhet till produktionsmedlen och produkterna, mot arbetaren, som genom vissa ständigt upprepade handgrepp förvärvar en lön som inte har något påtagligt samband med vad han uträttar. En stor del av arbetet i moderna samhällen är så enformigt och tråkigt att man redan därför kan tala om främlingskap och spänning mellan "människan" och "arbetaren".

Hur skulle en icke alienerad människa, en människa som verkligen vore "sig själv", ha det enligt Marx, har Sidney Hook (tidigare primitiv marxist, numera något mindre primitiv antimarxist) frågat sig. Svaret är att denna människa skulle uppgå i ett "tvångsfritt skapande arbete", vara konstnär eller i varje fall i sin yrkesutövning känna sig verka för ett ideal, följa en kallelse. Att människor i allmänhet skulle få det så är orimligt, skriver Hook, och detta visar det utopiska i Marx' teorier om alienation.

En polsk marxist, Schaff, skriver i ett för några år sedan utkommet arbete såtillvida samma sak som han utgår från att även i den socialistiska eller kommunistiska staten alienation är ofrånkomlig: man kan inte avskaffa arbetsfördelningen eller den ensidiga och enformiga sysselsättningen för massan av människor, och alltså kvarstår alienationen. Men han räknar med att efter en lång historisk epok denna alienation genom överflödet av maskiner och produkter skall undanröjas.

Klart synes vara att varken välfärdsstaten eller kommunistdiktaturen har fört till lösningen av det problem som Marx betecknar som alienation. Att hela staten eller det enskilda företaget sägs tillhöra arbetarna kan måhända ge någon stimulans, men det synes omöjligt för den enskilde att nå den identifikation med och det uppgående i en stor ekonomisk enhet som ger den sökta harmonin (tillfälligt har denna säkerligen i rimlig omfattning vunnits genom engagemang i en konflikt, eller i en sak, vare sig det gäller religiös, patriotisk eller politiskt-revolutionär entusiasm). Omväxling i arbetet kan kanske innebära en förbättring, men denna linje har inte i avsevärd omfattning försökts. Större fritid är en annan utväg — det har litet skämtsamt sagts att Marx med frihet menar fritid — men någon total lösning vinnes inte på detta sätt, bortsett från att fritidsproblemet ofta visat sig tryckande.

Men det kan möjligen påstås att hela mänskligheten, med de lyckosamma välfärdsstaterna i spetsen, närmar sig förverkligandet av den marxistiska utopin: maskiner som med stöd av ett minimum av mänsklig verksamhet ger överflöd åt alla och därigenom gör det tänkbart att tillämpa satsen "av var och en efter

hans förmåga, åt var och en efter hans behov". De materiella förutsättningarna för alienationens avlägsnande och den eftersträvade harmonin skulle därigenom vara givna. Men man frågar sig om det uppgående i helheten, den återförening med Gud eller totaliteten, det änglarike på jorden, som Marx liksom andra stora 1800-talsideologer drömde om, därmed bleve uppnådda. Och det bör framhävas att Marx i stunder då visionerna inte behärskade honom var övertygad om att svårigheter och slitningar skulle finnas även i framtidsriket.

Uppkomsten av en opinion — synpunkter och erfarenheter

Då jag blev ombedd att tala om uppkomsten av en opinion, var jag tveksam därför att jag inte har tillfälle att bedriva några som helst vetenskapliga studier rörande ämnet. Vad jag kommer att tala om är därför bara mina erfarenheter som journalist, i viss mån belysta av mitt arbete som statsvetenskapare. Om det jag kommer att säga verkar litet egocentriskt, ligger det alltså i själva ämnets natur.

Jag tänker utgå från ett par debattfrågor som jag var mycket intresserad av under min tid som chefredaktör för Dagens Nyheter, och som jag tycker har vissa likheter. Man kunde sätta upp en modell, som det heter när man vill tala om konstruktioner på ett artigt sätt, för just dessa frågor. De har för mig sitt intresse därför att jag i båda fallen har blivit kritisk mot att ta problemet om idéer och opinioner alltför allvarligt. Jag har en känsla av att det i båda fallen framför allt rör sig om ett samspel av makter och en konfrontation mellan makthavare och maktsökare. Detta har ganska litet med vad vi i allmänhet kallar ideologier och opinioner att göra.

De två saker jag skall tala om är Atlantpakten och pensionsstriden. Den första frågan kom upp 1948 och var praktiskt taget klar 1949. Den andra frågan kom upp genom en kunglig kommitté 1955, men blev politiskt väsentlig först på våren 1957 och avgjordes i riksdagen på våren 1959. Hur olika de båda frågorna än är i förhållande till varandra anser jag att de har mycket starka beröringspunkter och är belysande för uppkomsten av opinioner.

Frågan om Sveriges inträde i Atlantpakten kan jag säga att jag som chefredaktör för DN väckte. Det hade antytts ett par

Detta föredrag hölls utan manuskript våren 1967. En del rättelser och kompletteringar har gjorts. Uppsatsen har förut tryckts i Studier i historisk metod III.

gånger, t. ex. i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, att det kunde vara bra med en västallians, men saken hade aldrig drivits med någon skärpa och uthållighet. Därför hade jag när jag började dra upp frågan i januari 1948 en känsla av att det var ett nytt initiativ.

Jag skall stanna något vid denna första akt, som man kan kalla just *initiativet*. Där skall jag inte dröja vid mina egna motiv. Jag hade gjort en resa till Amerika på hösten 1947 som utan tvivel starkt påverkade mig. När jag kom tillbaka i december var jag så att säga i beredskap för en aktion till bildande av en västdemokratisk allians. Sedan kom Bevins tal i januari 1948. Då tänkte jag: nu är tillfället där, nu skall kampanjen börja. Jag satte igång den med medveten energi. Det gällde att få in frågan i debatten; det var i och för sig ett problem. Jag beslöt att skriva fem ledare i ett sträck. Det var den första linjen, som gick ut på att hamra in de olika argumenten. Den andra linjen i initiativet var den, att då det visade sig att mycket få tidningar och politiker tog upp frågan i början, begagnade jag varje tillfälle att återkomma till den. Om någon tidning skrev ett negativt litet ledarstick om den svarade jag med en kritisk ledare, och på det sättet lyckades jag, tycker jag, att sätta fart på diskussionen. Från början var ingen människa intresserad, men när en stor tidning hamrade så där under ett par månader började intresset vakna bland politiker och andra tidningar. Man ansåg sig tvungen att behandla frågan på något sätt.

Den andra akten tycks kunna kallas *förvirringen*. Uppenbarligen rådde en allmän förvirring bland både politiker och tidningar hur man skulle handla. Det fanns en allmän motvilja, utan tvivel, inom alla partier mot att kasta sig över ett utrikespolitiskt problem. Man är i allmänhet i våra skandinaviska länder, och kanske alldeles särskilt i Sverige, ovillig att ta upp något helt nytt av denna typ som rubbar cirklarna. Man var van att mala på och säga att socialisering var farlig, att vi hade vanstyre i Sverige osv. Att plötsligt komma med utrikespolitik i stället rubbade alldeles ordningen. Vad skulle politikerna säga? Kanske skulle det uppstå bråk inom partierna, kanske skulle de splittras. Flertalet politiker blev förvirrade och oroliga. Att de

i alla händelser inte var bestämda tror jag man vågar påstå. Denna förvirringens tid upplevde jag ganska starkt, särskilt under samtal med ledare för de olika borgerliga partierna eller närmast för högern och folkpartiet. De var ofta allmänt positiva till Atlantpakten men samtidigt oroliga för att deras tilltänkta seger på hösten 1948 kanske skulle omöjliggöras genom en utrikespolitisk aktion. De ville skjuta undan frågan. Man kan säga att jag här gjorde en mycket tvivelaktig eftergift, då jag inför valkampanjen skrev att vi under en månad eller sex veckor skulle komma att låta bli Atlantpakten eller det som blev Atlantpakten, för att vi inte skulle rubba valdebatten genom denna fråga. Valet skulle försiggå enligt de gamla linjerna.

Denna förvirring rådde även på socialdemokratiskt håll. Jag blev förvånad gång på gång vid möten med tidningsmän och politiker, att det var så många som inte var deciderade. De sade att man kunde handla på det ena eller andra sättet, att olika synpunkter måste anläggas osv. De var helt enkelt på en gång benägna att ta ställning — för politiker är i alla fall till för att ta ställning — och mycket oroliga för att ta ställning. Ofta var motsättningen mellan vad de sade privat och det de sade offentligt, kanske ett par månader senare, mycket stor. Denna förvirringens tid varade väl egentligen under våren 1948 fram till sommaren, då jag tror att det avgörande steget togs av utrikesminister Undén när han föreslog ett skandinaviskt försvarsförbund och förhandlingar om ett sådant förbund. Han nämnde till personer som jag känner och som är alldeles trovärdiga att han naturligtvis tänkte sig detta som en möjlighet, en kanske god möjlighet, trots att han tidigare varit rätt kritisk mot likartade tankar på ett skandinaviskt förbund. Men han tänkte sig det också som ett värn mot vad som blev Atlantpakten. Det var ett lysande skickligt initiativ av Undén, skulle jag tro. Därigenom kom dels diskussionen att koncentreras till denna mer begränsade fråga om ett skandinaviskt försvarsförbund, dels kom de borgerliga partierna, som deltog i förhandlingarna genom representanter, att pressas närmare regeringslinjen. Några tänkte sig — såsom sedan blev fallet i Norge och Danmark — att detta skandinaviska försvarsförbund kunde leda till en större

allians. Men de tänkte sig i första hand: går vi med regeringen kan vi åtminstone få ett skandinaviskt försvarsförbund. När det sedan gått så långt att förhandlingarna om det skandinaviska försvarsförbundet sprack, var dessa borgerliga politiker kan man säga fängslade vid regeringslinjen. Det var svårt för dem att hoppa av då, och det tror jag var en faktor som spelade stor roll i debatt och avgörande.

Sedan följde under hösten 1948 och våren 1949 den tredje akten, som man kan benämna *kristalliseringen*. Då blev opinionerna småningom någorlunda fasta åtminstone på vissa håll, framförallt då inom socialdemokratin. Där dominerade utrikesministern, utrikesledningen, helt naturligt partiets ståndpunktstagande. När utrikesledningen hade intagit sin bestämda hållning, kan man säga att det blev tyst inom partiet. Det fanns några som var emot denna tilltänkta linje. En var min gamle lärare, professor Vilhelm Lundstedt i Uppsala. Han var mycket ivrig för Atlantpakten och vi blev efter många års fiendskap goda vänner på denna spröda grundval. Han föreslog, sade han mig, gång på gång när han var inbjuden som föredragshållare att han skulle tala om Atlantpaktsfrågan. Men svaret blev nej. Socialdemokratin hade kommit till en någorlunda fast linje. Inom de borgerliga grupperna, det har redan antytts, var linjen inte så fast. Genom anslutningen till försvarsallianstanken med Norge och Danmark var man dock engagerad så mycket att man inte gärna kunde kasta fram den större allianslinjen förrän de preliminära förhandlingarna var färdiga. Och när de var färdiga var i själva verket hela den stora alliansplanen överspelad.

Både under förvirringens och kristalliseringens tid var det, så vitt jag förstår, en likadan situation i Norge och Danmark. Jag var flera gånger i båda länderna och talade med politiker. Det förelåg en ganska stor osäkerhet på olika håll. Jag träffade t. ex. den norske ambassadören i Stockholm flera gånger på våren 1948, och han sade att han inte alls visste hur det skulle gå i Norge. De norska tidningarna innehöll mycket litet om alliansfrågan. Sedan kom i Norge en aktion som man kan säga motsvarade den Undénska aktionen i Sverige, där utrikes-

minister Lange och det socialdemokratiska partiet gick över på västlinjen, samtidigt som två av Norges främsta borgerliga retorer, Worm-Müller och Keilhau, drev kraftig propaganda för saken. Kristalliseringen var klar omkring årsskiftet 1948/49. Det var inte i något av länderna, såvitt jag kan se, fråga om någon opinionsbildning i mera utbredd mening. I allmänhet hade människorna inte några bestämda uppfattningar. De var beredda att följa de partier de var vana att rösta med och stod ganska slappa inför denna nya linje som slutligt presenterades för dem under våren 1949.

Hur kom då *avgörandet* — den fjärde akten? Den började med förhandlingarna i Köpenhamn och Oslo som inleddes i januari 1949. Mellan de norska och svenska synpunkterna — som jag här uteslutande tar upp — uppstod en motsättning som tog sig uttryck i att Norge efter några månader gick in i den tilltänkta pakten, under det att Sverige ställde sig utanför. Beträffande detta skeende vill jag bara nämna att det under ett par månader var en dålig koordination mellan de bägge ländernas utrikesministerier. Det var tydligt att de under en tid arbetade relativt isolerade från varandra. Jag har slående exempel på det. Under våren 1949, innan Norge och, med större tvekan, Danmark, anslöt sig till pakten, fick jag av svenska och norska regeringsmedlemmar och diplomater helt olika uppgifter om den sannolika utvecklingen. Jag tror att uppgifterna lämnades i god tro och betingades av osäkerhet och bristande ömsesidig information.

Sedan kommer då den sista akten i modellen, om man så vill, *likriktningen*. Norge går in i pakten, Sverige ställer sig utanför, och vi finner att på ett halvår likriktar sig de båda länderna så att nästan ingen i Norge uppträder emot pakten och nästan ingen i Sverige uppträder för pakten. Detta gick faktiskt svindlande hastigt. Vi hade en opinionsundersökning i DN i mars 1949. Då var det över 40 procent av dem som svarade på frågan om inträde i pakten som svarade ja; sannolikt huvudsakligen de borgerliga. Det skulle innebära att det förelåg en borgerlig majoritet då för pakten. Resultaten får inte pressas, men svaren visade i alla fall en beredvillighet

att gå med på paktlinjen. När vi sedan hade en opinionsundersökning endast tre månader senare hade denna siffra sjunkit betydligt. Att tala om en opinionsförändring är alltför älskvärt mot dessa som svarade ja eller nej, men det var en förändring i hur man kom att se på och besvara en fråga i oklara lägen.

Likriktningen var klar, och den var så klar att det i Sverige t. ex. blev alldeles självfallet för de borgerliga ledarna att säga att de absolut inte var för Atlantpakten. Särskilt Hjalmarson blev angripen gång på gång för tidigare relativt oskyldiga sympatiförklaringar för Atlantpakten. Då tog han genast avstånd från dem. Flera av de borgerliga ledarna hade varit på samma linje, men nu var det politiskt inopportunt, och efter en tid märkte jag att de slutade reflektera på anslutning till pakten. Gång på gång fann jag, när jag talade med borgerliga politiker, att de föredrog att ställa saken på framtiden. De tänkte sig att opinionen eventuellt skulle svänga. Men de ville inte själva hjälpa till med en sådan omsvängning.

Jag övergår till den andra frågan, frågan om pensionslagstiftningen eller ATP, som uppkom genom en kommittéutredning redan 1955 men blev aktuell och politiskt väsentlig först 1957. Jag kan se alldeles samma utveckling här. Initiativet var kommitténs. Efter det kom förvirringens period, då de olika partierna sökte sig fram till ståndpunkter. Socialdemokraterna var självklart, enligt min mening, de som hade den relativt mest fasta ståndpunkten. De ville nämligen — det tror jag flertalet ville — genomdriva en ny pensionslagstiftning. På det sättet var detta parti någorlunda bestämt, även om det ständigt var fråga om uppgörelser och kompromisser när det gällde utformningen av detaljerna. Inom de borgerliga grupperna förelåg däremot liksom 1948 i Atlantpaktsfrågan en mycket stor osäkerhet. Denna osäkerhet var utan tvivel dels betingad av synpunkter i sakfrågan, dels bottnade den i tvekan om man kunde göra saken partipolitiskt matnyttig. Det trodde man mycket mer på 1957 än man hade trott på en sådan partipolitisktstrategiskt fördelaktig linje i Atlantpaktsfrågan 1948. Jag talade gång på gång med oppositionsledarna om pensionsfrågan

och var förvånad över hur osäkra de var om de skulle gå med på att hela frågan skulle få lösas i enighetens tecken eller om de skulle göra en politisk aktion på den.

Sedan kom då det som man kan säga blev början till kristallisering under sommaren och hösten 1957. Det visade sig nämligen att man kunde få bondeförbundet ut ur regeringen om man tog en linje mot socialdemokratin i pensionsfrågan. Därmed fick saken helt andra dimensioner. Det blev en alldeles klar motsättning mellan de borgerliga, som visserligen hade olika linjer men som gick emot den obligatoriska tjänstepensionen, och socialdemokraterna. Dessa ställde sig alltmer bestämt i en ideologisk position mot de borgerliga. Den känslan var utan tvivel mycket starkare än motsvarande ideologiska föreställningar på den borgerliga kanten. Därefter vidtog förhandlingar som jag inte skall gå in på. Man fick omröstningen på hösten 1957, bondeförbundets utträde ur regeringen, man fick ministären Erlanders avskedsansökan och försöket att bilda en borgerlig regering, som misslyckades, och man fick ganska plötsligt pensionsfrågan som den centrala i svensk politik i början av 1958. Då var kristalliseringen rätt klar på högerhåll och på centerhåll. Folkpartiet vinglade mellan tanken att röstvinster på vänsterkanten var en förutsättning för en borgerlig majoritet och en lika bestämd vilja att samarbeta med de andra borgerliga partierna, eftersom detta också var en förutsättning för att vinna majoritet. I det dilemmat gick folkpartiet hela tiden från ståndpunkt till ståndpunkt men behöll i alla fall ett klart avståndstagande från regeringen. Sedan inträffade det kuriösa förhållandet att en folkpartist, Königson, förklarade sig vara anhängare av regeringsförslaget, och att efter upplösningsvalet 1958 det kom att hänga på en enda röst, så att Königson avgjorde pensionsfrågan. Det var en situation som man inte kunde väntat sig och som ytterligare tillspetsade läget. Att läget var så ytterligt labilt gjorde att man drev ståndpunkterna med frenesi, och den arme Königson blev utan tvivel föremål för mycket starka påtryckningar. Han stod emellertid på sig, blev naturligtvis inte omvald, men lyckades genomföra pensionsfrågan.

Jag tänkte något stanna vid min egen hållning i frågan. Låt

oss säga att jag, efter glidning från ståndpunkt till ståndpunkt, efter valen 1958, de extraordinära nyvalen, gick över praktiskt taget till den socialdemokratiska linjen och sedan hävdade den tills beslutet fattades på våren 1959. Det intressanta i det sammanhanget kanske är, att det är enda gången jag har kunnat konstatera att det åtminstone inom vissa grupper av DN:s prenumeranter och läsare förelåg en opinion tillräckligt stark för att inverka på deras hållning till tidningen. Något sådant hade vi inte märkt när det gällde Atlantpakten. Vi hade inte alls märkt det i en rad andra fall där tidningen intog en mer eller mindre speciell ståndpunkt, utom kanske en smula när Gustav V dog, då jag skrev några inte vanvördiga men i alla fall från den då förhärskande totala sorgesynpunkten uppseendeväckande ledare. Då var det verkligen några tusen personer som skrev eller ringde att de inte ville ha tidningen vidare. Men det var en kortvarig historia därför att det inte gällde att få kungen att leva upp igen. I pensionsfrågan däremot var jag oavbrutet föremål för påtryckningar från borgerligt håll, särskilt från folkpartiet, och från tidningens ägare. Dessutom märkte jag mycket tidigt att det förekom en viss reaktion från utomstående. De ringde och förklarade att de skulle komma att arbeta för att få prenumeranter att sluta hålla tidningen. 1959 visade det sig att för första gången på tretton år ökades inte tidningens upplaga utan stod stilla. Det blev en uppgång som var mikroskopisk, men den berodde uteslutande på det förhållandet att den svenske boxaren Johansson segrade i New York i slutet av juni, så att vi fick in i upplageredovisningen de enorma siffror som tidningen uppnådde just de dagarna. Det tycks alltså ha funnits de som reagerade så att de verkligen slutade att hålla tidningen för en tid. Det var det kanske mest bestämda uttrycket för en opinion som jag kan konstatera i de här konflikterna.

Om de sista akterna i skådespelet kan jag fatta mig kort. Avgörandet kom på våren 1959 efter ett i svensk politik under efterkrigstiden alldeles ovanligt bombardemang av retorik och sentimentalitet från båda håll. När avgörandet kom tänkte jag mig att det skulle bli en besvärlig situation. Jag trodde att jag

skulle få fortsätta att försvara DN:s hållning i pensionsfrågan och fortsätta att försvara det förslag regeringen hade genomdrivit. Men omsvängningen kom. Den kom i den femte akten precis som beträffande Atlantpakten, den totala likriktningens. Efter en vecka var det klart att folkpartiet och centerpartiet helt accepterade utgången, och man gjorde detsamma inom högern om också med vissa reservationer. Man levde då i ångest för att man skulle förlora också 1960 års val på pensionsfrågan. Man förlorade det, men inte på pensionsfrågan. Den känslan var förhärskande att man ögonblickligen måste springa över från den ena ståndpunkten till den andra. Det är naturligt om människor i allmänhet inte har något minne av tidningarna. Men för mig var det nästan fantastiskt att läsa dem då. DN och jag själv hade framstått som förrädare mot folkpartiet, och regeringens förslag som något fullkomligt fördärvligt. Sedan kom omsvängningen några veckor efteråt. Jag blev inte rehabiliterad, för förrädare kunde jag ju vara ändå, men regeringens förslag blev det. Det måste vi hålla på, menade man. Det är beslutat i demokratisk ordning. Nu får vi acceptera det. Redan vid valen 1960 skulle det orsakat förvirring om någon borgerlig riktning hållit på den ståndpunkt som ansågs som den självfallet riktiga på våren 1959.

De två frågor jag här tagit upp — rapsodiskt och bara ur vissa synvinklar — tycker jag kan belysa opinionsproblematiken. Jag tycker mig finna en utveckling som är parallell i båda frågorna. Därvid kan man för det första konstatera att den ideologimässiga bakgrunden i det hela var en bisak. Ideologiska ståndpunkter kan t. ex. inte förklara varför Sverige i Atlantpaktsfrågan skulle tveka mer än Norge med praktiskt taget samma partiställning. Det finns en ideologilinje i pensionsfrågan som jag redan har betonat, och jag tror att man kan säga att socialdemokraternas linje var ganska klart idéfärgad eller åtminstone känslofärgad. Men i övrigt var det även där mera maktspelet som stod i förgrunden.

Jag är naturligtvis på det klara med att man vet mycket litet om vilka resultat en ingående opinionsforskning kan lämna beträffande dessa två frågor i svensk politik. Men det centrala fö-

refaller mig vara något som i sådana undersökningar nästan glider förbi, därför att det är så obestämt, nämligen maktkampen mellan politiker. Den framträder sällan i debatten. Politikerna argumenterar visserligen, men om deras motiv vet man föga. Det finns ingen politiker som säger att han vill komma till makten. Det finns ingen politiker som tvivlar på att inte de andra politikerna vill komma till makten. Denna i alla demokratiska stater urartade konventionalism har blivit så stark att man inte finner det lätt att i offentliga uttalanden spåra dessa maktmotiv. Det är en av de svårigheter som vi har att brottas med.

Vidare vill jag till slut betona att jag knappast tror att man hos den stora massan av väljare finner någonting som man utan överdriven älskvärdhet kan kalla en opinion. Man finner följsamhet naturligtvis, och den följsamheten kan möjligen välvilligt kallas för en tyst opinion.

Påskupproret och opinionsproblemet

En ung norsk historiker, Fredrik Hoffmann, har utgivit en skrift om "Påskeopprøret 1958", en på sin tid ryktbar eller snarare beryktad konflikt inom det norska arbetarpartiet. Den lilla skriften, på en gång energisk och objektiv, belyser problem inom opinionsbildningen som möter i alla demokratier. Påskupproret har tidigare berörts i professor Jens Arup Seips berömda essay om den socialdemokratiska regimen i Norge efter andra världskriget; det illustrerar utomordentligt väl Seips tes om oligarkin inom det så länge härskande partiet.

I slutet av mars 1958 framkom i pressen uppgifter om att USA i Natos regi skulle ställa vissa atomvapen till de i Västtyskland placerade truppernas eller möjligen den tyska militärens förfogande. En liten grupp studenter, ledare av Socialistisk Studentlag — en till arbetarpartiet knuten men mot dess utrikespolitik kritisk organisation — beslöt en aktion som inte utan skäl kom att kallas ett kuppförsök eller ett uppror. Studenterna

skrev en resolution som starkt tog avstånd från tanken på tysk atomupprustning och uppmanade regeringen att vid Natos möte i maj ovillkorligen motsätta sig ett beslut i den riktningen. De mest aktiva inom studentgruppen — de egentliga aktörerna var tre eller fyra — kom på idén att telefonera eller skriva till stortingsmän inom partiet samt fackföreningar för att be dem stödja resolutionen. På ett par dagar var saken klar. Inte mindre än fyrtiofem stortingsmän, alltså flertalet av arbetarpartiets representanter, skrev på; av dem man lyckades nå svarade blott fyra eller fem nej. Flertalet av de femhundra tillfrågade fackföreningarna var lika positiva; fullständigt material finns inte på denna punkt, men sannolikt gick praktiskt taget alla svar i samma riktning. Aktionens framgång sammanhängde säkerligen med att den ägde rum under påsken och att studenterna begärde omedelbart svar: stortingsmännen var i regel inte i Oslo och kunde inte söka ledning hos regeringen, och samma faktorer var av betydelse för fackföreningarnas anslutning.

Den 5 april — påskaftonen — publicerades resolutionen; först den 8 april kunde den behandlas i pressen. Debatten kring "bomben" blev utomordentligt livlig. I den borgerliga pressen sökte man utnyttja aktionen taktiskt-politiskt: arbetarpartiet sades vara splittrat och därför odugligt att regera; sakligt tog man i regel avstånd från resolutionen. Reaktionen inom den socialdemokratiska pressen är av det största intresset. Till en början var man osäker, den 8 april diskuterades saken blott i en enda partitidning, och i Osloorganet Arbeiderbladet berördes den endast i en notis. Men sedan utrikesminister Lange (stödd av statsminister Gerhardsen) i en intervju den 9 april ställt sig negativ till resolutionen, blev läget ett helt annat. Nästan hela arbetarpartiets press slöt upp kring regeringen, och inläggen bestod främst i instämmande återgivanden av Langes synpunkter. De fackföreningar som anslutit sig till resolutionen förhöll sig tysta sedan Landsorganisationens chef markerat sin kritiska hållning till resolutionen och sin solidaritet med regeringen.

Episoden avslutades med en redogörelse av Lange inför stortinget den 16 april och en härtill anknuten debatt några dagar senare. Åtskilliga socialdemokratiska stortingsmän försvarade

mer eller mindre energiskt sina underskrifter. Men i det hela var regeringens seger ostridig. Alla ledande män inom partiet anslöt sig till Lange, och det var tydligt att opponenterna var i minoritet och inte tänkte sig att driva sin opposition med kraft. Det i alla parlament vanliga talet om värdet av enighet i utrikespolitiken blev en motivering för understöd av — eller i varje fall inte aktiv opposition mot — regeringen.

Hoffmann och andra har diskuterat innebörden av denna episod. Man har betonat hur slumpmässigt det hela gick till, hur oreflekterat en mängd stortingsmän och fackföreningar tycks ha handlat, hur okunniga en stor del av de ledande pressmännen visade sig vara, framför allt naturligtvis hur följsamma arbetarpartiets press och politiker var mot regeringen. I stortingsdebatten liksom på andra håll hävdades att en mera systematisk utrikespolitisk upplysning, inte minst från regeringens sida, är nödvändig för att "verkliga" opinioner skall kunna uppstå.

På den sakfråga som förelåg vid påskupproret och de argument som brukades i debatten skall jag här naturligtvis inte gå in. Inte heller skall jag stanna vid det som kanske var speciellt för den norska situationen. Vad jag vill understryka är att påskupproret och dess likvidering ställer en tendens inom den framgångsrika och väl integrerade demokratin i belysning. Det är de ledande grupperna som inom en vid ram formar politiken och ger anhängarna de anvisningar som leder till bildandet av ett slags opinion — en opinion som knappast innebär annat än att den allmänna tilliten till ledningen förklaras omfatta även det enskilda fall som föreligger till debatt och avgörande. Själva ordet opinion verkar väl starkt för det "ja, massa" som partiets meniga uttalar. Påskupproret utgör ett i ordets egentliga mening bekräftande undantag från denna regel: dess förutsättning var att stortingsmän, fackföreningar och tidningar inte fått klara direktiv, att några studenter roade sig med ett kuppförsök, att det var påskferier och därför bristande ordning i leden.

De socialdemokratiska partiernas hållning i utrikesfrågor är nämligen alldeles särskilt beroende av uppfattningen hos ett fåtal ledare. Dessa partier är, främst i de små staterna, speciellt

koncentrerade på inrikespolitiken, och den stora massan av anhängare är uteslutande intresserad av denna. Det är, som jag sökt visa, troligt att de svenska socialdemokraternas hållning i de båda Ålandsfrågorna (omkring 1920 och 1939) helt bestämdes av ledningen (Branting respektive Sandler) och att inte ens de aktiva inom partiet hade någon uppfattning förrän ledningen sagt sitt ord. I den stora frågan om anslutning till Atlantpakten synes läget ha varit detsamma. Det var inte någon opinion, värd detta namn, som förde Norge till pakten och höll Sverige utanför — det var Lange och Undén.

II

Israel måste leva!

1

Motsättningen till arabstaterna, om man så vill arabstaternas hot och aggressioner, är det centrala i Israels utrikespolitik. Med större eller mindre kraft och ursinne förklarar araberna att Israel — som motsvarar ett par procent av de fientliga staternas område och befolkning — inte borde ha kommit till och inte borde få existera. Kring denna motsättning, denna konflikt, kretsar en internationell diplomati och en internationell debatt, som sedan staten Israels tillkomst 1948 knappast minskat i skärpa och komplikationer.

Delvis beror ställningstagandet ute i världen på känslor av sympati och medkänsla: inom demokratierna, och särskilt inom USA med dess sju miljoner judar, finns en av s. k. valpolitik relativt oberoende vilja att Israel skall bestå. Delvis är det skiftande läget beroende av stormakternas önskan att bevara, befästa och utvidga maktpolitiska positioner; USA vill skydda Israel men hålla arabstaterna utanför en av kommunismen dirigerad allians och växlar år från år sin politik. Ryssland synes efter 1949 definitivt ha satsat på araberna, instämmer i deras angrepp mot Israel och hindrar de ryska judarna att utvandra. Frankrike, England och andra stater för en tveksam och osäker, om också i sin kärna proisraelisk politik.

Fruktan för att spänningen skall leda till krig är ett moment i inställningen som sannolikt påverkar alla de utomstående och är en förklaring till de invecklade utspelen, med resolutioner i Förenta Nationerna, ekonomiska understöd, vapenförsäljning, starka ord och dolda reträtter, militära beredskapsåtgärder eller rent av aktioner (Sinai 1956) som inslag i bilden.

Vem har rätt från de värderingar som behärskar eller åtminstone förkunnas av oss som inte deltar i spelet, som söker finna formler mera passande för samvetet än för den maktpolitiska ambitionen? Frågan är och måste vara oklar, svaret blir med

nödvändighet oklart. Men ett par synpunkter är enligt min mening väsentliga och inte sällan sammanblandade och fördunklade i den allmänna debatten.

Judarna har sedan femtio år lyckats intränga i, alltmer behärska och småningom erövra ett stort stycke av ett sedan länge huvudsakligen av araber bebott område, Palestina. Hur befolkningsförhållandena under äldre tider varit i den del av detta land som nu är Israel kan inte fullständigt utredas. Säkert är att i Palestina 1914 bodde omkring 85 000 judar på en befolkning av 750 000, 1935 var motsvarande siffror 355 000 och 1,3 miljoner. Nu (1966) bor omkring 2,5 miljoner, varav 90 procent judar, i Israel. Araberna har trängts bort av judarna, därom kan man inte tvista.

Det är imperialism, erövring, expansion, säger araberna; *här* har vi historien om gästen som tränger ut värden, i världshistoriskt format. Ett brott mot den nationalitetsprincip som under 1800-talet blev helig — om också inte systematiskt tillämpad — är obestridligt. På judiskt håll svarar man ibland att araberna älskade sitt land med den ljumma värme man ägnar det sedan länge ägda hemlandet, medan judarna älskade Israel med den hetta som man blott känner inför det förlorade och återfunna. Den tanken har giltighet för några hundra tusen hängivna och besatta — de som varit och är Israels ära — men den gäller inte för de massor som först genom förföljelser och det nya landets lockelse drivits till Israel.

Hur har det gått till? Jag nämner bara några nyckelord: den nya, av Herzl inspirerade sionismen och pogromerna i Ryssland och Polen, Balfour-deklarationen, enligt vilken den engelska mandatregeringen uppmuntrade eller åtminstone tillät invandring till Palestina, Hitlers judeförföljelser och världens reaktion inför dem, Englands uppgivande av mandatet, arabstaternas förfelade angrepp på judarna och arabernas flykt från av judar dominerade områden, Förenta Nationernas resolution för Israels upprättande, Israels självständighetsförklaring, omedelbart godkänd av Amerika och Ryssland, den väldiga invandringen efter ödesåret 1948.

Vem har skulden eller förtjänsten av detta? Det är, som det

mesta i historien, en väv av stora och små orsaker, av gruppkänsla och enskilda insatser, av nödvändighet och frihet.

Det är naturligt att diskutera och kritisera mycket av vad som gjordes under Israels tillblivelse. Men jag tror mig vara ense med nästan alla något kunniga och reflekterande människor i den demokratiska världen då jag känner det som något stort och avgörande att det nya Israel får leva. Det vore en katastrof jämförlig med nazisternas brott om Israel skulle gå under. Detta Israel har i gemenskap samlat förtryckta och förföljda från hela världen, det har i en märklig förening av mystik och framtidstro förvandlat det lilla landet till en härd för andlig och materiell kultur, dess längtan är att i fred få bygga vidare och ta emot invandrare som lever isolerade och förtrampade.

Till Israels heder hör dess behandling av den arabiska minoriteten. Under kriget 1948 flydde 500 000—600 000 araber från Israel; delvis var det av rädsla för det judiska väldet, delvis och sannolikt huvudsakligen därför att de angripande arabstaterna uppmanade sina stamfränder att lämna det land som i en skoningslös kamp mot judarna skulle återvinnas. Den i Israel kvarlevande arabiska befolkningen har sedan 1948 mer än fördubblats och är nu omkring 300 000, av vilka några tiotusental en gång flytt men sedan i hemlighet eller med särskilt tillstånd återvänt till Israel. Politiken mot denna minoritet är ett prov för Israels tolerans och humanism.

I stort sett har araberna behandlats som likställda, och de begränsningar som från början gjordes har successivt undanröjts. Araberna har rösträtt — vid senaste valet röstade 85 procent — och andra medborgerliga rättigheter. De arabiska industriarbetarna, omkring 50 procent, är likvärdiga medlemmar av den stora fackorganisationen Histadrut, de har samma förmåner som judarna i fråga om skolor, sjukvård och sociala förhållanden över huvud taget. Den av säkerhetsskäl betingade undantagsregimen — med former av övervakning och begränsning av förflyttningar — inom vissa, särskilt av araber bebodda områden har avskaffats.

I fråga om bostäder, skolor och välfärdsanordningar har den

israeliska regimen inneburit enorma framsteg för den arabiska likaväl som för den judiska befolkningen. Enligt en nyligen gjord undersökning står araberna i mera tättbebyggda områden (det stora flertalet) endast ett par procent under judarna i inkomst — 7 000 mot 7 300 pund om året — och deras inkomst är ungefär 10 procent högre än de under de senaste åren inflyttade judarnas.

Den enda avsevärda legala skillnaden mellan judar och araber i Israel är att de senare inte är värnpliktiga: skälet sägs vara hänsyn till deras besvärliga läge vid en konflikt med arabstaterna, men är väl sannolikt också att man fruktar att de vid ett krig — vare sig av nationalkänsla eller av rädsla för att vid en arabisk seger bli behandlade som förrädare — inte skulle vara pålitliga, även om deras lojalitet mot Israel under den gångna tiden varit markerad.

Vid sidan av lagen förekommer judar och araber emellan en diskriminering som det är svårt att bekämpa: man umgås föga, sexuella relationer anses fördömliga, man bor i skilda kvarter.

I 1948 års vapenstilleståndsavtal mellan Israel och de angripande och besegrade arabstaterna — främst Egypten, Syrien, Jordanien och Irak — förutsattes snara förhandlingar om fred. Sådana förhandlingar har regelbundet föreslagits av Israel, medan araberna sagt nej, på en rad punkter kränkt stilleståndsavtalet och jämte ett systematiskt ekonomiskt krig — som jag skall återkomma till senare — fört en av våldsåtgärder ackompanjerad propaganda mot Israel.

I fråga om denna propaganda är det nödvändigt att skilja mellan två fronter: den mera internationellt, särskilt i Förenta Nationerna, använda propagandan och den mera interna eller i varje fall inte gentemot demokratierna brukade propagandan. Jag stannar först vid vad man kan kalla finpropagandan.

Denna propaganda innefattar, allt efter lägets krav, skilda moment, såsom påstådda israeliska kränkningar av arabstaterna, staten Israels i förhållande till FN:s resolution utvidgade område och de arabiska flyktingarna från Israel. Det senaste draget i propagandan synes vara det ojämförligt mest utnyttja-

de och verkningsfulla.

Det antal människor som betecknas som arabiska flyktingar från Israel (siffran är högre än befolkningstillväxten kan motivera) är för närvarande omkring 1,3 miljoner, underhållna huvudsakligen av FN. Det stora flertalet är bosatta i Jordanien, Ghaza, Libanon och Syrien; enligt FN:s senaste rapport bor omkring 40 procent (i Ghaza 64 procent) i särskilda av FN upprättade flyktingläger. Under senare år har allt fler flyktingar i Jordanien, Libanon och Syrien integrerats i befolkningen, men denna assimilation gäller sannolikt blott ett mindre tal. Det arabiska kravet är att flyktingarna skall få komma tillbaka till Israel.

I sina ständiga förslag till fredsförhandlingar har Israel förklarat sig villigt att ta upp flyktingfrågan, och vid ett tillfälle har man erbjudit rätt för 100 000 flyktingar att återvända, men generellt avvisar Israel kravet på flyktingarnas återförande.

Några jämförelser är i detta sammanhang ofrånkomliga. Medan araberna i Israel utgör en i allt väsentligt likställd del av statens befolkning, har arabflyktingarna i arabstaterna länge helt hållits utanför som en särskild flyktinggrupp med begränsade rättigheter (endast i Jordanien har de medborgarrätt) och utan möjlighet att ingå i befolkningen — som dock i de stater det närmast gäller är omkring 50 miljoner. Under de arton åren efter Israels tillkomst har denna stat från arabstaterna mottagit ungefär 500 000 judiska flyktingar — nästan lika många som arabflyktingarna, i regel förtryckta och utblottade, ofta tvungna att lämna all egendom för att få rätt att fly till Israel.

Arabstaternas hållning sammanhänger med att de i flyktingarna ser ett vapen mot Israel; ständigt förkunnar man inför flyktingarna att deras rätta hem är Israel, att de skall återkomma som segrare, att deras lidanden är Israels skuld. Och det är bland flyktingarna som i första hand våldsförbanden för sabotage och mord i Israel rekryterats.

Arabstaterna utgör förvisso inte någon enhet; de proklamerar sin vilja att bli det, men de har inte kommit långt på vägen. Av

det dussintal stater som under senare år ingått i den s. k. arabligan — snarare en retorisk klubb än en allians — har flera, såsom Tunis, Marocko och Algeriet, blivit självständiga först många år efter Israels tillkomst. Krigiska sammanstötningar mellan arabstaterna har ägt rum; just nu håller Nasser en armé på 50 000—80 000 man i strid mot den legala styrelsen i Jemen för att stödja den revolutionära riktningen i detta land.

I flera av arabstaterna har under det senaste decenniet regimförändringar ägt rum genom mord och statskupper; i samband med dessa inre omvälvningar har ofta utrikeskursen ändrats. 1958 slogs Egypten och Syrien samman i Förenade arabrepubliken; efter några år sprack denna konstruktion. Men kampen mot Israel genom propaganda och våldsaktioner har under långa skeden varit en sammanhållande faktor.

För närvarande kan man urskilja tre riktningar inom arabstaterna i relationerna till Israel.

Tunisien med Bourguiba i spetsen synes vara inställt på att avskriva eller åtminstone för lång tid framåt skrinlägga aktivismen mot Israel; Bourguiba ser enligt en rad uttalanden i Nasser en rival och fiende. Snarast på samma moderata linje står åtminstone Marocko och Libanon.

Nasser, som för tio år sedan främst eggade till krig mot Israel, har de senaste åren, upptagen av Jemenkriget och svåra ekonomiska kriser, synts vara benägen att tills vidare inställa kampanjen mot Israel. I ett tal i Moskva för ett år sedan framhöll han att man måste vänta med att slå ned Israel tills större militär styrka och större enighet uppnåtts.

Den mest akuta fientligheten mot Israel har under senaste tiden framträtt i Syrien, sedan Bathpartiet i våras genom en statskupp kom till makten. Men Jordanien, Irak och Egypten — alltså flertalet arabstater i Israels närhet — förklarar sig i princip solidariska med Syrien; man förmärker ofta en tävlan i den Israelhets som utgör kärnan i den arabiska nationalismen.

Det mest konkreta uttrycket för den arabiska fientligheten är de i regel av flyktingar med statligt understöd och statliga direktiv utförda infallen i Israels gränstrakter, med mord, plundring och

förstörelse som mål. År 1956 utgjorde en kulmen i denna gerillaverksamhet; från Egypten inföll ständigt små förband som enligt Nassers egen utsago hade till uppgift att förbereda den avgörande krigiska aktionen mot Israel. Svaret från Israels sida blev Sinaikampanjen, som trots allt medförde två stora framgångar: gränsen mot Egypten blev relativt lugn, och Israels rätt att utnyttja Akabaviken med hamnstaden Eilath erkändes.

Nu föreligger en liknande situation, med infall i Israel främst från Jordanien och Syrien: dynamitattentat mot broar, vägar och hus, i förening med våldshandlingar mot enskilda människor. Israels hänvändelse till säkerhetsrådet för några veckor sedan vann gehör hos alla rådets medlemmar utom Ryssland — på det ryska vetot stupade den ytterst försiktigt formulerade uppmaningen till Syrien att hindra gränskränkningarna. Liksom 1956 står Israel inför frågan om inte en organiserad militär aktion är nödvändig för att göra ett slut på gerillakriget.

Det mest väsentliga vid bedömandet av läget är likväl något annat. De mot Israel aktiva arabstaterna säger sig fordra vissa eftergifter av Israel — gränsreglering och mottagande av arabiska flyktingar — men deras förkunnelse till landsmännen går ut på något helt annat: Israels undergång. I Egypten, Jordanien, Irak och Syrien förklarar politikerna och generalerna, tidningarna och radion, t. o. m. skolböckerna, år efter år att Israel skall "förintas", "utplånas", "utrotas" — för att citera några av de mest populära uttrycken.

I Syrien har under de senaste månaderna nästan dagligen sådana hotelser kommit från statens och arméns ledare; de som gör infall i Israel prisas som hjältar, samtidigt som man i FN och inför den demokratiska opinionen förnekar infallen och talar om sina fredliga avsikter. Två citat: "Våra senaste straffexpeditioner är blott varningar till banditstaten om att befrielsens dag är nära . . . Syrien har beslutat att börja kampanjen" (radion 18 augusti 1966); "Revolutionen mobiliserar för det folkliga befrielsekriget, då Israel än en gång skall bli arabiskt" (Syriens president 20 augusti 1966).

Denna vilja till Israels förintelse gör för närvarande allt tal om eftergifter och uppgörelser meningslöst. Israel måste hålla

stånd eller gå under — det håller stånd i hopp om att denna hållning på lång sikt skall leda till fredlig samlevnad.

2

Det mest varaktigt och systematiskt använda vapnet i arabernas eller vissa arabstaters strid mot Israel är ekonomiskt: man söker hindra Israels internationella samfärdsel och handel genom blockad, bojkott och andra åtgärder och söker vidare genom hot och utpressning förmå andra stater och företag inom andra stater att på skilda sätt diskriminera *mot* Israel och dess medborgare. Åtgärderna sträcker sig från storpolitiska aktioner till ett affärskrig av gerillatyp. Jag skall här stanna främst vid den sistnämnda formen av påtryckningar — relativt föga observerade och debatterade i Sverige — men skall först erinra något om de mera storstilade, spektakulära och allmänt kända åtgärderna.

Arabstaternas vilja att skada Israel är ett inslag i den internationella politiken i de mest skilda sammanhang. En slående illustration är arabernas reaktion mot det västtyska beslutet att ge ett allmänt statligt skadestånd, inte bara ersättningar till enskilda, och mot upprättandet av diplomatiska förbindelser mellan Västtyskland och Israel. Sedan man förgäves sökt påverka den västtyska regimen genom hot och utfästelser avbröts de diplomatiska relationerna, och en arabisk propaganda igångsattes mot Västtyskland som Israels bundsförvant. Nu är det slut med skadeståndsbetalningarna, men från arabiskt håll arbetar man dels för att hindra tyska statslån till Israel, dels för att omöjliggöra den israeliska anknytning till Europamarknaden som för Israel framstår nära nog som ett livsvillkor.

Ett kännbart slag mot Israels handel är stängningen av Suezkanalen för israeliska fartyg och produkter. Att denna blockad står i strid mot den internationella rätten i allmänhet och bestämmelserna om Suezkanalen i synnerhet är ostridigt. Detta fastslogs klart av säkerhetsrådet 1951, men FN har inte gjort något åt saken; även resolutioner i ämnet har blivit otänkbara

sedan Ryssland övergått till en systematiskt antiisraelisk politik. Genom att Akabaviken med hamnstaden Eilath öppnats för israelisk handel efter Sinaikampanjen har det blivit möjligt för Israel att utan den väldiga omvägen runt Afrika driva skeppsfart till östafrikanska och asiatiska länder. — Israeliska fartyg, liksom fartyg som besökt Israel eller fraktat israeliska varor, är självfallet förbjudna i arabiska hamnar.

Den arabiska blockaden gäller även landsidan. Praktiskt taget all kommunikation mellan Israel och arabstaterna är förhindrad. Flyglinjer till arabländerna får inte passera Israel. En turist får i regel inte komma in i arabländerna om han har visum för Israel eller enligt passet har varit där; från Israel får man inte komma in i Jordanien, medan en port, den ryktbara Mandelbaumporten, är öppen från Jordanien till Israel. Alla produkter från Israel är svartlistade i arabländerna.

Att någorlunda säkert och fullständigt klarlägga aktionerna mot de företag runt hela världen som hotas eller utsätts för bojkott från arabstaternas sida på grund av förbindelse med Israel eller israeliska firmor är för närvarande omöjligt. I princip är den arabiska verksamheten hemlig: man vänder sig till vederbörande organisationer, bolag och firmor. I vad mån detta sker kan inte fastställas. I vad mån bojkotthotet eller bojkotten leder till resultat vet man inte, eftersom de ansatta företagen ofta håller tyst med saken och, i den mån de följer de arabiska anvisningarna, förnekar detta eller döljer de verkliga orsakerna till sitt uppträdande genom anförande av andra ekonomiska motiv som är svåra att bedöma. En mängd upplysningar om bojkotten står likväl till buds genom debatter i pressen och parlamenten och genom enskilda företags öppna redovisning för vad som skett.

Bojkottsystemet infördes i början av 1950-talet och har steg för steg utvidgats och i detalj fixerats. Sedan åtskilliga år håller arabländerna ett särskilt bojkottkontor i Damaskus med hundratals anställda; kontorets rekommendationer går till de enskilda staterna, och det är främst en del av dessa — såsom Egypten, Syrien, Irak och Jordanien — som effektuerar bojkotten.

Till en början påstods bojkotten helt allmänt gälla företag som "bidrar till Israels utveckling", men förutsättningarna för bojkott har alltmer konkretiserats. Enligt uppgift i Near East Report (amerikansk-judisk tidskrift i Washington) skall enligt de senaste föreskrifterna bojkott eller svartlistning äga rum bl. a. i fråga om företag som har en filial eller en fabrik i Israel (kanske den mest centrala bestämmelsen), som har aktier i israeliska bolag, som representerar ett israeliskt företag, som säljer produkter tillverkade i Israel. Med företag av denna art skall arabstaterna och arabiska företag vägra att handla. Företag som man vill pröva anmodas att försäkra att de inte har handelsförbindelser med Israel, att de varor de säljer till arabstaterna inte innehåller några israeliska produkter och att de inte kommer att handla med Israel. Ofta krävs att en handelskammare garanterar de båda förstnämnda försäkringarnas riktighet.

I vad mån bojkotten varit effektiv är oklart. På arabiskt håll framhäver man resultaten; särskilt bojkottkontoret i Damaskus är helt naturligt angeläget att markera sina framgångar. Inom Israel nedvärderar man bojkotten och betonar att Israels handel ständigt går framåt. Israel är ju en så god handelspartner, sägs det: importen till Israel var, heter det i en färsk framställning (The Israel Economist), som 1 till 3 i förhållande till importen till Egypten, Syrien, Jordanien, Irak, Libanon, Kuwait och Saudi-Arabien tillsammans, trots att befolkningssiffrorna är som 1 till 30. Men det erkänns eller antyds att bojkotten spelar en viss roll, att särskilt mindre företag visat sig känsliga för de arabiska påtryckningarna. Säkert är att hundratals företag undertecknat de av araberna krävda försäkringarna.

De företag som böjer sig för bojkotthotet är sällan angelägna om publicitet för sin politik. Däremot har en rad företag som med framgång motstått hotet deklarerat detta. Det finns också åtskilliga uppgifter om företag som fört en vacklande politik. Jag tar några exempel för att konkretisera problemet.

Storbankerna lär sällan ha böjt sig. Ett omtalat exempel är Chase Manhattan Bank, som hotades med bojkott men då ban-

ken vägrade att ge vika fick fortsätta som förut i arabländerna. Till de mest kända av alla de misslyckade aktionerna hör Hiltonfallet. Då det stora hotellbolaget beslöt att upprätta ett hotell i Tel Aviv mottog Hilton från en av bojkottens agenter i USA ett brev i vilket ett hotellbygge i Israel förklarades skola leda till "förlusten av edra anläggningar i Kairo och slutet på de planer ni kan ha i fråga . . . om andra arabiska länder". Hilton offentliggjorde brevet och sitt svar: "Vårt företag finner det stötande med ett hot om bojkott i det fall vi sluter ett kontrakt med Israel. Tänker kommittén också föreslå bojkott av den amerikanska regeringen därför att den har diplomatiska förbindelser med Israel?" Hiltonhotellet i Tel Aviv är nu sedan ett år färdigt, och någon arabisk bojkott mot Hiltonkoncernen har inte igångsatts. I Israel omtalas gärna att arabiska koryféer har möten på Hiltonhotellet i Kairo.

Fordbolaget syntes under trycket av arabhotet ovilligt att bygga en filial i Israel; man ångrade sig, kanske under inflytande av de amerikanska judarnas reaktion, och ingen bojkott kom till stånd. Liknande bestyrkta uppgifter om misslyckade bojkotthot eller bojkottförsök finns från en rad stora firmor, såsom American Express och Coca Cola (en folkdryck i Israel och arabländerna) och Renaults bilföretag i Frankrike. Till de omskrivna och förhånade bojkottaktionerna hör att man krävde den franske generalen Pierre Koenigs avskedande som medlem i en bolagsstyrelse på grund av att han var framstående ledamot av den fransk-israeliska vänskapsföreningen. Vid flera tillfällen har filmer från judiska företag och även vissa filmskådespelare svartlistats.

Bojkotten och dess resultat har föga diskuterats i Sverige. Jag vill betona att enligt ostridiga uppgifter flera svenska företag av betydelse böjt sig för hotet.

Framför mig ligger en avskrift av ett brev från ett svenskt företag i Israel, daterat 29 mars 1966. Här sägs öppet att man inte vill göra investeringar i Israel, "väsentligen beroende på våra engagemang i de arabiska länderna"; någon sådan relation till Israel kan inte ordnas förrän "förbindelserna mellan Israel och de arabiska länderna normaliserats".

Det är ytterst sällan som ett företag så pass klart erkänner att det viker för arabernas bojkotthot.

I de länder där arabiska stater och organisationer använder bojkotthotet (främst Västeuropa och Amerika) uppstår ett dilemma för politikerna likaväl som för affärsmännen. Inom de styrande kretsarna utgår man i regel från att handeln bör vara fri — bortsett från de egna tullmurarna — och i varje fall inte påverkas av bojkottaktioner från enskilda stater eller företag. Men samtidigt innebär ett legalt inskridande mot bojkotten en begränsning av privathandelns frihet och är dessutom ytterligt besvärligt att genomföra: hur skulle det vara möjligt att förbjuda enskilda företag att böja sig för bojkotthotet, att konstatera i vad mån detta skett och fastställa böter eller andra straff för dem som givit vika för utpressningen?

För affärsmännen uppstår andra svårigheter: de finner det sannolikt ofta förnedrande att följa bojkottkravet, de är i många fall ovissa om vilka faror eller fördelar som en eftergift innebär, ibland kan de med rätt eller orätt anse det nödvändigt att gå med på bojkotten för att trygga sin export till eller över huvud taget sina förbindelser med arabiska länder. För handelskamrarna, som uppmanas att konfirmera av företagen givna uppgifter eller utfästelser, uppstår problemet om de på detta sätt skall medverka till förhatliga restriktioner i handeln eller om de skall vägra att lämna sina medlemmar och klienter den tjänst de begär.

På många håll har de styrande fördömt bojkotten och bojkotthotet och sökt ge affärsmännen åtminstone ett moraliskt stöd för en avvisande hållning. I USA har saken tagits upp vid flera tillfällen under senare år, och båda de stora partierna har i något suddiga uttalanden krävt statliga åtgärder.

År 1965 antog kongressen en lag som i varje fall innebär ett principiellt ställningstagande och möjligen också kan bli av stor praktisk betydelse. Lagen tar avstånd från restriktioner och bojkotter av här berörd beskaffenhet och ger presidenten i uppdrag att utforma direktiv i frågan, varvid även direkta motaktioner förutsätts vara möjliga. Enligt handelsdepartementets

med stöd av lagen givna föreskrifter är varje amerikanskt företag skyldigt att rapportera krav och hot i bojkottfrågan. I praktiken får företag som klagar över bojkott löfte om stöd under hand från regeringens sida. Handelskamrarna har i stor omfattning vägrat att konfirmera enskilda företags uppgifter om varornas ursprung o. d., då dessa uppgifter utgör eftergifter för bojkotthotet.

Enligt olika meddelanden har dessa åtgärder och den offentliga debatten gjort företagen mera ståndaktiga mot bojkottkrav — risken för att en notorisk bojkott mot Israel skall framkalla en bojkott från de amerikanska judarnas sida mot företaget i fråga är utan tvivel ett viktigt inslag i bilden.

Liknande, om också i regel inte lika bestämda, deklarationer har förekommit i ett flertal europeiska demokratier.

I England har regeringen uttalat sitt ogillande av bojkotten; handelskamrarna har uppmanats att inte endossera företags försäkringar till bojkottorganen om att en vara inte är av israeliskt ursprung. De italienska handelskamrarnas förening har riktat en liknande uppmaning till sina medlemmar. Från Frankrike finns bestämda uttalanden från regeringshåll; ett beslut av i år, enligt vilket förluster genom bojkott skall täckas av försäkringar i det stora halvstatliga försäkringsbolaget, anses vara av stor vikt. Holländska, belgiska, schweiziska deklarationer och anvisningar vänder sig mot bojkotten. Man betonar det principiellt förkastliga i dessa åtgärder; ofta framhålls att bojkotten inte är vidare effektiv och att den blir helt ineffektiv om flertalet företag avvisar utpressningshotet. I Danmark har handelsministern utdömt bojkotten och anmodat danska företag att inte göra eftergifter; handelskamrarna har beslutat vägra konfirmationer av förut berörd typ.

Hur verkar bojkotten i Sverige? Vilka företag ger vika? Varför diskuteras inte saken i pressen och riksdagen? Varför tar inte regeringen ställning?

(Vid en tidningsintervju föranledd av denna artikel förklarade utrikesminister Torsten Nilsson: "Det faller av sig självt att vi på svensk sida tar avstånd från bojkottmetoder av detta slag.")

3

I Israel har på ett enastående sätt den politiska demokratin, enligt vilken statsstyrelsen bygger på allmän och fritt utövad rösträtt, förenats med ett stort mått av kollektivism. Föreningen är i själva verket så märklig att man är benägen att utifrån Israels erfarenheter bedöma den omstridda frågan om politisk demokrati kan kombineras med en vid kollektivisering.

Att denna förening uppstått i Israel är till stor del betingat av den hållning som utmärkte de tidigare invandrargrupperna från 1900-talets första årtionden. För dessa grupper, väsentligen komna från det ryska enväldets undertryckande av den medborgerliga friheten, var demokratin, den politiska likställigheten, en självklar sak, men de flesta eggades också av social utopism, med drömmar om ekonomisk och social likställdhet i ett samhälle inriktat på andligt och materiellt framsteg. Ett uttryck för denna idealism var särskilt de små kollektiva jordbruksbyarna, kibbutzerna, där ett par tusen människor levde i gemenskap; dessa kibbutzer svarar numera inte för mera än omkring en fjärdedel av Israels jordbruksproduktion, men de planer och ideal som präglade deras tillkomst är fortfarande ett stort inslag i Israels tankevärld.

Israel har ingen skriven författning, men folkstyrelsen är en självklar sak: allmän rösträtt med en ytterligt genomförd proportionalism, en riksdag på en kammare (120 medlemmar), en regering som utgår från riksdagen och måste ha riksdagsmajoritetens förtroende. Denna ordning har i det hela fungerat mycket väl. Man har haft många regeringar i Israel, ungefär två på tre år, men dessa regeringar har i huvudsak utgått från samma partier, och de har under långa tider bestått av ungefär samma personer. Den obestridde ledaren till för ett par år sedan var den man som även av sina motståndare betraktas som den främste skaparen av Israel, Ben-Gurion.

Regeringen har så gott som genomgående stött sig på det största partiet (mapai), närmast ett socialdemokratiskt parti, som i förbund med närstående radikala partier har haft 40—45 procent av rösterna och mandaten. Detta parti eller dessa

partier har ständigt samarbetat med de s. k. religiösa, dvs. mera ortodoxt betonade partierna; samarbetet har varit möjligt därför att socialisterna i stor utsträckning ansett sig kunna tillmötesgå de religiösas krav i fråga om judisk observans, medan de religiösa ställt sig relativt ointresserade till de sociala och ekonomiska reformerna.

Det har sagts att mapai samverkar med de religiösa därför att de är den billigaste av koalitionsmöjligheterna. Men även en grupp liberaler har i regel varit knuten till regeringen. Till höger om regeringen står partier som dels företräder mera bestämda och kan man väl säga gammalliberala synpunkter, dels uppbärs av en stundom aggressivt färgad nationalism; det sistnämnda gäller främst herutpartiet. Till vänster om regeringen står några extremt socialistiska eller kommunistiska riktningar. Av det tjugotal partier som uppträder vid valen är ett dussintal representerade i parlamentet. Stabiliteten i partisystemet har varit utomordentligt stor, trots de väldiga förändringar som samhällsstrukturen undergått främst genom invandringen från afrikanska och arabiska länder.

Under de senaste åren har man ibland talat om en kris i Israels demokrati. Det beror främst på att den gamle premiärministern Ben-Gurion efter sin avgång, som var helt frivillig, kom i stark motsättning till den nya, av Ben-Gurions gamle vän Eshkol bildade regeringen. Striden gäller till stor del mycket speciella administrativa frågor; såvitt jag förstår måste den ses mot bakgrunden av att Ben-Gurion ångrade att han avgått — efter några månaders vila var han lika vital och aktiv som förut — och att han liksom så många åldrande statsmän hade en känsla av att endast han kunde styra sitt land. Sakligt förelåg en konflikt särskilt såtillvida som Ben-Gurion krävde proportionalismens avskaffande och införande av ett statssystem efter engelskt mönster; han syntes besatt av tanken att Israel måste ha ett tvåpartisystem. Vid 1965 års val fick Ben-Gurion endast ett tiotal mandat. Hans möjlighet att återkomma till makten efter fyllda åttio år ter sig liten, och i det hela tycks partisplittringen genom Ben-Gurions aktion inte avsevärt ha rubbat utvecklingen i Isra-

el. I fråga om demokratins stabilitet i landet finns ingen anledning att känna oro.

Då jag i det följande diskuterar socialismen i Israel tar jag som tecken eller kriterier på socialism tre förhållanden: förekomsten av statlig planering för näringslivet, omfattningen av den statliga eller över huvud taget kollektiva sektorn inom produktionen, den ekonomisk-sociala jämlikheten.

Många ekonomer och förvaltningsmän hävdar att staten planerat för litet i Israel, och under de senaste åren har man gång på gång framfört och delvis fattat genomgripande planeringsbeslut för framtiden. Men om man jämför Israels utveckling med andra länders är det klart att den statliga planeringen hela tiden varit betydande. Det har berott dels på de ledande gruppernas socialistiska inriktning, dels på Israels speciella samhällsförhållanden. Då på ett par årtionden befolkningen mer än fördubblats och då denna förändring beror på att mer än en miljon invandrare kommit till den nya staten, är det klart att staten måste planera och att det varit relativt lätt att planera, eftersom de nya invandrarna varit beroende av mottagarens åtgärder. Man har måst placera invandrarna och därför byggt nya bostäder och nya städer dit de blivit förlagda; bostadsbyggandet i Israel under denna tid har säkert inte någon motsvarighet i något annat land, och just nu, när invandringen under en tid varit liten, ser man i de blomstrande nya städerna i öknen rader av byggnader med utmärkta bostäder på två eller tre rum med badrum och kök — i fråga om bad och duschar står Israel i spetsen för världen — som väntar på människor som skall flytta in. Vidare har planering varit nödvändig från militär synpunkt och för att utnyttja de stora områden som länge under det eländiga turkiska väldet praktiskt taget varit obebodda och outnyttjade. Man har placerat grupper av människor i byar som samtidigt tjänstgör som ett slags gränsfästningar, man har byggt städer såsom Berseba och Eilath, som skall vara centra för Negevöknens förvandling och för handeln genom Röda havet.

Vidare har den stora kapitalimporten från utlandet varit ett

medel för regeringen att planera på de mest skilda områden; denna import — privata, främst judiska, understöd, amerikanska subventioner och lån, tyska skadestånd av privat och offentlig art — har växlat mellan 300 och 500 miljoner dollar om året och utgjort omkring 20—30 procent av Israels nationalinkomst.

I intet annat demokratiskt land är den kollektiva sektorn i produktionen tillnärmelsevis så stor som i Israel. I de flesta västeuropeiska stater beräknas den privata sektorn till mellan 60 och 80 procent, medan den i Israel är 35—40 procent. Detta innebär att i mycket stor grad produktionskrafterna — jord, industrianläggningar och annat — är kollektiviserade. Att exakt bestämma graden av kollektivisering är knappast möjligt, eftersom ofta de kollektiva organisationerna samverkar med enskilda företag, men med ganska stor säkerhet kan sägas att den privata sektorn omfattar större delen av den egentliga industrin, medan den offentliga sektorn omfattar en betydande del av industrin, större delen av jordbruket och större delen av andra produktionsmedel, såsom gruvor, bevattningsföretag och kommunikationer.

Särskilt märklig är den roll som den stora fackorganisationen, på sätt och vis motsvarande Landsorganisationen i Sverige, spelar i Israel. Histadrut, som denna organisation heter, byggdes upp innan Israel blev självständigt, och att den fick så utomordentlig betydelse beror till stor del på att den var ett slags stat i staten, ett slags centrum för det judiska samhället innan Israel kom till. I Histadrut ingår för närvarande, om man medräknar familjerna, bortåt 60 procent av folket som medlemmar, vilket innebär omkring 80 procent av löntagarna. Men det märkvärdigaste är att denna fackorganisation på en gång företräder arbetarna och är landets största arbetsgivare. Över en fjärdedel av löntagarna är anställda i Histadrut, och därjämte äger Histadrut i samarbete med enskilda företagare en rad stora företag. Organisationen beräknas äga 20 procent av all industri, ungefär hälften av den tunga industrin och 40 procent av de företag som sköter byggnadsverksamheten i Israel.

I fråga om kollektiviseringen, det kollektiva ägandet — med staten, fackorganisationerna, bysammanslutningarna som ägare — har inte någon stor förändring ägt rum under senare år, även om kollektiviseringen särskilt genom Histadrut snarast utvidgats. I fråga om den sociala och ekonomiska likställigheten, särskilt den ekonomiska, har däremot förändringar skett som på vissa håll hälsas som nödvändiga eller i varje fall värdefulla och på andra ses med oro som tecken på att det gamla, länge drömda och en tid nästan förverkligade Israel håller på att undergrävas.

I kibbutzerna var fullständig jämlikhet en självfallen sak, och det idealet präglade i mycket den israeliska stat som tillkom 1948. Undersökningarna från denna tid visar att de ekonomiska skillnaderna mellan olika samhällsgrupper i Israel var avsevärt mindre än i några andra stater, såsom USA, de västeuropeiska demokratierna och det kommunistiska Ryssland. Löneskillnaderna i offentlig tjänst, såsom tjänst i staten eller i Histadrut, var inte mer än som 1 till 2,5 och i det hela ansågs inkomstskillnaderna, bortsett från några obetydliga grupper, förhålla sig som 1 till 5 mot 1 till 10, 15 eller 20 i andra länder med relativt stor jämlikhet. I fråga om den offentliga tjänsten har ändringarna varit tämligen små, medan en rad delvis ännu inte publicerade utredningar från senare år tyder på att inkomstskillnaderna i det hela taget blivit avsevärt större än tidigare. Tar man exempelvis de tio procent av befolkningen som har de lägsta inkomsterna och de tio procent som har de högsta, finner man att den förra gruppens andel i nationalinkomsten minskat med kanske 15—20 procent, medan den senare gruppens andel ökats i liknande omfattning. Detta utesluter inte att Israel fortfarande är den av jämlikhet mest präglade moderna staten och att man i Israel finner en strävan att hävda denna jämlikhetstanke som knappast har motsvarande styrka på annat håll.

Att jämlikheten minskas beror på flera omständigheter. De gamla liberala argumenten om att företagsamhet och skicklighet måste belönas har varit av en viss vikt. Framför allt har förändringen betingats av befolkningsstrukturens utveckling och

särskilt av att stora grupper med ringa kunskaper och utbildning och med svårigheter att anpassa sig i ett modernt, rationaliserat och industrialiserat samhälle invandrat till Israel. Medan de tidigare invandrarna främst kom från Europa, kom immigranterna under långa skeden på 1950-talet huvudsakligen från Nordafrika och Asien. Vad som skett kan illustreras av följande uppgifter om israelernas födelseort vid olika tider: 1948 var 55 procent födda i Europa och Amerika, 10 procent i Asien och Afrika, 35 procent i Israel; 1964 var motsvarande siffror 32, 29 och 39. Det kan visas att de nya invandrarna i olika hänseenden har en lägre position: de har lägre inkomster, går i mindre omfattning vid universitet och högre skolor, innehar relativt få ledande befattningar. Men skillnaden är ganska liten; i fråga om inkomsten rör den sig mellan 15 och 20 procent, och man kan spåra en tendens enligt vilken de nya invandrarna genom den energiska utbildningsverksamheten från statens sida ganska snart kommer upp till likvärdighet i kapacitet på skilda områden. Litet vid sidan av denna fråga kan jag nämna att de nya invandrarna tycks få färre barn än de hade i sina gamla hemländer och att deras religiösa observans minskas under bosättningstiden i Israel. En smula elakt har man sagt att invandrarna kommer till Israel i sin egenskap av religiösa judar och att de upphör att vara judar i denna centrala mening genom vistelsen i Israel. Politiskt har invandrarna på ett för många förvånande sätt ingått i de gamla partisammanhangen; till skiljaktigheterna hör att de nya invandrarna synes mera benägna att rösta med det oppositionella och nationalistiska herutpartiet.

Vid varje besök i Israel har jag hört ledande politiker och ekonomiska experter säga att Israel snart skall bli ekonomiskt självständigt. Att man har kommit en bit på den vägen är ostridigt; produktionen har stegrats i nästan svindlande fart, och i fråga om inkomster för löntagare och arbetare står Israel nu på samma linje som de mindre rika västeuropeiska staterna; relationen mellan import och export har förbättrats, även om exporten också under senare år inte är värd mer än omkring 50 procent

av importen. Men Israel har hela tiden varit starkt beroende av kapitalimporten från utlandet, och detta beroende fortfar. Ingenting är naturligare: mottagandet av mer än en miljon invandrare under ett drygt årtionde skulle ha varit omöjligt om inte genom lån och understöd stora tillskott hade kommit från yttervärlden. Och till Israels idealism hör att man velat bereda dessa invandrare en anständig bärgning och inte göra dem till något slags underklass inom den nya staten. Medan i Amerika för hundra år sedan invandrarna från Europa i huvudsak blev de fattigaste arbetarna i storstäderna och väsentligen lämnades att ta sig fram på egen hand, har Israel velat bereda försörjning och trygghet åt de förföljda och hjälpsökande grupper som sökt sig dit. För närvarande finns det risk för att kapitalimporten skall sina; de stora statliga understöden från USA och Västtyskland har indragits, och man måste i stigande grad ersätta dem med statslån och privata subventioner, främst från de amerikanska judarna.

Det talas om en annan kris i Israel. I år har invandringen varit ovanligt liten; den beräknas till 20 000—25 000 människor. Detta leder till speciella krisföreteelser, såsom att en del bostadslägenheter står tomma och byggnadsverksamheten måst radikalt nedskäras. Ett tillskott av invandrare, närmast möjliggjort genom en mera tolerant politik från Rysslands sida, skulle enligt mångas åsikt vara värdefullt. Men det bör ihågkommas att invandrarsiffrorna i år inte är något enastående; under åren 1958—60 var immigrationen ungefär densamma som i år. Ofta sägs det också att utvandringen från Israel är ett allvarligt problem. Såvitt jag förstår har man inte ännu anledning att påstå något sådant. I genomsnitt har antalet utvandrare varit omkring en tiondel av antalet invandrare; när invandrarsiffran blir låg är det självfallet att utvandrarsiffran proportionellt blir betydande, och det är möjligt att just i år, när den slutgiltiga statistiken görs upp, man skall fastställa att utvandrarna har varit ungefär lika många som invandrarna.

En tendens till ekonomisk kris eller, som det numera behagligare heter, recession har under den senaste tiden framträtt i Israel. Antalet arbetslösa beräknas till omkring 25 000, alltså 2 à

3 procent av löntagarna. Särskilt har den avstannande byggnadsverksamheten medfört många förlorade arbetstillfällen. Ofta sägs i Israel att denna recession är fördelaktig såtillvida som den visar att man måste planera och rationalisera bättre än tidigare. På en del håll påstås det också att den klargör att inflationen måste bekämpas och att de ständiga lönehöjningarna måste begränsas. Vid ett samtal med arbetsministern Alon, tillhörande ett socialistiskt parti något till vänster om mapai, fick jag ett intryck av att regeringen ser hoppfullt på läget: de arbetslösa får nödhjälpsarbeten eller anständiga understöd, svårigheterna skall liksom alltid egga till nya ansträngningar och därmed förbättra Israels situation.

Något skäl att se mörkt på läget finns enligt min mening inte. Det är ett gammalt ord i Israel att man gång efter annan funnit det omöjliga vara möjligt, och de svårigheter i fråga om ekonomin, i fråga om föreningen av demokrati och socialism som nu är aktuella ter sig obetydliga i jämförelse med de svårigheter som det unga Israel övervunnit.

Judar och israeler

1

Begreppet israel är enkelt: en person som har medborgarskap i Israel, liksom en svensk är en person som har medborgarskap i Sverige. Men för att bli israel, efter att ha varit ryss eller marockan eller jemenit, måste man vara jude. Och vad är en jude? Därom tvistar rabbinerna i Israel, som främst har bestämmanderätt, men frågan kommer också före i de ordinarie israeliska domstolarna, i riksdagen och regeringen, och då och då upprörs opinionen i Israel av problemet. Någon klar och enkel lösning enligt israelisk lag finns inte. Den utmärkte historikern Talmon förklarar i "The Unique and the Universal" att svaret närmast måste bli: en jude är en person av judisk ras eller religion, som inte formellt anslutit sig till en icke-judisk religion, vare sig han följer den judiska religionens föreskrifter eller inte. Ordet ras i sammanhanget innebär ingen föreställning om en speciell judisk ras — den galenskapen är diskrediterad — utan helt enkelt regeln att en person med judisk mor (det mera osäkra faderskapet är inte avgörande) presumeras vara jude. I praktiken går det nästan alltid så till att medlemmar av mosaiska församlingar förutsätts vara judar; om en församling verkligen är "mosaisk" är en sak som rabbinatet i Jerusalem får avgöra.

Viktigt och för många utomstående överraskande är att även begreppet "jude" alltså blir formellt i den meningen att det, ehuru närmast åsyftande en religiös hållning, inte är förbehållet personer med viss (judisk) övertygelse och observans. I Sverige är det klart att en "jude" inte behöver tro på judiska läror eller följa judiska seder; nästan alla svenska judar jag känner är agnostiker eller ateister; de är "judar" därför att de tillhör den mosaiska församlingen eller, mera lösligt, därför att de tillhör en familj som är eller tidigare varit judisk i denna mening. Det märkvärdiga är att ungefär detsamma gäller i Israel. Bland

mina många vänner och bekanta i Israel vet jag knappast någon som tror på de judiska lärorna eller åtlyder de bud och förbud som är en så central del av dessa läror. Deras judendom innebär reellt att de ansluter sig till den gemenskap, känner sig som delar av det kollektiv som sedan årtusenden verkar under den judiska beteckningen.

Allt detta bildar utgångspunkter för konstigheter och paradoxer som utmärker den nya staten Israel. Ett i stor omfattning sekulariserat folk med en lagstiftning som ger religionen större inflytande än i Portugal eller Irland. En i mycket fulländad folkstyrelse, där en aktiv religiös minoritet har en inom sina intresseområden bestämmande position. En regering av socialdemokrater och vänstersocialister med ett permanent inslag av ortodoxa grupper. En vid medborgerlig frihet, som begränsas av egenartade religiösa påbud. En av rationalism och framstegsvilja präglad modernism i förbund inte blott med religiös mystik utan med åldriga, bisarra och utvecklingshämmande tabun. Det talas ofta om att det finns många Israel, närmast med tanke på de skilda folkspillror som samlats i det återvunna "hemlandet". Men uttrycket är också motiverat av de stridiga tendenser och riktningar som formar den politiskt-religiösa situationen.

Någon religiös enhetlighet finns inte ens bland dem som bekänner sig som judar i religiös mening. Vid de mera extrema och politiskt mindre viktiga grupperna skall jag emellertid inte alls dröja. Hit hör de av resenärer ofta uppmärksammade gammaltroende eller, i mera inskränkt mening, ortodoxa, som är särskilt framträdande i Jerusalem (skägg, korkskruvslockar, kaftaner). En av dessa riktningar är, liksom kommunismen, aggressivt antisionistisk: den judiska staten borde ej ha upprättats, ty enligt profetian skall den vara Messias' verk, säger de, medan kommunismen har sitt messiasrike inte i framtiden utan i den ryska stat som är Israels fiende. I det följande använder jag ordet religiösa eller ortodoxa som pseudonymer: de grupper för vilka hävdandet av judisk religion bör vara det centrala i Israels politik.

Det eller de religiösa partierna har haft en stabil ställning, med 12—15 procent av rösterna och mandaten. De har sedan början av 1950-talet ständigt samverkat med de socialistiska partier som bildar kärnan i regeringen. Samarbetet har i det hela varit gott, med ständiga kompromisser; socialisterna ger efter i religiösa frågor, deras allierade i sociala och ekonomiska; "de religiösa partierna är de billigaste för oss", lär en minister ur socialdemokratin (mapai) ha förklarat. Att man på radikalt håll vill samverka med de religiösa har fler orsaker: deras "billighet", dvs. medgörligheten i andra än religiösa frågor, behovet av att ha en regeringsduglig majoritet, fruktan för att de religiösa eljest skulle liera sig med högern, men också, och kanske främst, den religiösa anknytningens allmänna nationella och internationella betydelse — varom mera i det följande.

Den religiösa linjen bestämmer i viktiga hänseenden staten Israels lagstiftning och praxis. En stor del av rättsväsendet, främst familjerätten, är överlåten åt det av en högsta religiös myndighet styrda prästerskapet. Äktenskap och skilsmässa är alltså inte statens utan "kyrkans" sak; jag vill tillfoga att de i Israel sällsynta skilsmässorna enligt tillförlitliga uppgifter knappast är svårare att uppnå än hos oss. Förbud mot arbete och särskilt samfärdsel under sabbaten stadgas med vissa begränsningar i statliga föreskrifter. De invecklade religiösa reglerna om mat — former för tillagning, skäktning, förbud mot att äta svinkött, förbud mot att äta kött i samband med mjölk och produkter av mjölk — är inte obligatoriska men deras tillämpning främjas av de världsliga myndigheterna. Sålunda är koscherreglerna gällande inom statliga och kollektiva företag, såsom militärförläggningar och sjukhus; uppfödning av svin är i allmänhet förbjuden enligt kommunala föreskrifter. De flesta restauranger är koscher, vilket innebär kontroll från prästerligt håll över att ortodoxa principer praktiseras; att driva en livsmedelsaffär, ett slakteri eller en restaurang utan koscher innebär risker, eftersom mera ortodoxa judar då bojkottar företaget.

Jag tar ett känt exempel på vilka komplikationer som här kan uppstå. Det stora halvstatliga israeliska rederiet Zim äger en rad båtar i internationell trafik. De har hittills alla varit ko-

scher; då vi reser till och från Israel med "Theodor Herzl" kan vi inte få mjölk, smör eller ost till lunch och middag, eftersom kött serveras vid dessa måltider. För ett par år sedan beslöt Zim att bygga en ny, stor och flott båt, "Shalom", avsedd bl. a. för längre sällskapsresor. Avsikten var ursprungligen att "Shalom" skulle ha ett koscherkök och ett icke-koscherkök, vilket särskilt med tanke på utländska turister ansågs vara av vikt. Men chefsrabbinen vägrade att sanktionera ett koscherkök om på båten fanns också ett kök av annan art, eftersom man under sådana förhållanden kunde riskera slarv i reglernas tillämpning; för sitt godkännande krävde rabbinatet också förbud mot rökning, dans och musik under sabbaten. Zim fann det klokast att böja sig — men "Shalom" är nu till salu, åtminstone delvis beroende på att internationella sällskapsresor i denna regi anses föga lockande.

Vid resa i Israel gör man gång efter annan underliga erfarenheter på denna punkt. Jag inbjuds av framstående israeler till en viss restaurang — "det är den bästa i stan, den är inte koscher". På ett stort hotell, som självfallet är koscher, beställer vi en enkel middag på rummet med en begäran att vi skall få både kött och mjölk och grädde till kaffet. "Ja, det går nog", säger kyparen, "jag tror inte rabbinen (kontrollören) är nere i köket nu på kvällen." Mjölken får samma brottsliga och lockande karaktär som whiskyn och snapsen i USA och Finland under förbudstiden.

Skolväsendet var före självständighetstiden de religiösa gruppernas sak, med undantag för en del sekulariserade privatskolor, särskilt i kibbutzerna. Sedermera infördes ett statligt skolsystem med en i princip konfessionslös och en ortodox linje. Det stora flertalet familjer sänder sina barn till skolor av det förstnämnda slaget; omkring en tredjedel går i de ortodoxa skolorna. Detta anförs ofta som bevis för sekulariseringen i Israel. Efter en rad samtal tvivlar jag emellertid på att denna tankegång — om också i sin allmänna slutsats riktig — är alldeles hållbar. I de konfessionslösa skolorna undervisas naturligtvis i den judiska historien, och denna historia är på ett helt annat sätt än i andra

länder en integrerande del av religionen; sedan 1957 har man också undervisning i "judisk medvetenhet" (Jewish consciousness), vilket måste innebära ett slags kombination av religiös och nationell fostran. Att endast en minoritet går i de klart konfessionella skolorna beror sannolikt till en del på att dessa lägger en enligt mångas mening överdriven vikt vid den religiösa utbildningen.

Vilken är då inställningen i Israel till den judiska religionen, vilken utveckling kan man spåra? Och hur förklara att israelerna godtar en sammankoppling av "kyrka" och stat, som judarna utanför Israel i regel bekämpat och bekämpar? Är en kulturkamp tänkbar eller sannolik?

2

Den religiösa hållningen bland judarna i Palestina före Israels tillblivelse kan inte närmare klarläggas. De små grupper som sedan gammalt levde i landet (24 000 1882) var sannolikt starkt religiöst bundna; de mera likgiltiga kan antas ha blivit mohammedaner. Bland invandrarna före och efter första världskriget fanns utan tvivel många religiösa, men de tongivande och mest talrika immigranterna var efter allt att döma sekulariserade. De ryska och polska invandrarna, som spelat och spelar en så stor roll i Israels politik och kultur, var i regel socialister utan religiös förankring; de kom till "hemlandet" som förföljda och förtryckta människor, vilka drömde om ett liv i samverkan och jämlikhet, inte om ett Gudsrike, även om deras drömmar färgades av årtusendens messianska förkunnelse. Typiskt är att kibbutzerna, som hade sin blomstringstid under denna tidiga invandring, ännu i dag utgör den mest sekulariserade delen av Israel; vid en opinionsundersökning för några år sedan förklarade sig en överväldigande majoritet av kibbutzernas befolkning stå helt främmande för den judiska religionens föreskrifter.

Invandringen, särskilt från Asien och Afrika, efter det självständiga Israels tillkomst medförde en förändring. Dessa in-

vandrare var till övervägande del judar även i den meningen att de trodde på och följde traditionella religiösa bestämmelser. Undersökningar från senare år visar att en stor majoritet av de i Asien och Afrika födda judarna vid sin ankomst till Israel är "observanta" (ovillkorligt iakttar föreskrifterna om sabbat, koscher osv.), medan blott en ringa del av de äldre invandrargrupperna är det. Men dessa undersökningar visar också att den religiösa observansen minskar genom flyttningen till Israel. Efter några år upphör en stor del av invandrarna att följa sina gamla normer och ett stigande antal meddelar vid utfrågning att de inte längre iakttar några religiösa regler.

Man kan alltså, litet tillspetsat, påstå att Israel tjänstgör som en sekulariseringsapparat för judar; med återkomsten till "hemlandet" förlorar invandrarna den tro som drev dem dit. Stephen Spender berättar i "Learning Laughter" om ett samtal med några nyligen invandrade ungdomar från Indien. — Varför kom ni hit? frågade han. — På grund av vår religion. — Och vad har hänt sedan? — Vi har förlorat vår religion. Denna historia är femton år gammal; de senaste årens forskningar visar att den innehåller en kärna av sanning.

I en opinionsundersökning ställdes fyra något oprecisa men av nästan alla tillfrågade besvarade frågor: 1) Iakttar ni alla religiösa föreskrifter? 2) Iakttar ni i huvudsak föreskrifterna? 3) Håller ni i viss utsträckning på den religiösa traditionen? 4) Står ni främmande för religiösa traditioner och föreskrifter? 30 procent av de tillfrågade svarade ja på någon av de två första frågorna, 46 procent svarade ja på den tredje frågan och 24 procent på den fjärde. På frågan om staten borde se till att den religiösa traditionen upprätthölls svarade 53 procent mer eller mindre bestämt negativt.

Dessa och andra uppgifter, vilkas trovärdighet i detalj naturligtvis är diskutabel, tyder på att de aktivt religiösa i Israel är avsevärt fler än de väljare som röstar på de religiösa partierna. De tyder också på att flertalet israeler inte observerar de religiösa föreskrifterna eller gör det endast tillfälligt och konventionellt (såsom svenskarna gifter sig i kyrkan och går i julottan). Anmärkningsvärt är att många sekulariserade tycks vara förståen-

de för, eller i varje fall inte helt avvisar, tanken att staten skall medverka till de religiösa föreskrifternas upprätthållande.

Det paradoxala läget måste ses i belysning av den judiska religionens innehåll, i jämförelse med exempelvis den lutherska läran. Vår svenska statskyrka håller på en rad komplicerade och irrationella dogmer — såsom treenigheten, försoningsläran, den obefläckade avlelsen — även om dessa dogmer numera erbjuds allmänheten i förtunnad eller förfinad form, under tal om symbolik och djuppsykologiska tolkningar. Den judiska religionen innefattar mycket litet sådant, väsentligen en allmän Gudstro — och begreppet Gud kan i våra dagar smältas ned till något förnumstigt och oförargligt — samt en vag Messiaslära, möjlig att omtolka till framstegstanke. Medan kristendomen främst kräver tro på vissa egenartade påståenden, kräver judendomen lydnad gentemot vissa konkreta, om också egenartade, handlingsregler. Dessa handlingsregler, ofta genom invecklade resonemang härledda ur gamla testamentet, har varit det konstitutiva i judendomen, det sammanhållande och mot andra särskiljande för judarna. Det kan diskuteras vilken av dessa religioner som för agnostikern eller ateisten är mest frånstötande: är det svårare att gå med på en förkunnelse om Kristi offerdöd eller att erkänna tabun i fråga om sabbat, fläsk och samtidig konsumtion av mjölk och kött? Kanske kan man påstå att den judiska läran är mindre irriterande för förnuftet men mera irriterande i den dagliga praktiken: det känns för den icke-troende som ett slags förräderi att gå med på försoningsläran men som en av en visserligen fånig konvention betingad försakelse att avstå från fläsk eller mjölk.

Framför allt: vad vi kan kalla trosdraget i den judiska religionen erbjuder relativt små svårigheter att acceptera eller tolerera, medan observansdraget framstår som en ingrediens i en nationell samhörighet. Att staten skulle stå helt främmande för de gamla judiska tabureglerna är enligt mångas mening oförenligt med den grundläggande tanken att Israel är en judisk stat. I samma riktning verkar förhållandet att judendomen är så intimt förenad med judarnas historiska upplevelser före försking-

ringens tid. Det gamla testamentets berättelser studeras av alla — vare sig man kallar det konfessionell undervisning eller fostran i judisk medvetenhet — och dessa berättelser kan knappast skiljas från en religiös indoktrinering; de ger ett skimmer av mystisk gemenskap och utvaldhet åt de sekulariserade likaväl som åt de ortodoxa. Saken kan också uttryckas så att det är vida svårare i Israel än i andra länder att skilja mellan religion och nation, mellan religiositet och patriotism.

Det talas likväl ofta om en kommande kulturkamp som skulle gå ut på att avveckla eller väsentligen minska statens engagemang i religiösa sammanhang. Det är orimligt, säger man, att en ortodox minoritet skall tvinga en helt eller halvt sekulariserad majoritet att bidra till upprätthållandet av föråldrade taburegler, som i inte ringa omfattning är ekonomiskt skadliga likaväl som irrationella. En sådan kulturkamp synes dock inom överskådlig tid osannolik. Med tanke på hotet utifrån får den nationella samhörigheten inte utsättas för påfrestningar. Att inbjuda judar i förskingringen att invandra till en helt sekulariserad stat är knappast möjligt. De i olika länder fast bosatta judar som stöder Israel, främst judarna i USA, skulle stötas bort av en strid mellan ortodoxa och sekulariserade. På den sistnämnda punkten är dock situationen något problematisk: det finns betydande grupper av liberala amerikanska judar som anser den israeliska förbindelsen mellan kyrka och stat oroande. Här som i många andra hänseenden måste det unga Israel arbeta med kompromisser för att överleva, i hopp om en framtid i trygghet och fred som skall tillåta öppnare debatter och starkare inre spänning.

Ryssland, Israel och judarna

1

I november 1947 hörde Ryssland till de stater som i Förenta Nationerna röstade för upprättandet av en judisk stat i Palestina (jämte en arabisk stat och ett internationaliserat område), ett halvår senare var Ryssland en av de första stater som erkände den efter arabernas angrepp proklamerade staten Israel; man kunde rent av tala om en tävlan mellan USA och USSR i välvilja mot Israel. Efter något år blev läget ett annat. Ryssland blev arabstaternas understödjare och hjälpare i hetsen och kampanjen mot Israel och har så förblivit: det har militärt utrustat arabstaterna, det har genom sitt veto i säkerhetsrådet hindrat fördömandet av mordraiderna och andra angrepp mot Israel, det har i alla situationer, särskilt i samband med krigen 1956 och 1967, i FN och i de diplomatiska förhandlingarna stått på arabernas sida och på samma sätt hetsat mot den unga judiska staten.

Denna utrikespolitik har beledsagats av kampanjer och förföljelser mot judarna i Ryssland, till antalet omkring tre miljoner. Hårdast var kanske förföljelsen under Stalins sista år, då massor av judar avrättades eller deporterades efter eller utan rättegång, anklagade för statsfientlig verksamhet. Efter några års mildring igångsattes kampanjen mot judarna ånyo i början av 1960-talet och synes, efter ett nytt kort skede av avspänning, ha skärpts till ytterlighet, tydligen i samband med sexdagarskriget 1967. Vad som skett och sker har, så långt tillgången på källor medgivit det, klarlagts i en rad undersökningar och dokument. Ett aktstycke av särskilt värde är den rapport som 1964 avgavs av en studiegrupp inom Socialistiska internationalen, kompletterad av en kortare redogörelse från samma håll 1968; Alvar Alsterdal, som representerat Sverige inom studiegruppen, har sammanfattat resultaten i flera klargörande inlägg (t. ex. i tidskriften Tiden i februari 1968). I en rad organisatio-

ner, såsom Europarådet, har man observerat och kritiserat vad som skett, inom skilda partier, kommunistiska likaväl som socialistiska, har saken tagits upp; i mars 1968 vädjade ett antal svenska riksdagsmän till regeringschefen Kosygin om en ändring. Till de mest väldokumenterade framställningarna hör skilda häften av Jews in Eastern Europe. Resenärer i Ryssland har publicerat gripande vittnesbörd om judarnas isolering, förtvivlan och skräck för framtiden, så Wiesel, "The Jews of Silence" (1966), och Ben Amir, "Between Hammer and Sickle" (1967).

Vad har hänt och vad händer? Med tanke på den okunnighet som jag funnit även inom eljest väl informerade svenska grupper skall jag i största korthet beröra de viktigaste fakta. Judarna har i stor omfattning berövats de rättigheter som enligt författning och praxis tillkommer skilda särgrupper och som i stort sett även under senaste tid synes ha upprätthållits (även t. ex. i fråga om Volga-tyskarna). En mängd synagogor har stängts och möjligheten att efterleva de judiska trosföreskrifterna har undanröjts eller begränsats till ett minimum. Undervisning i de judiska språken (hebreiska och jiddisch) har avskaffats, medan eljest de ryska skolorna ger handledning i omkring femtio "specialspråk". Judiska teatrar och andra kulturinstitutioner har stängts. Utgivning av böcker på de nämnda språken är praktiskt taget hindrad. De judiska studenternas antal vid universiteten har stadigt förminskats. Den totala assimilering som man synes syfta till blir omöjlig genom att judarna upptas som "judar" i de obligatoriska passen.

Till diskriminationen och rättskränkningarna har fogats hets och förföljelse. Judar har anklagats och dömts — eller i varje fall bestraffats — för bristande politisk lojalitet och för "ekonomiska brott" av den mest otydliga art — sabotage, spekulation. Enligt Socialistiska internationalens arbetsgrupp avrättades juli 1961—augusti 1963 hundratals personer för sådana förbrytelser, och det stora flertalet av dem var judar. De stora rättegångarna följdes av en propaganda mot judarna, som i nazistisk stil beskrevs som brutala profitörer och affärshajar utan

känsla av ansvar mot det allmänna eller sina medmänniskor. Beryktade har framför allt blivit Kichos skrifter, såsom "Judar utan försköning", med karikatyrer och utfall av en gemenhet som gick upp mot Der Stürmers sadistiska ondska i Nazi-Tyskland. Det anses betecknande att Kicho, vars verksamhet blev officiellt desavouerad 1964, senare framträtt med samma frenesi som tidigare och belönats med ett högt litterärt pris för sina insatser.

Någon möjlighet att söka räddning genom utvandring har de ryska judarna inte. All emigration är i princip förbjuden. På hösten 1966 lovade Kosygin att man skulle göra sitt bästa för att judiska familjer i olika länder skulle kunna återförenas, men det lilla som gjordes i den riktningen genom att tillåta utvandring i enskilda fall har sedan sommaren 1967 totalt stoppats.

De ryska encyklopedierna — såsom Lilla Sovjetencyklopedin 1960 och Kortfattad handbok för politiska och tekniska termer 1962 — innehåller definitioner rörande det judiska problemet som avspeglar kommunismens principiella, ideologiska inställning. Ordet jude är "ett namn på olika folkslag med gemensamt ursprung i de forntida judarna", judarna bildar inte "en nation, eftersom de inte utgör en historiskt framvuxen, enhetlig folkgrupp, som uppstått på grundval av gemensamt språk, territorium, ekonomiskt liv eller gemensam kultur", de deltar i de omgivande folkens ekonomiska, politiska och kulturella liv och närmar sig "etnografiskt de folk, bland vilka de lever". Judaismen, den judiska religionen, "är liksom alla andra religioner ovetenskaplig, reaktionär, den svurne fienden till framåtskridande och kommunistiska idéer och exploatörernas tjänare"; centra för denna religion är USA och Israel, medan "den omfattas blott av en liten del av de judar som bor i Sovjetunionen". Den judiska kyrkan i Israel och USA "är fast knuten till monopolistiskt kapital och driver en aktiv kamp mot den revolutionära arbetarrörelsen".

Med dessa definitioner är redan inställningen till antisemitism och sionism antydd; den klarläggs närmare under dessa

uppslagsord. Antisemitismen fördömes som "en av raschauvinismens extrema former med ursprung i utsugningssystemet", "av de utsugande klasserna (särskilt den tyska fascismen) begagnad i kampen mot den revolutionära, demokratiska rörelsen"; "i Sovjetunionen och andra länder inom det socialistiska lägret är jordmånen för antisemitism undanröjd". I enlighet med denna tes har ryska skribenter besvarat anklagelser för antisemitism med påståendet att en sådan hållning är principiellt otänkbar i Sovjet — det är ungefär samma dialektiska spel som då kritiken av det legala enpartisystemet i Ryssland tillbakavisas med satsen att partier endast kan finnas i utsugningssamhällen med skilda klasser och därför är otänkbara i det klasslösa ryska samhället. Likaväl som antisemitismen fördömes sionismen. Den är "en reaktionär, nationalistisk rörelse, som uppstod i slutet av 1800-talet bland den judiska borgarklassen och på vars grund idén om 'en förenad judisk nation' vilar. Denna ur vetenskaplig synpunkt ohållbara idé leder till judisk opposition mot de folk bland vilka de lever, uppväcker fientlighet mellan judar och andra nationaliteter och leder till de judiska arbetarnas isolering från den allmänna revolutionära kampen och den demokratiska rörelsen. Sionismen har som mål att underordna det judiska proletariatet under den judiska borgarklassen."

Den ryska politiken och propagandan mot Israel och de ryska judarna är utan tvivel, som omsvängningen efter 1948 visar, väsentligen betingad av internationella, maktbetonade hänsyn, som jag här inte närmare kan beröra. Men den är, som av de givna referaten framgår, lätt att inpassa i den marxistiskt präglade begreppsapparat som används för att motivera de ryska aktionerna. Judarna i ordets vagaste mening — människor med en obestämd historisk förankring, utan att bilda en nation eller tillhöra en religion — godtas såsom möjliga att assimilera, som redan på väg från all äldre kollektiv samhörighet. Judendomen som religion avvisas, likaså judenheten som en grupp med föreställningar om att vara, eller att ha aspirationer på att bli, en nation. Staten Israel och sionismen över huvud blir därmed ett ont — de avvisar Sovjets anspråk, alltså det ofrånkomliga kom-

munistiska väldet; de gör anspråk på en enhet av blandad nationell och religiös art. Israel förknippas ständigt med Rysslands dödsfiende USA, dels genom slagorden om kapitalism och imperialism, dels genom att Amerika hyser den enda större gruppen av judar utanför Ryssland.

2

En arabisk agitator, som för någon tid sedan besökte Sverige för att tala vid skilda utrikespolitiska studentföreningar, förklarade i tidningsintervjuer att araberna inte var antisemiter men väl antisionister, de hade ingenting emot judarna men hatade Israel. Uttalandet är ett gott bevis på hur omöjligt det i dagens läge är att skilja mellan antisemitism och antisionism. Hur skulle vi svenskar uppfatta en ståndpunkt som sade sig vara välvillig eller neutral till svenskarna (om de bodde i skilda länder och sammansmälte med dessas folk) men förnekade Sveriges rätt att existera och som, liksom araberna i fråga om Israel, förkunnade att Sverige måste "likvideras", "förintas", "utplånas"? Kravet på Israels förstörande blir en krigsförklaring inte bara mot judarna i Israel utan mot den väldiga majoritet av judar utanför Israel som i den nya staten ser en tillflykt eller ett förverkligande av det judiska folkets förhoppningar. Hatet mot Israel leder till hat mot judarna, mot alla judar som håller på Israel.

Denna konsekvens av antisionismen framträder klart i den ryska hetsen mot Israel. Det sägs inte blott att Israels tillkomst är ett utslag av kapitalistisk imperialism utan även att Israels samhällsstruktur bygger på en till fulländning bragt kapitalistisk utsugning. Enligt ledande ryska publikationer styrs Israel av en borgarklass som under religionens täckelse håller massan i elände. Man hävdar till och med att Israel är en typisk rasiststat, där de tidigt inflyttade förmögna judarna håller de nyinflyttade massorna från Orienten i ett förtryck som betingas både av rikedomen och en känsla av raslig överlägsenhet (utförlig dokumentation på denna liksom på andra punkter i t. ex. Jews in Eastern Europe och i Bulletin on Sovjet Jewish Affairs 1968).

Sanningen om den judiska staten av i dag skymtar inte i denna propaganda: att en större del av produktionsmedlen ägs av staten och andra kollektiv (framför allt fackföreningar) än i något annat land utanför kommunismen, att den ekonomiska och sociala jämlikheten är vida större än i Västeuropa, USA och Ryssland — för att inte tala om arabländerna — att de nyinflyttade grupperna, såsom de orientaliska judarna, med enastående medvetenhet och följdriktighet utbildas till likvärdiga medborgare och har en endast obetydligt lägre levnadsstandard än den sedan längre tid bofasta befolkningen, att araberna i Israel har fulla medborgerliga rättigheter och står på praktiskt taget samma ekonomiska nivå som judarna.

I sin lögnaktighet erinrar den ryska propagandan ständigt om nazismen; då fri debatt är undanröjd går de av staten sanktionerade opinionsorganen till ett slags yrsel i sin ohämmade uppfinningsförmåga. Ett detaljexempel är behandlingen av det kommunistiska partiet i Israel. Detta parti, som tämligen försiktigt kritiserat arabernas och Rysslands politik, omnämns inte, medan en ur partiet utbruten, mot Ryssland trogen fraktion — ytterligt obetydlig även inom den arabiska gruppen — presenteras som företrädare för Israels kommunism. Ibland påstås att kommunisterna i Israel är förbjudna, medan det ostridiga faktum att kommunistpartiet är förbjudet i arabstaterna kringgås eller halvt om halvt försvaras — arabstaterna påstås inte ha nått det stadium då ett kommunistiskt parti är möjligt, eller det sägs att kommunisterna i dessa länder gör sig gällande inom andra partier.

Den mera på internationell politik inriktade propagandan är likväl än mera fantastisk och obesvärad av realiteter.

Omsvängningen i rysk politik för bortåt tjugo år sedan motiverades med att judarna i Israel inte — som man strax förut sagt — var ett av imperialismens offer utan tvärtom en stöttrupp för den internationella, främst amerikanska, kolonialismen och kapitalismen. Detta tema har sedermera utbyggts och ställts i ett större perspektiv av ryska historiker och talesmännen i massmedia. Israel skildras visserligen fortfarande som

imperialismens brygga i Mellanöstern, men det har blivit allt vanligare att i Israel och sionismen se den drivande kraften bakom imperialismen. Man skriver om judarnas dominerande ställning i USA, om sionisterna som en organisation på tiotals miljoner, vilken leds av judiska "monopolister" men omfattar de mest aggressiva kapitalistgrupperna över huvud, i USA, Västtyskland, England och andra västdemokratier, grupper som är inställda på att genom kapitalplaceringar och erövringar vinna herraväldet i världen under besegrande av kommunismen och förslavande av folken. Därmed framträder ett nytt schema i propagandan; det kan åskådliggöras genom sammanställningen "Israel = sionism = imperialism = aggression och strävan till världsherravälde = fascism". Sionismen är ett förbund mellan judiska och andra kapitalister, som i vår tid upptar fascismens och nazismens metoder och mål.

I sina extrema yttringar kommer denna propaganda till de mest egenartade resultat. Sionisterna, monopolistjudarna och deras förbundna, beskylls för att i hemlighet ha medverkat till judeförföljelserna under Hitler. De beskylls för förbindelser med Västtysklands revanschister och nazister — de västtyska skadestånden och lånen till Israel får här tjäna som bevis. De beskylls för en rasism som särskilt riktar sig mot de afrikanska folken — här kommer raskonflikterna i USA med i bilden. Israel påstås genom det senaste kriget ha börjat en kampanj för folkmord, under tortyr av och systematisk utrotning av sina arabiska motståndare. Man hävdar att den judiska militären råds eller leds av västtyska och rent nazistiska agenter (om de nazistiska rådgivare som verkligen tjänstgör under Nasser naturligtvis inte ett ord). General Dayan har blivit ett huvudmål för denna hets; han beskrivs som en ny Hitler och kallas ofta Adolfsson. I radion och de ledande tidningarna samlas påståenden och sagor av detta slag, utmynnande i satsen att sionismen är "en variant av fascismen", "en modern form av fascism".

Orimligheten i dessa anklagelser blir möjlig genom det totala åsiktsmonopol som utesluter kritik och tillrättaläggningar. Syftet kan antas vara att motväga den prestigeförlust som Israels seger 1967 innebar för Ryssland, att behålla arabernas sympati (att

dessa skulle kunna bli ytterligare judefientliga genom denna propaganda är osannolikt), att påverka de ofta antiarabiska negerfolken i Afrika, att motivera judeförföljelserna inom Ryssland och om möjligt både skrämma de ryska judarna och omvända dem till antisionism.

Ideologiskt visar den nya propagandagiven än en gång att den marxistiska dialektiken kan utnyttjas för praktiskt taget vilka syften som helst. 1939 motiverade den alliansen med Tyskland och överfallet på Finland, 1941 det fosterländska motståndet mot Tyskland och samgåendet med västdemokratierna, 1946 och följande år den ovillkorliga motsättningen till västern, sedan slutet av 1950-talet teorin om principiell koexistens. För tjugo år sedan var den ett skäl för Israels upprättande, nu är den ett vapen mot Israel och sionismen.

Med denna senaste propagandalinje har den ryska ståndpunkten — bortsett från något enda ord — blivit densamma som Hitlers för trettio år sedan. Enligt nazismen ledde judarna en på samma gång kapitalistisk och kommunistisk sammansvärjning mot den i grunden demokratiska fascismen. Enligt kommunismen leder judarna en samtidigt kapitalistisk och fascistisk sammansvärjning mot den i grunden demokratiska kommunismen.

Under Hitlers segertid — före El Alamein och Stalingrad — framträdde inom offentlig debatt och framför allt i enskilt umgänge en stark antisemitism i Sverige. Åtskilligt, både i debatten och i privata erfarenheter, tyder på att en sådan stämning ånyo vinner terräng. Det finns i den traditionella kristna förkunnelsen, liksom i den mohammedanska — båda religionerna har uppstått under judisk inspiration men utvecklat bastanta faderskomplex — så mycken antisemitism att en jordmån för aktiv propaganda mot judar och Israel ligger redo.

Israels rättfärdiga sak

1

Opinionen i de länder som har någorlunda samma värderingar som vi själva, alltså de folkstyrda staterna, kan sannolikt fortfarande anses vara övervägande för Israel. Men förändringen under de två senaste åren, sedan sexdagarskriget, är påfallande. Israel måste få leva, det är även nu den dominerande uppfattningen. Men denna uppfattning knyts ofta samman med en kritik av Israels politik. Israel borde med tacksamhet godta en uppgörelse mellan de fyra stormakter som började förhandla i frågan i februari detta år. Framför allt borde Israel vara villigt att dra sig tillbaka från de sedan sommaren 1967 ockuperade områdena, även om inte någon fred i formell mening kommer till stånd. Det talas rent av inom vissa riktningar om israelisk imperialism och expansionism.

En variant av kritiken går ut på att Israel genom sina framgångar undergått en inre omvandling i hårdhetens och aggressionens tecken, Israel har förlorat sin själ, har det sagts. De förföljda, hotade och ensamma judarna, det förföljda, hotade och ensamma Israel var i sin olycka ett värdigt föremål för uppskattning och beundran, men detta gäller icke enligt denna bild av händelserna det segrande och erövrande Israel. Dessa finsmakare på andlighet hos andra bör kunna trösta sig: Israel är ännu i dag förföljt, hotat och ensamt och dess folk lider under tryck och faror som vi i Sverige och många andra relativt trygga länder har svårt att inse och förstå.

Under mina samtal med politiker, publicister och forskare i Israel mötte jag genomgående en hållning av beslutsamhet, förhoppningar och förtröstan. Denna hållning bygger på glädje över vad man uträttat i det inre och i det yttre, på lättnaden efter den snabba segern 1967 och de insatser till eget försvar och sociala förbättringar som genomförts i de ockuperade eller som det officiellt heter administrerade områdena. Men framför allt

framstår beslutsamhet och förtröstan som en ofrånkomlig nödvändighet inför svårigheter och faror. Om Israel skall leva måste krafterna spännas till det yttersta och tron bevaras på att denna anspänning en gång skall leda till trygghet, till ett Israel som inte längre är förföljt, hotat och ensamt. Förtröstan är skyddet mot förtvivlan. Hos personer som är mindre pansrade än det offentliga livets aktörer möter vi någon gång öppna uttryck för den ångest som gömmer sig bakom aktiviteten och tillförsikten. En ung kvinna faller plötsligt i gråt och talar om sin ängslan inför terrordåden, det omgivande hatet, det krig som kanske ännu en gång närmar sig: "Varför kan vi inte en gång få känna oss lugna och glada som andra folk?" Detta skri av förtvivlan är likaväl Israels röst som ledarnas förklaringar om att modet och offervilljan skall nå sitt mål. Viljan att hålla ut, tron på den rättfärdiga saken är gemensam för alla.

Förspelet till sexdagarskriget är i det väsentliga klarlagt. Arabstaterna som sedan tjugo år vägrat att gå med på fredsförhandlingar med Israel övergick med Egypten och Syrien i spetsen allt klarare till en ny offensiv. Propagandan förkunnade med ständigt stegrad våldsamhet att Israel måste "förgöras", "förintas", "utplånas". De av regeringarna stödda och ofta dirigerade terroristförbanden organiserade överfall och attentat mot civilpersoner och civila mål i Israels gränstrakter. De politiska och militära ledarna förklarade i massmedia att stunden för förintelsekriget var nära. I strid mot gällande avtal stängdes Suezkanalen och Akabaviken för israeliska fartyg; de truppförband från neutrala stater som under Förenta Nationernas ledning utgjorde en barriär i Ghazaområdet förmåddes att ge sig därifrån och lämna området åt egyptisk militär. Hjälptrupper som skulle delta i det beramade överfallet på Israel från de arabiska gränsstaterna sändes från Algeriet, Irak och Saudi-Arabien.

Då Israel efter fåfänga försök att genom Förenta Nationerna vinna stöd för sina folkrättsligt ostridiga krav angrep det egyptiska flyget och förvandlade gerillakriget till ett staternas öppna krig, innebar detta ett nödvärn vars rättmätighet i god tro inte gärna kunde sättas i fråga. Det har någon gång sagts att Israel

borde vänta till dess snaran om dess hals dragits åt hårdare, men provokationerna från arabstaternas sida kunde inte gärna ha varit mera öppna, medvetna och hotande.

Två år efter Israels snabba och fullständiga seger är läget från de synpunkter som här upptagits i det huvudsakliga oförändrat. Israel begär direkta förhandlingar med arabstaterna om en fredlig uppgörelse. De arabiska ledarna vägrar att gå med på sådana förhandlingar och fordrar att Israel skall dra sig tillbaka från de ockuperade områdena och återlämna dessa till Syrien, Jordanien och Egypten. Ibland antyder man, såsom i kung Husseins deklaration inför en amerikansk pressklubb, att en viss reträtt i förhållande till maj 1967 är tänkbar, så i fråga om Akabaviken och Suezkanalen. Men genomgående fasthålls principen att fred efter direkta fredsförhandlingar är utesluten.

Upprustningen med framför allt rysk hjälp har varit så energisk att arabstaternas militärmakt bör räknas vara minst lika stark som för två år sedan. Propagandan fortsätter på de gamla linjerna: staten Israel måste förintas och Palestina förvandlas till en arabisk stat; en konsekvens härav måste vara att judarna i Israel till stor del skall dödas eller fördrivas, även om detta kanske mera sällan än tidigare direkt hävdas i offentliga uttalanden. Terrororganisationerna med El Fatah i spetsen fortsätter och har på senaste tiden intensifierat sina attacker mot mål inom det egentliga Israel och de av Israel ockuperade områdena; dessa organisationer får uppmuntran och stöd av regeringarna. Det har, kanske med rätta, påståtts att terroristdåden, liksom den egyptiska beskjutningen av israeliska poster vid Suezkanalen, saknar större militär betydelse. Det bör emellertid ihågkommas att i ett land med Sveriges befolkning motsvarande aktioner skulle ha inneburit att något tusental personer dödats och mångdubbelt fler sårats under loppet av mindre än två år.

Många freder har slutits trots att den besegrade parten räknar på att inom kort ta revansch. Men det nuvarande läget i Främre Orienten torde vara enastående. De besegrade arabstaterna begär inte bara att Israel skall dra sig tillbaka, de begär att detta skall ske utan fred och utan några förhandlingar om fred. De kräver Israels reträtt under ett ständigt betonande av

att denna reträtt inte på lång sikt kan förbättra Israels läge eller ge det en åtminstone tillfällig säkerhet — terroraktionerna skall fortsätta, förintelsekriget skall fortfarande förberedas. Israels reträtt skall försvaga dess militära position och därmed göra förintelsekriget i framtiden lättare och snabbare.

Israel önskar, som man ofta uttrycker det, en "verklig" fred. Därmed avses naturligtvis inte en ovillkorlig säkerhet — i Israel är man mer än i de flesta länder på det klara med att en sådan säkerhet inte kan vinnas i denna värld. Med en verklig fred menar man ett fredsavtal med arabstaterna som åtminstone innebär löften om sjöfartens frihet, om inställande av den arabiska bojkotten, om effektivt förbud mot terroristorganisationerna, om den offentliga hetspropagandans avblåsning, om en reglering av flyktingfrågan. Att en sådan fred skulle kunna nås genom de förhandlande stormakternas ingripande betraktas som omöjligt eller åtminstone ytterligt osannolikt; av de fyra stormakter det gäller framstår främst Ryssland men även Frankrike som arabstaternas bundsförvant, medan England betecknas som neutralt och USA som en sval vän av Israel (röstetalet bland de fyra blir alltså 2 1/2 mot 1 1/2 till Israels nackdel), och om stormaktsförslaget otroligt nog skulle innebära en godtagbar kompromiss kommer det inte att antas av arabstaterna. En förhandlingsfred med arabstaterna är, såsom deras politik och uttalanden efter sexdagarskriget klargör, för närvarande helt otänkbar. Den dominerande stämningen i Israel är alltså att man önskar en verklig fred men att man inte inom överskådlig framtid — låt oss säga tio eller tjugo år — kan räkna på en sådan fred. Detta är det centrala i Israels position och attityd.

Frågan om de eftergifter Israel kan och vill göra för att få en verklig fred får i detta läge ett drag av overklighet. De deklarationer i saken som likväl görs av ledande politiker är tämligen vaga, väsentligen beroende på att en precisering anses möjlig först under loppet av en förhandling, delvis också säkerligen på att man inom de styrande kretsarna har olika meningar. Att östra Jerusalem, det gamla Jerusalem, skall bevaras åt Israel el-

ler möjligen ställas under något slags internationell kontroll tycks man vara ense om; härvid skulle självfallet de arabiska helgedomarna vara öppna och stå under mohammedansk regi, vilket redan nu är fallet (medan judarna före sexdagarskriget var avstängda från sina heliga platser). Att Golanhöjderna vid den syriska gränsen och åtminstone delar av Ghazaområdet av uppenbara strategiska skäl måste behållas av Israel torde också vara en allmän uppfattning. Men på sistnämnda punkter liksom på en del andra måste lösningen bero på den grad av säkerhet som skulle kunna nås vid eventuella förhandlingar.

Upprätthållandet av det nuvarande provisoriet framstår alltså för Israel som det sannolika, ja nära nog som det enda möjliga under de närmaste åren. Utsikten till en verklig fred betraktar man allmänt som mycket mindre än risken för ett nytt krig inom en nära framtid. Opinionsundersökningar visar att majoriteten inför den arabiska terrorismen och propagandan fruktar att ett mera totalt militärt angrepp inom kort tid förestår. Försvarsministern talar försiktigt om att ett krig inom de närmaste månaderna inte är att befara. Israel lever nu som det alltid levat i oro, anspänning och vilja till offer för det nyvunna judiska fosterlandet.

2

Israels läge är särpräglat, kanske enastående i modern tid. Hotet mot och faran för Israel har en annan karaktär än den vi är förtrogna med från senare tids omvälvningar. En brutal erövrings- och undertryckningspolitik har förts av de kommunistiska och nazistiska staterna, men vad som hotat eller drabbat Finland, Balticum, Polen, Tjeckoslovakien och de av Hitler under några år ockuperade länderna har inte samma karaktär som faran för Israel.

Man har krossat regimer, förtryckt folk, fördrivit miljoner människor, men man har inte syftat till att fysiskt utplåna en folkgrupp som lever i samhörighet eller statlig enhet. Det stora

undantaget är Hitlers politik mot judarna, hans öppet proklamerade avsikt att förgöra dem och hans systematiska dödande av sex miljoner judar i Mellaneuropa. Det är samma öde som hotar judarna i Israel. Minnen från Hitlertiden förföljer dem och stålsätter dem. Israels mest lysande idéhistoriker, J. L. Talmon, skriver att Israels judar hellre dör på slagfälten och i massakrer än de låter sig hämtas till tortyren och gaskamrarna.

Detta läge har, det tror jag med säkerhet kan påstås, inte haft till följd att israelerna lever i hat mot araberna. Den officiella förkunnelsen, i skolböcker likaväl som i tidningar och politiska tal, går ut på att motverka stämningar av hat och känslor av oförsonlig fiendskap. Det finns ingen motsvarighet i Israel till den arabiska hetsen. Tvärtom betonas alltid att olyckliga och tillfälliga omständigheter lett till den nu bestående motsättningen, att israeler och araber borde kunna leva i fördragsamhet och sämja, att goda förbindelser dem emellan skulle vara till fördel för båda parter. I överensstämmelse med denna uppfattning har den israeliska politiken förts. Araberna i Israel är likvärdiga medborgare och deras ekonomisk-sociala standard har under Israels styrelse blivit ojämförligt högre än bland arabstaternas folk och är praktiskt taget lika hög som den för Israels judar genomsnittliga. Förvaltningen av de 1967 ockuperade områdena präglas av samma grundsatser. Denna politik betingas utan tvivel av vad man kan kalla taktiska motiv; för judarna är ett hyggligt förhållande till araberna på lång sikt oundgängligt, medan araberna kan tänka sig motståndarens förintelse. Israels politik beror emellertid också på de socialistiska och allmänt humanitära idéer som hör till grundvalarna för den nya staten och som resulterat i en långtgående kollektivism och en exceptionellt stark jämlikhetstendens.

Denna hållning utesluter inte en bestämd känsla av överlägsenhet. Föreställningen eller kanske riktigare insikten om att Israel för närvarande är intellektuellt, kulturellt, socialt, ekonomiskt, tekniskt, militärt överlägset arabstaterna hör till de nödvändiga utgångspunkterna för israeliskt liv och israeliska förhoppningar. Det finns i dessa föreställningar aldrig eller åtminstone ytterst

sällan något drag av tro på medfödd, biologisk eller raslig överlägsenhet; den härskande rationalismen slår sönder dylika fördomar och den nazistiska rasläran har bidragit att göra dem förhatliga.

Vad man menar är helt enkelt att judarna i nuvarande läge har ett försprång på olika områden — till stor del på grund av att så många intellektuella och högt utbildade invandrat till Israel — som under åtskilliga år framåt kan väntas bestå. De segerrika krigen har självfallet bidragit att stärka dessa föreställningar. Dels tror man att Israels politiska och ekonomiska ordning, med dess drag av både effektivitet och socialism, skall påverka araberna och förbättra den arabiska stämningen mot Israel, dels att Israel har utsikter att med framgång värja sig mot eventuella arabiska attacker inom en överskådlig framtid.

Denna sistnämnda tanke finner jag särskilt vid mitt senaste besök så allmänt omfattad att den ter sig som en huvudfaktor i Israels motståndsvilja och motståndskraft. Till en viss grad måste denna tankes styrka bero på dess pragmatiska värde; om man inte tror på den ligger hopplösheten nära. I en rad samtal hävdar jag att med nuvarande teknik ett försteg i fråga om mod, stridsmoral och till och med teknisk kunnighet inte behöver vara väsentlig; ”tio idiotiska piloter som lärt sig göra några få handgrepp och har starka bomber i bagaget kan på ett par timmar förstöra Tel Aviv”. Men tron på att Israel kan försvara sig synes vara orubblig.

1967 års krig skulle ha vunnits även om Israel inte börjat med att förstöra det egyptiska flygvapnet, men kriget skulle ha tagit lång tid och ha kostat många tusen i stället för åttahundra israeliska liv. En strategiskt lämplig gränsrevision skall öka Israels försvarsmöjligheter och göra det omöjligt för fienden att efter ett genombrott döda tiotusentals judar i de mest utsatta zonerna.

Tron på förmågan till självförsvar förenas i långt mindre grad än jag väntat mig med förhoppningar om hjälp utifrån. Amerikas vänskap eller snarare välvilja har, sägs det, den stora effekten att Ryssland hindras att direkt intervenera på arabernas sida. Men längre kommer Amerika inte att gå, anser man.

Skulle inte den amerikanske presidenten inför en arabisk seger som hotade Israel med utplåning tvinga fram ett stillestånd eller åtminstone förmå segrarna att göra halt några mil före kustlinjen, frågar jag. Nej det tror man inte; ständigt hänvisas till USA:s overksamhet vid spärrningarna av Akabaviken. På den punkten ställer jag mig tvivlande.

Tilliten till det egna försvaret är, det bör understrykas, en försvarslinje på relativt kort sikt. Man hoppas på en framtida uppgörelse med araberna, på en framtida avspänning. Opinionen inom arabstaterna kan småningom förändras; inom dessa stater kan en växande vilja uppstå att, i någon mån till följd av Israels exempel, ägna sitt intresse och sina omsorger åt demokratiska, sociala och ekonomiska reformer i stället för att koncentrera sig på förgörandet av Israel. Missnöjet och upplysningen kan föra nya grupper till makten. Omvälvningar är tänkbara som ersätter de krigiska diktaturregimerna i Egypten, Irak och Syrien med fredliga folkstyrelser. Detta är den stora framtidslinjen, värnet mot förtvivlan. I viss mån räknar man också med utrikespolitiska förändringar till Israels förmån. Kanske försvagas eller försvinner maktkampen mellan Ryssland och USA inför hotet från Kina, kanske kan stöd vinnas av afrikanska och asiatiska stater utanför den arabiska alliansen. Tiden *kan* verka till Israels förmån — denna tanke är kanske den mest livsnödvändiga i Israels tro.

Att arabstaternas politik och propaganda för närvarande inte ger några förhoppningar om avspänning har jag redan tillräckligt betonat. Flera av dessa stater är visserligen uppenbart ointresserade av eller till och med ovilliga till varje aktion mot Israel, som Marocko, Tunisien och Libanon. Men de främst aggressiva staterna Egypten och Syrien samt Irak och Saudi-Arabien, med Jordanien som en stundom något tveksam bundsförvant, håller fast vid den gamla linjen att Israels undanröjande är den arabiska enhetskänslans primära mål. I vad mån denna politik stöds av ett intensivt hat mot Israel bland de arabiska folken är omtvistat. Propagandan i skolorna och i massmedia sedan årtionden måste ha haft en betydande effekt, i synnerhet

som i dessa helt eller halvt totalitära stater varje opposition är utesluten; å andra sidan hävdas att stora folkgrupper i sin analfabetism och allmänna okunnighet saknar politiska föreställningar och i varje fall snabbt skulle kunna bibringas ändrade åsikter om regeringarna lade om sin propaganda.

För kort tid sedan publicerade en hög israelisk officer, numera professor vid universitetet i Jerusalem, en undersökning av dessa frågor (Harkabi, "Fedayeen Action and Arab Strategy"). Han betonar särskilt den betydelse som terroristorganisationerna och nu närmast El Fatah har för arabstaternas hållning. El Fatah ger systematiskt högst överdrivna framställningar av sina aktioner, den beskriver sin verksamhet snarare som ett gerillakrig än som ett antal föga koordinerade våldsdåd, dess redogörelser sprids i den arabiska pressen och stimulerar hatpropagandan samtidigt som överdrifterna ger illusionen av stora framgångar och möjlighet till en snar seger. Särskilt i Jordanien, där El Fatah anses kunna hota Husseins regim, men även i de övriga arabstaterna uppstår på detta sätt en konkurrens mellan regeringarna och terroristtrupperna i både hatpropaganda och optimism. En sådan konkurrens föreligger också mellan regeringarna inbördes — varje antydan till reträtt eller fredsvilja anses farlig i denna nationalistiska tävlan. Propagandan mot Israel blir också ett medel att undanskymma de inre svårigheterna och motsättningarna — Egyptens undergrävda ekonomi, efterblivenheten i fråga om sociala reformer, konflikterna mellan fåtalet rika och massan av fattiga.

Men det är tydligt att dessa arabiska regimer har ett drag av bristande stabilitet, det illustreras av omkastningarna i Irak och Syrien, av kung Husseins vacklan, av Nassers uppträdande under dagarna efter sexdagarskriget. Det är inte osannolikt eller i varje fall inte otroligt att en omvälvning i någon av dessa stater kan åstadkomma en bräsch i den arabiska slaglinjen. Det är en sådan omvandling som man i Israel väntar sig eller åtminstone hoppas på. Deklarationen vid arabstaternas Khartoum-konferens 1967, som avvisade ett erkännande av Israel liksom förhandlingar om fred med Israel, gäller ännu, men många betvivlar dess hållfasthet inför ett Israel som framgångsrikt försvarar

sin existens, för en positiv politik mot araberna inom sina gränser och oavlåtligt markerar sin önskan om fred, försoning och samlevnad.

3

I fråga om hållningen till de ockuperade områdenas förvaltning talar man i Israel om maximalister och minimalister såsom företrädande extrema uppfattningar i skilda riktningar. Uttrycken är såvitt jag kunnat finna inte alldeles entydiga. Med maximalism menas väl närmast att man är inställd på att bevara ett maximum av de erövrade områdena för Israel, och därmed följer också en benägenhet att så långt möjligt införliva dessa områden i Israels ekonomiska och sociala struktur. Minimalismen innefattar en principiell vilja att i stor omfattning återlämna de erövrade regionerna till respektive stater, Syrien, Jordanien och Egypten, men därmed förknippas också tanken att dessa regioner under den tid de stannar hos Israel inte skall behandlas som delar av Israel utan som militärt tillfälligt ockuperade områden; den mest aktive minimalist jag träffade — en utanför partipolitiken stående juris professor i Jerusalem — ansåg att man borde behålla alla ockuperade områden till dess en "verklig" fred med arabstaterna uppnåtts, men att dessa områden nästan alltigenom skulle få sköta sig själva medan israeliska militärförläggningar bevarades.

Den antydda skillnaden får inte tillmätas alltför stor betydelse. Endast det extrema högerpartiet herut med Begin som ledare och en liten ur detta parti utbruten grupp torde bestämt hålla på att Israel måste behålla praktiskt taget alla erövrade områden av betydelse, främst västra Jordanstranden och Ghazaområdet. På detta håll anser man att Israel inom en nära framtid bör gå till formell annektion. Invändningen att Israel i så fall skulle med sig införliva ytterligare omkring bortåt en miljon araber bemöts med två argument som båda synes osäkra: dels skulle araberna vinnas för Israel och bli eller åtminstone tillåtas bli israeliska medborgare, dels skulle en betydande ny in-

vandring av judar till Israel kunna organiseras, en nödvändighet med tanke på arabernas högre nativitet.

Inom regeringen lär knappast någon annan än Begin själv företräda denna maximalistlinje, och i parlamentet står endast mellan en sjättedel och en sjundedel bakom denna. Av de ledande ministrarna står kanske general Dayan maximalisterna närmast, men han gör i sina uttalanden bestämda reservationer och ansluter sig i huvudsak till den dominerande linjen. Denna linje innebär som jag redan betonat att man vid en "verklig" fred är beredd att avstå från erövringarna, utom Golanhöjderna (mellan 6 000 och 7 000 invånare), östra Jerusalem (omkring 70 000) och möjligen delar av Ghazaområdet. Alldeles klara uppgifter har regeringen inte givit, delvis säkert beroende på att man är beredd till jämkningar med hänsyn till den grad av "verklighet", säkerhet, som en eventuell fred kan erbjuda. Även frågan om en internationalisering av vissa mindre områden, bland dem östra Jerusalem, torde kunna räknas till de öppna problemen.

De områden som Israel ockuperade genom sexdagarskriget 1967 har numera över en miljon invånare, av vilka det stora flertalet är araber och mohammedaner. Västra Jordanstranden (the West Bank) har utom östra Jerusalem omkring 600 000 invånare, av dessa var och är en tredjedel registrerade som flyktingar från Israel sedan 1948. Ghazaområdets befolkning är 400 000, varav nära hälften flyktingar. Israels erövringar innebar alltså att omkring 400 000 personer som i egenskap av flyktingar och avkomlingar till flyktingar sedan 1948 levat i arabstater ställdes under israelisk förvaltning. Då ockupationen drog ut på tiden blev det klart att den israeliska förvaltningen måste omfatta praktiskt taget alla områden; att inskränka ockupationen till ett antal militära förläggningar var otänkbart.

Den israeliska förvaltningen av de ockuperade områdena innebär i många avseenden framsteg gentemot tidigare regimer. Jag berör i det följande närmast förvaltningen av det största området, väststranden. Medan tidigare gränsen mellan Jordanien och Israel var spärrad enligt Jordaniens beslut, är kom-

munikationerna nu i huvudsak fria. Man kan alltså resa mellan väststranden och öststranden från det ockuperade området till Jordanien och vice versa, och många tiotusental araber har under de gångna åren företagit besök i respektive områden. Likaså är handeln i det väsentliga fri och ett betydande utbyte av varor äger rum.

Medan judarna tidigare var avstängda från sina heliga platser hålles dessa öppna för araberna. Araberna på väststranden är fria att färdas i Israel och många tusen har funnit arbete i Israels städer. Förvaltningen har huvudsakligen och i ökad utsträckning byggt på självstyrelse och på medverkan av ortsbefolkningen; av tjänstemännen är endast omkring tvåhundra (tre procent) israeler och även det stora flertalet poliser är araber. Den gamla lagstiftningen har i stort sett bevarats; till de viktiga förändringarna hör att bestämmelserna om ovillkorligt dödsstraff för vissa brott i Ghazaområdet har avskaffats.

Vanliga demokratiska friheter har med vissa begränsningar införts, och det är sålunda en normal företeelse att araber och arabiska publikationer kritiserar förvaltningen och andra förhållanden. En snabb och långtgående liberaliseringsprocess har alltså genomförts.

Under det arabiska väldet stod levnadsstandarden i de berörda områdena — liksom över huvud i de arabiska staterna — utomordentligt lågt. Araberna på väststranden hade i genomsnitt en bråkdel av en israelisk arabs inkomster och i Ghazaområdet, som närmast framstod som en plats för antiisraelisk indoktrinering av flyktingar, var fattigdomen än svårare. Den israeliska förvaltningen har sökt genomföra förbättringar genom väg- och byggnadsarbeten, skogsodling och andra åtgärder, som för framtiden kan ge viktiga resultat; lönerna är vida högre än tidigare.

Särskilt i östra Jerusalem men även inom andra områden har myndigheterna och en rad organisationer anlagt sjukhus, mödrahem, skolor och andra välfärdsinrättningar. Det av Förenta Nationerna utbetalda flyktingunderstödet kommer naturligtvis fortfarande flyktingarna på väststranden och i Ghazaområdet till godo.

Denna intensiva reformverksamhet motiveras i princip med de allmänt humanitära och demokratiska synpunkter som är grundläggande för israelisk politik. Men säkerligen räknar man också med att åtgärderna skall mildra den av årtiondens hatpropaganda stimulerade fientligheten mot Israel och att man småningom skall komma fram till en koexistens som gör en någorlunda friktionsfri samverkan möjlig. De insatser som görs framstår som en praktisk propaganda som kan tänkas ha betydelse för stämningen i arabstaterna utanför de ockuperade områdenas gränser.

I vad mån denna politik lyckas är det högst vanskligt att bedöma. Säkert är att resor i de ockuperade områdena ger ett intryck inte bara av lugn och ordning utan av ett tämligen tvångslöst förhållande mellan de skilda folkgrupperna. Enligt allas uppgifter blir judar inom dessa områden hyggligt behandlade liksom araber från dessa trakter som besöker Israel. Viktigare är att El Fatah och andra terroristorganisationer vunnit föga stöd på västtranden och i Ghazaområdet. De förhoppningar som man på dessa håll hyst om ett gerillakrig mot israelisk förvaltning och militär har inte infriats; terrordåden är nästan genomgående planlagda och igångsatta från baser utanför ockupationszonerna, och det är mot dessa som israelisk militär riktar sina aktioner. Därmed är naturligtvis inte sagt att araberna godtar det israeliska styret eller att de inte vid ett krig — på grund av fientlighet mot Israel eller fruktan för sina stamfränder — skulle medverka på den arabiska sidan.

El Fatah och vissa andra organisationer har hävdat en palestinensisk nationalkänsla, som kan betraktas som en konkurrent till panarabismen. Föreställningen om Palestina som en politisk enhet kan emellertid inte utgå från minnen och traditioner inom befolkningen; Palestina har endast under avlägsna tider varit annat än ett otydligt geografiskt begrepp, och området hade vid andra världskrigets slut sedan fyrahundra år varit en del av det turkiska riket. Den nationalism som söker anknyta till Palestina är uppenbarligen främst avsedd att vara ett vapen mot Israel. Det har ibland också ifrågasatts att västtranden

skulle bilda ett självständigt område, en buffertstat, ett projekt vars genomförande allmänt torde anses utgöra en mycket provisorisk lösning.

4

Den kritik av Israel som framkommit särskilt under senare år har gått på mycket skilda linjer. Två för fem respektive tre år sedan utgivna böcker av svenska statuspersoner bör nämnas i sammanhanget: ambassadör Gunnar Hägglöfs resebok från arabstaterna, där han med sympati refererar antiisraeliska uttalanden, och general von Horns skrift om sina upplevelser i FN:s tjänst bl. a. som militär observatör i Israel. Dessa antisionistiska böcker med inslag av antisemitism mottogs, vilket är det märkliga med dem, i stort sett respektfullt i aktningsvärd svensk press; till det egendomliga hör att von Horns utan skymt av bevis eller ens indicier framförda anklagelse mot israeliska myndigheter för att ha mördat en av hans medhjälpare ofta togs seriöst eller i varje fall inte, såsom rimligt hade varit, betecknades som ren galenskap.

Under de senaste åren har de mera uppmärksammade angreppen mot Israel främst kommit från nyvänstern eller från den förut berörda grupp av personer som säger sig älska Israel och fordrar en övermänsklig mildhet och fördragsamhet av dem de älskar.

Särskilt nyvänsterns kritik utmärks av en dubbelhet som är lika förklarlig som bedräglig. Angreppen mot Israel betingas rimligen av allmänpolitiska motiv: att Israel till en viss grad stöds av USA och att det ständigt behandlas fientligt av Ryssland och Kina är bakgrunden till denna hållning. Men att angripa Israel för att det inte är en totalitär och s. k. socialistisk regim är i ett demokratiskt land som Sverige inte en lämplig linje. Detta får antas vara skälet till att Israel ständigt kritiseras för bristande humanitet och tolerans trots att det just i detta hänseende obestridligen är ojämförligt överlägset arabstaterna. Att Israel är världens mest kollektivistiskt inriktade demokrati

är ett faktum som också ständigt förbigås.

Till de mera komiskt-absurda inslagen i denna propaganda hör att arabledarnas våldsamt hotfulla utfall förklaras bero på en tendens att överdriva eller rent av som fraser vilka ledarna kastar fram blott för att blidka extremister i sin omgivning. Då Nasser och andra diktatorer före sexdagarskriget och ännu i dag vid sidan av folkrättsbrott, terroraktioner och militära förberedelser talar om att Israel skall förgöras, förintas och utplånas, får man alltså som jag läste i en artikel häromdagen inte ta detta alltför allvarligt; det är fråga om rätt oskyldiga verbala broderier och detta borde Israels folk ha förstånd att fatta. Det är ibland svårt att veta om bakom dessa tolkningar ligger en nästan otrolig naivitet eller sällsam blandning av lögnaktighet och förljugenhet. Man erinras om vidrigheter för trettio år sedan då Hitler hotade med krig och samtidigt fördömde sina motståndare och inte minst judarna som krigshetsare och då man i svensk och västerländsk press läste att Hitler inte menade så illa, att han i grunden var en fredsälskande man och att hans våldsdeklarationer var rätt ofarliga utslag av taktik och temperament.

Hur behandlas judar i arabstaterna och araberna i Israel och i de ockuperade områdena? Vad äldre tid angår är något generellt omdöme på den förstnämnda punkten inte möjligt. Liksom under århundraden i Europa har judarna under vissa regimer och under vissa perioder blivit hårt förföljda, men också tidvis blivit hyggligt behandlade och i enstaka fall nått höga politiska ställningar. Sedan Israels tillblivelse har judarna genomgående utsatts för diskrimination, förföljelse och kollektiva våldshandlingar i arabstaterna. Efter sexdagarskriget har behandlingen av de få kvarlevande judarna — ett par tiotusental mot tjugo år tidigare kanske sexhundratusen — blivit än värre. Genom lagstiftning av mer eller mindre repressiv karaktär har judarna liksom i det nazistiska Tyskland blivit andra klassens medborgare, avstängda från skilda arbetsområden, tvungna att bära särskilda judiska märken, berövade sin egendom, massvis inkastade i fängelser och där liksom i andra sammanhang utsatta för miss-

handel och grymheter. Det offentliga avrättandet genom hängning av ett antal judar i Bagdad under pöbelns jubel är endast det värsta exemplet på dessa i lagar påbjudna och i en mängd aktpublikationer registrerade brutaliteter.

Ett förslag från FN:s sida om undersökning av judarnas ställning i arabstaterna och arabernas ställning i Israel godtogs av Israel men avvisades av arabstaterna, varefter saken föföll.

Att araberna i Israel och dess ockupationsområden behandlats på ett helt annat sätt har redan förut berörts. Naturligtvis har fall av misshandel och övergrepp i samband med sexdagarskriget förekommit liksom överallt i liknande situationer, men detta har skett mot myndigheternas order och har av dessa myndigheter beivrats. Ett exempel som jag ofta hört berättas är att en israelisk truppstyrka på order av en underordnad officer jämnade en by i Jordanien med marken medan invånarna förflyttades — en hämnd för de genomförda nedslaktningarna i många judiska byar — varefter inom några månader byn återuppbyggdes och återlämnades till sina inbyggare. Det enda israeliska motstycket till de arabiska våldsdåden ägde rum år 1948 då en irreguljär judisk styrka i raseri över den arabiska terrorn, och särskilt över de bland araberna spridda bilderna av dödade och stympade judar, mördade flertalet i en liten arabisk by — ett faktum som i israelisk historieskrivning naturligtvis omtalas med skamkänsla.

Trots den notoriska skillnaden mellan arabiskt och israeliskt uppträdande har man haft panna att i den antiisraeliska propagandan anföra några uppgifter om israeliska plundringar och israelisk tortyr såsom typiska för det judiska handlingsmönstret — det är Hitlers metod då han på en gång pinade judarna och beskyllde dem för ohyggliga handlingar.

I en rad fall har beskyllningarna mot israeler efter grundliga efterforskningar visat sig vara totalt osanna. Det är en glädje att nämna att den svenske ambassadören i Tel Aviv Bo Siegbahn i vissa fall efter personliga undersökningar kunnat fastställa att anklagelserna varit grundlösa eller obestyrkta; från israeliskt håll har man i dessa och andra sammanhang visat stor villighet att klarlägga saken.

Flyktingfrågan är grunden för den svåraste och mest begripliga kritiken mot Israel. De minst en halv miljon araber som under självständighetskriget flydde från det nya Israel påverkades, såsom flera undersökningar visar, till en del av fruktan för Israel men huvudsakligen av de uppmaningar till flykt som spriddes av de arabiska angriparna; flyktingarna skulle, sade man, återvända sedan de arabiska arméerna förintat Israel. De i Israel kvarlevande araberna, som av den israeliska regeringen uppmanats att stanna, blev anständigt bemötta och har sedermera blivit den mest välsituerade arabgruppen i världen.

Flyktingarna blev inom kort understödda genom Förenta Nationerna (UNRWA) och har sedermera mottagit understöd från detta och andra håll. De har i regel av arabstaterna placerats i särskilda läger som blivit centra för den antiisraeliska propagandan; endast i en stat, Jordanien, har de tillåtits att bli medborgare. Det antal flyktingar som underhålls av UNRWA ökade snabbt, i uppenbar disproportion till det ursprungliga antalet, och beräknas nu till knappt en och en halv miljon. En rad undersökningar, senast av israeliska myndigheter i de ockuperade områdena, visar att detta antal inte omfattar blott flyktingar i egentlig mening eller avkomlingar till dessa: understöd utbetalas utan att UNRWA får tillfälle till kontroll, dödsfall bland flyktingarna rapporteras nästan aldrig, en stor del av dem får enligt UNRWA:s utredningar understöd trots att de inte kan räknas som flyktingar eller försörjer sig genom arbete. Utan tvivel har emellertid flyktingarnas öde varit hårt, till stor del på grund av att arabstaterna vägrat att inlemma dem bland sina folk och velat begagna dem som medel och bevis i hatpropagandan.

Att Israel skulle bereda plats för det väldiga antalet reella eller fiktiva flyktingar har varit uteslutet; att mottaga alla dessa starkt indoktrinerade fiender till Israel skulle ha inneburit en självuppgivelse. Israel har emellertid mottagit eller erbjudit sig att mottaga vissa grupper, det har i ett stort antal fall betalat skadestånd och framför allt har det oavbrutet betonat sin vilja att medverka till en allmän uppgörelse i flyktingfrågan i samband med ett fredsslut.

Vid en sådan uppgörelse måste dock även de judiska invandrarna till Israel från arabstaterna beaktas. Till stor del har dessa invandrare — ungefär lika många som de från Israel under självständighetskriget flyktade araberna — varit flyktingar: deras läge i arabländerna har genom förföljelser och diskrimination blivit olidligt, de har rest till Israel i hemlighet eller tillåtits att fly först sedan deras egendom beslagtagits och Israel ordnat transporten till det nya hemlandet.

Den arabiska bojkotten mot Israel har inneburit att dessa flyktingar inte ens får normala möjligheter till förbindelse med sina i arabstaterna kvarlevande anförvanter; en israel som vill skicka ett brev till en släkting i Marocko måste genom förbindelse med personer i Frankrike eller något annat land ordna korrespondensen. Judarnas fruktansvärda läge i arabstaterna under de senaste tjugo åren står i skärande kontrast till arabernas situation i Israel.

För tio eller femton år sedan diskuterade jag ofta Israels och judarnas problem med min avhållne och saknade vän Hugo Valentin, sionismens store man i Sverige. Valentin hoppades att Israels upprättande på lång sikt skulle stärka judarnas ställning i världen, men han ansåg att antisemitismen så länge och allmänt förkunnats i de västerländska folkens propaganda, inte minst i skolorna, att man även i framtiden måste räkna med att ett irrationellt hat och förakt mot judarna skulle framträda som en faktor i debatt och opinion.

Jag var då av en annan mening och ansåg Valentin orimligt pessimistisk. Vad som hänt i Sverige och inom andra "moderna" länder under senare tid har gett mig ett plågsamt intryck av att Hugo Valentin, med sin förening av stark handlingsvilja, sorg och oro, antagligen hade rätt.

III

Perspektiv på nordamerikanska inbördeskriget efter hundra år

1

"Under dessa år, i mitten av 1900-talet, tycks det att amerikansk historieskrivning, amerikansk folklore, till och med det amerikanska tänkandet kretsar kring en tyngdpunkt som kallas 'inbördeskriget'. Det är ett märkligt förhållande, och det beror uppenbarligen på något mera betydelsefullt än de förestående högtidligheterna vid hundraårsminnet. Våra hjärtan synes inte i dessa dagar tillhöra den samtida världen. Mitt i atomklyvningens tid vädrar vi krutröken från slagfältet vid Shiloh." Så skriver en framstående amerikansk forskare i ett nyligen utgivet historiografiskt samlingsverk, tillägnat en av inbördeskrigets mest lysande skildrare, Allan Nevins, och han betonar att den historiska och politiska debattens bundenhet vid inbördeskriget kännetecknat hela tiden efter krigets slut. Amerika har aldrig velat glömma sin nationella tragedi, kriget har fängslat historikerna medan andra forskningsfält försummats. "Slaget vid Wilderness i grevskapet Spotsylvania har sedan länge överskuggat skogarna vid Argonne; Leytebukten trängs bort ur medvetandet, men Hampton Roads lever kvar."

Uttrycken är överdrivna men tanken är väsentlig och riktig. Brytningar kring frågorna om krigets oundviklighet, krigsskulden, krigföringen, de segrandes och de besegrades uppträdande efter kriget kan ännu få både politiker och vanliga människor att glöda av lidelse; tal om det tragiska arvets storhet och om den gemenskap som vunnits i dess tecken eggar den nationella stoltheten. Historikerna har koncentrerat sig på denna tid ojämförligt mer än på någon annan. Allt finns här: de suveräna politiska, militära, ekonomiska, sociala, ideologiska och psykologiska perspektiven, detaljanalysen av omröstningar, drabbningar, utskrivningar, pressopinioner, finansieringsproblem, biografier över aktörerna, kyligt beskrivande, beundrande eller nedsättande. Den historiografi som sorterar och bedömer historieskrivar-

na och söker avslöja de djupare, icke redovisade motiven för deras hållning har blivit en vetenskapsgren av format. Floden av böcker fortfar att välla. Varje ny generation, varje regional grupp av historiker ställer nya frågor och ger nya svar. Inom loppet av något år utkommer tre eller fyra arbeten om general Grant som fältherre, om slaget vid Gettysburg, om stämningarna i den djupa Södern vid krigets slut, om negertruppernas rekrytering och insatser, om de "egentliga" orsakerna till att det gick som det gick. Tolkningarna av tolkningarna följer efter: är inte sydstatsprofessorerna X och Y bestämda av sin motvilja mot desegregationen då de klandrar nordstaternas ockupationsstyre, är inte professor Z påverkad av sitt hopp om avspänning mellan väst och öst då han söker visa att inbördeskriget kunnat undvikas?

Denna väldiga produktion blir till icke ringa del läst utanför fackmännens krets. Många tusen amerikaner har inbördeskriget — främst sådant det avspeglas i böcker om generaler och fältslag — som läshobby, och även om denna grupp är mindre än den som läser "westerners", är den tillräckligt stor för att stimulera förläggare och tidskriftsredaktörer. (Sedan många år tillhör jag själv dessa "civil war fans".) De agerande gestalterna är inte bara legender, utan ständigt förnyade, utbyggda och diskuterade legender — det gäller främst de stora männen Lincoln och Lee och Grant och Jefferson Davis och tio andra, men också de mera lokala och sekundära, generaler som Thomas, Beauregard och Gordon, politiker som Stevens, Benjamin och Cameron. Slagfälten är helgedomar där besökaren överväldigas av minnesmärken, sakuppgifter i broschyrer och på plakat, anvisningar och panoraman — något liknande finns inte vid Gravelotte eller ens vid Waterloo — och dessa friluftsmuseer är strödda från Pennsylvania till Louisiana och Mississippi, från Missouri till Syd-Carolina. Jag kommer med rörelse ihåg några uttryck för romantiken och vördnaden: hur Douglas Freeman, Lees biograf, som varje dag stannade med hatten i handen inför hjältens staty i Richmond, blek och tårögd visade oss 35:e virginiska infanteriregementets sönderskjutna fana, hur i en liten stad ett tiotal veteraner i åttioårsåldern — män ur båda de stri-

dande arméerna — marscherade i parad medan en musikkår omväxlande spelade "Dixie" och "The Battle Hymn of the Republic".

Att inbördeskriget fortfarande intresserar så mycket, att det synes stå så nära, att det fängslar både systembyggarna och detaljforskarna är inte svårt att förstå. Kriget var det ojämförligt största, mest förlustbringande och till sina överskådliga verkningar kanske det mest betydelsefulla mellan Napoleonkrigen och första världskriget: två och en halv miljon soldater utskrivna, en halv miljon stupade, en krigsskådeplats som halva Europa med en gränslinje av tvåhundrafemtio mil, fyra års oavbrutna strider, hundratals bataljer och hundratals generaler, en seger som innebar de besegrades totala underkastelse och en lång tid av ockupation och förtryck. I jämförelse med detta krig var de ungefär samtidiga europeiska krigen — 1859, 1866, t. o. m. 1870—71 — korta, begränsade och föga kostsamma militära operationer. Själva krigets uppkomst, särskilt den konsolidering av Södern som var konfliktens förutsättning, erbjuder invecklade problem och kan ses från skiftande synpunkter. Militärt, ekonomiskt och politiskt ställer kriget stora och omtvistade frågor; nya metoder för krigföringen utbildades, människor och materiel utnyttjades i en omfattning utan motsvarighet under senare tid före 1900-talet, folkstyrelsen och friheten bevarades i stort sett trots anspänningen och maktkoncentrationen. Utgången av kriget blev ett befästande av den amerikanska demokratin och en eggelse för demokratiska riktningar i andra länder; den innebar också en seger för industrialism och kapitalism. Men de frågor som kriget gällde eller väckte står ännu kvar: möjligheten till fredlig samlevnad trots hårda motsättningar, möjligheten att i frihet sammanhålla ett stort, av variation och friktion präglat samhälle, möjligheten att begränsa och efter hand utplåna det traditionella herraväldet av en ras över en annan ras. Det kan sägas att kriget ledde till försoning och enighet, men också att det förs vidare som ett kallt krig i vår tids Amerika. Det är naturligt om erfarenheterna från ett århundrade tillbaka är levande i Amerika av i dag.

Vid inbördeskrigets utbrott bestod USA av trettiofyra stater, varav nitton "fria", i vilka slaveriet var förbjudet och som hyste blott någon miljon negrer, och femton slavstater med 4,5 miljoner negerslavar. Av slavstaterna bröt sig elva effektivt ut ur unionen — från Virginia i nordost till Texas i sydväst. Detta innebar att av unionens befolkning på 31 miljoner omkring 9 miljoner, varav 40 procent slavar, hörde till den revolutionära statsbildningen, "Amerikas konfedererade stater". Norden, Mellanvästern och den yttersta Västern stod mot Södern; utanför låg över en tredjedel av landet, territorier med ytterst gles befolkning, som ännu inte vunnit statlig position.

Varpå berodde utbrytningen och därmed inbördeskriget, som formellt var ett unionens krig mot upproriska för att återställa nationens enhet? Helt allmänt har det sagts att Norden och Södern, för att bruka de vanliga sammanfattande orden, efter hand blivit så åtskilda i intressen, idéer och social och politisk struktur att en väpnad konflikt kunde framdrivas av vissa grupper som fick det stora flertalet i de båda områdena med sig i striden. Men i övrigt har förklaringarna av kriget skiftat inom en ganska vid ram. I äldre historieskrivning framställdes kriget ofta som en följd av stridande författningstolkningar; Norden ansåg unionen oförstörbar, medan Södern hävdade rätt för de enskilda staterna att utträda. Det föga givande i denna tolkning blev snart klarlagt; den utgick från den argumentation som de båda parternas talesmän använde för att rättfärdiga konflikten, inte från de skäl som ledde till konflikt. Vida större betydelse har den tankegång haft som stannar vid ekonomiska skillnader och stridsämnen. Norden var mera industrialiserat än Södern — ehuru ännu övervägande agrart — och önskade höga skyddstullar för sina industriprodukter, medan Södern, som exporterade bomull, socker och tobak, begärde frihandel. Norden lockade genom sina ouppodlade vidder invandrare från Europa och ville ge dem jord till billigt pris, medan Södern fruktade att försvagas genom Nordens och Västerns tillväxt. Kriget har rent av setts — nära denna uppfattning står Charles Beard — som en medveten aktion från nordstatsindustrialismens sida för att forma Amerika efter sitt beläte.

Under senare år synes man alltmer ha övergått (eller återgått) till att se slaveriet och hållningen till denna Söderns "speciella institution" som det centrala i olikheter och motsättningar. Södern svetsades samman av slaveriet; inom Norden blev reaktionen mot slaveriet och motståndet mot dess utbredning allt starkare.

Söderns samhällsliv och samhällsdebatt är ett märkligt bevis på att en tämligen begränsad härskande klass kan sätta sin prägel på alla medborgargrupper inom en stat. Den egendom som bestod av slavar — värda omkring fyra miljarder dollar, hälften så mycket som Söderns odlade jord — var koncentrerad hos en liten minoritet. Endast var fjärde familj ägde en slav, tio procent av den vita befolkningen ägde det stora flertalet slavar; de eleganta herrgårdar som dominerar de romantiska skildringarna från Södern var högst femhundra. Slavägarna gav tonen åt Söderns politik och dess — i jämförelse med Norden — torftiga intellektuella kultur. Den stora massan av vita, småbönder, anställda, hantverkare, arbetare och tjänare, såg i negrerna en underlägsen klass, som kunde bli farlig om slaveriet upphävdes och som gav dem själva ett mått av social prestige; det fanns bland dessa fattiga drag av bitterhet mot de rika, men mot negrerna kunde man hålla ihop. Under intryck av slavarnas värde för den agrara massproduktionen och av Nordens fientlighet blev slaveriet en helgad institution. Att lära en slav att läsa eller skriva blev ett brott, likaså all agitation mot slaveriet. Under inflytande av gamla tyska och engelska teorier idealiserades slaveriet. "I alla samhällssystem måste det finnas en klass som utför de låga sysslorna, trälgörat", skrev en sydstatsguvernör. "Lyckligtvis har Södern funnit en ras som är anpassad för detta ändamål." Prästerna bevisade slaveriets nödvändighet med hänvisning till Bibeln, idealisterna talade om hur bra slavarna hade det i jämförelse med de otrygga arbetarna i Norden, politikerna, med John Calhoun i spetsen, klarlade att slaveri var förutsättningen för demokrati, ty denna styrelseform förutsatte relativ jämlikhet bland de röstberättigade för att revolution skulle undvikas. I ordalag som underligt nog har en förebild hos Rousseau förkunnade han att "utan slaveri är ett varaktigt re-

publikanskt styrelsesätt otänkbart". Genom att negrerna kristnades och tvingades att arbeta fick de åtnjuta sina "naturliga rättigheter". Ideologin blev inför faran alltmer lidelsefull och egenartad; konservatismen nådde en hänsynslöshet och extravagans som kanske är enastående i modern historia. "Slaveriet måste överallt avskaffas eller överallt återinföras", skrev professor Fitzhugh; hans rekommendation var att arbetarna i Norden skulle förvandlas till slavar. De mest storvulna drömde om erövring av Mellanamerika och Västindien, slavhandelns legalisering och upprättande av en väldig slavstat som skulle visa mänskligheten vägen tillbaka till antikens storhet.

I Norden försiggick en liknande kristallisering. Abolitionismen, på 1830-talet en tillflykt för utopister och galningar, var tjugo år senare det självklart korrekta för präster, intellektuella och överklasspolitiker i Nya England. Man organiserade genom "den underjordiska järnvägen" flykten av slavar från Södern till Kanada, man jämförde den för ett försök till revolt i Virginia hängde John Brown med Kristus på korset. Harriet Beecher Stowes "Onkel Toms Stuga" (1852) såldes i hundratusentals exemplar; "det är alltså denna lilla kvinna som ställt till detta stora krig", yttrade Lincoln då mrs Stowe presenterades för honom efter krigets utbrott. De fredsälskande i norr och söder var affärsmännen, beroende av samarbete och goda konjunkturer, ett antal politiker som sökte hålla ihop sina organisationer inför den hotande katastrofen, de stilla och beskedliga som inte visste något, inte ville blanda sig i världens affärer och inte kunde förbittras.

Stereotyperna skärptes och blev omfattade i allt vidare kretsar. Sydstatsmannen blev i egna ögon traditionens försvarare, en engelsk gentleman, ridderlig mot kvinnor, mild mot slavar, en duellant och hjälte bland män — i Nordens ögon en obildad och lat godsägare eller en rå slavdrivare. Nordstatsmannen blev i sin spegel framstegets man, den puritanske arbetaren med ett stänk av Emerson — i Södern en hård affärsman, en yankee, så ofta kallad "dam' yankee" att ungdomen i Södern trodde att "dam' yankee" var en beteckning för alla människor i norr.

Då det efter kriget mot Mexiko gällde att i unionen inordna de enorma erövringarna skärptes konflikten. Den stora kompromissen av år 1850 gav andrum, men snart kom nya spänningar. Hur skulle territorierna organiseras, skulle man förbereda slavstater eller fria stater eller låta nybyggarna bestämma? Därom handlade de storslagna senatsdebatterna omkring 1850 med Webster, Clay och Calhoun som kämpar och förebilder — debatter där bildning, passion och taktik firade några av retorikens stora triumfer. I territoriet Kansas började, trots regeringens och kongressens medlingsförsök, ett krig i litet format mellan invandrare från Södern och Norden; det talades om "det blodiga Kansas", men striderna där var blott ett förspel till katastrofen.

De professionella, religiösa och politiska organisationerna tjänstgjorde länge som brobyggare och medlare. Men under 1840- och 1850-talen slogs de sönder. Yrkesgrupperna klövs i regel först; de stora "conventions" av handelsresande, lärare, läkare, jordförsäljare, som är typiska för amerikansk gemytlighet och solidaritet, uppdelades i föreningar för Norden och Södern. Sedan kom turen till religionerna; baptister och metodister — de särskilt i Södern dominerande samfunden — splittrades efter politiska gränslinjer i kyrkor som fördömde eller försvarade slaveriet i Guds namn. Längst höll politikerna ut; hur skulle man kunna välja en president, organisera unionsstyrelsen, hålla staten samman, om inte partierna verkade inom hela unionen och representerade koalitioner mer än åskådningar? Under årtionden var de båda stora partierna, demokraterna och whigs, kapabla att strida om makten utan att ta ställning till slaverifrågan och under bevarande av stora väljargrupper på båda sidor om stridslinjen.

Vändpunkten kom med det republikanska partiets bildande 1854. Partiet var ett rent nordstatsparti; det avvisade inte slaveriet i Södern men motsatte sig slaveriets införande i alla territorier, och en stor del av partiets ledare var i själva verket klara motståndare till slaveriet över huvud. Whigpartiet smälte bort inför konfliktens skärpning, demokraterna höll med svårighet samman några år, trots motsättningarna mellan den extrema

sydstatsriktningen och den moderata nordstatsriktningen, till större delen representerande nyligen inflyttade arbetare i storstäderna. Vid 1856 års presidentval segrade demokraterna. Kort därefter kom ett utslag av högsta domstolen (i Dred Scott-målet) som tillspetsade läget genom deklarationen att slavar liksom all egendom enligt unionens författning kunde föras vart som helst; enligt denna princip skulle alltså slaveri bli tillåtet inom territorierna, ja t. o. m. i de fria staterna. Vid 1860 års partikonvent träffades det reella avgörandet. Republikanerna stod kvar på sitt tidigare program och nominerade en kompromisskandidat, Abraham Lincoln, från den dåvarande väststaten Illinois; Lincoln var säkerligen ärlig då han ställde unionens bevarande före slaveriets upphävande, men om hans ovilja mot slaveriet fanns intet tvivel. Det väsentliga var att det demokratiska partiet bröts sönder; sydstatsriktningen ställde sig på Dred Scott-utslagets linje, medan nordstatsgruppen med partiets store vältalare Stephen Douglas i spetsen intog en oklar mellanståndpunkt. Valsystemet gav ett överdrivet uttryck åt konflikten. Lincoln segrade i nästan alla nordstater, om också i regel med knapp majoritet, sydstatsdemokraterna i nästan alla sydstater; nordstatsdemokraterna vann, trots ett vida större röstetal än sina tidigare partivänner i söder, blott några få elektorsplatser. Därmed inträdde en ny kristallisation. Sydstaterna utträdde ur unionen därför att de inte längre kunde påräkna hjälp av nordstatsdemokraterna; först kom bomullsstaterna längst i söder — med en befolkning på fem miljoner och nästan hälften negerslavar — sedan en rad gränsstater, med det "gamla ärorika Virginia" som till belöning fick ha styrelsens säte i Richmond. Lincoln, tveksam, benägen att kompromissa, men driven av den republikanska segerns organisatörer, beslöt att unionens fasta platser i Södern inte fick uppges. Därför måste Fort Sumter utanför Charleston i Syd-Carolina undsättas; undsättningsaktionen ledde till att fortet angreps och erövrades, och därmed började kriget.

2

Den 15 april 1861 utfärdade president Lincoln en proklamation med förklaringen att unionslagarnas tillämpning i vissa stater hindrades av krafter "alltför mäktiga för att kunna undertryckas på vanligt sätt genom ett rättsförfarande" och krävde inkallande av trupper till unionens försvar. I huvudsak ställde sig Nordens folk lojalt till statsledningen. Nordstatsdemokraternas ledare Douglas fastslog att alla måste samverka för att upprätthålla unionen, och även om motstånd, som ibland kulminerade i våldsamma kravaller, mötte de snabbt följande utskrivningarna i städer som New York och Baltimore och stater som Kentucky och Missouri, upprätthölls enheten utan alltför stora svårigheter. Trots att sammanlagt bortåt tio procent av befolkningen successivt mobiliserades kunde industrin och jordbruket producera krigsmateriel och livsmedel i överflöd, massor av invandrare infördes från Europa, och det av kriget nästan orörda Norden upplevde en ekonomisk högkonjunktur.

Kärnan i krigsansträngningen bildade den republikanska riktning som i kriget såg ett korståg mot slaveriet. Inom denna riktning ledde Nya Englands politiker och intellektuella. De unga, som några årtionden senare skulle bli den amerikanska kulturens ära — män som bröderna James, Henry Adams, Oliver Wendell Holmes — hade starka drag av kritisk och skeptisk intelligens, men på rättfärdigheten i Nordens sak tvivlade de inte. "Alla människor är skapade jämlika", genom den satsen ur självständighetsförklaringen av år 1776 hade det republikanska partiet i 1860 års program angivit sin innersta mening i slavfrågan, och den förblev idealisternas paroll under krigsåren. Många kände sig, som det hette i den nya krigssången, "marschera med Herran".

I kretsar av stora politiker och publicister kom presidenten, till en början ofta betraktad som en andra klassens yrkespolitiker och kompromissarie, efter hand att framstå som den store ledaren. Redan i början av kriget yttrade han att demokratin nu ställdes på ett avgörande prov; skulle inte en styrelse, tillräckligt stark för att genomföra ett väldigt krig, bli så stark att

friheten och folkstyrelsen undergrävdes? I stort sett följdes de i dessa ord angivna grundsatserna: debatten förblev fri, presscensur infördes ej, val hölls i vanlig ordning, och endast med knappa majoriteter besegrade republikanerna 1862 och 1864 sina motståndare, som ivrade för förhandlingar med Södern och av vilka många syntes beredda att uppge unionen. Alltmer såg Lincoln kriget som avgörande för demokratins framtid i världen; i denna anda höll han vid gravarna i Gettysburg 1863 sitt mest berömda tal, med orden att de stupade dött "för att styrelse av folket, för folket och genom folket inte skall försvinna från denna jord". Vad som gjorde presidenten stor inför samtid och eftervärld var hans förening av kraft och godhet. Övertygad om sin saks rättvisa, besluten att föra den till seger, plågades han ständigt av krigets lidande och ondska, och som ingen annan krigsledare kunde han egga till kamp och tillika förkunna försoning.

I Södern bröt sig meningarna starkt i flera stater före utträdet ur unionen; val och omröstningar visar att stora grupper, särskilt småbönder utan slavar i gränsstaterna mot norr, var fientliga mot utbrytningen. Men då beslutet fattats tog här liksom i Norden de aktiva och extrema helt ledningen. Den ideologiska grundvalen var till stor del densamma som i norr. Även här citerade man självständighetsförklaringen; liksom Amerika 1776 förklarat sig bilda en särskild nation med rätt till självstyrelse var nu Södern en genom sina institutioner och traditioner enad nation med rätt att frigöra sig från förtryckarna i norr och bevara sin särprägel. Det konvent i Mississippi som beslöt att uppsäga unionen inleddes med en bön, vari talades om nordstaternas strävan "att förstöra den institution, som Guds försyn högtidligt förpliktat oss att upprätthålla, försvara och beskydda" — alltså slaveriet; motsvarande församling i Georgia förklarade att "man borde i Afrika samla och till Amerika överbringa skeppslaster av stackars vilda slavar, vilka därigenom kan nå den högsta nivå som står öppen för negerrasen, nämligen rangen av kristna slavar". Tal, resolutioner och memoarer visar att Gud, Amerikas bestämmelse och t. o. m. George Washington åkallades av Söderns entusiaster och att även de kände

korståget kallelse.

"Amerikas konfedererade stater" antog en författning av i huvudsak samma art som unionens; till skillnaden hörde stadganden om att slaveriet aldrig fick avskaffas och att varje stat skulle kunna utträda ur förbundet. Presidenten, Jefferson Davis, tidigare unionell senator och krigsminister, var en fanatisk anhängare av den nya republikens sak men hade, såsom en nyligen utgiven lovprisande biografi tydliggör, föga av Lincolns politiska skicklighet och mänskliga storhet. Den som mot slutet av kriget, och ännu mer efter kriget, blev Söderns symbolfigur var general Robert Lee, en stor fältherre och — vilket inför eftervärlden blev viktigare — en samvetsöm, känslig och god människa. Det är betecknande för amerikansk tradition, samtidigt som det bidragit att bevara den, att Lincoln och Lee främst framställts och betraktats som moraliska genier.

Norden måste segra, har det sagts, på grund av sin överlägsenhet i folkmängd och sin ännu större överlägsenhet i industriell produktion — denna produktion var vid krigsutbrottet tolv gånger så stor som Söderns och blev under kriget både absolut och relativt än större. Liknande påståenden har gjorts om utgångens ofrånkomlighet efter de båda världskrigen och t. o. m. drivits till den förvirrade slutsatsen att krigen var meningslösa därför att resultatet från början var klart.

Så var det inte. Södern hade ursprungligen av olika skäl en bättre militär apparat och vann därför stora framgångar under krigets första skeden. Mera väsentliga var andra faktorer. Södern hoppades bl. a. med tanke på vikten av sin bomullsexport att europeiska stater, särskilt England och Frankrike, skulle inskrida till dess stöd eller rent av ge direkt militär hjälp; den räknade också med att Norden, under trycket av det demokratiska partiet och över huvud medlande riktningar, skulle förmås att ge upp kampen och erkänna konfederationen. I mycket erinrar läget om boerkriget fyrtio år senare då de båda sydafrikanska republikerna väntade att Europas stormakter och Englands liberaler skulle framtvinga en fred utan seger. Sydstaternas ledare kunde aldrig tro på möjligheten att besegra Norden

— såsom Södern efter hand blev besegrad — men väl på en kompromiss av angiven art. Och flera gånger under kriget såg det ut som om de räknat rätt.

USA, världens enda långvariga och lyckosamma demokrati, sågs med misstro och ovilja av de härskande klasserna i västra Europa, som en stimulans för farliga folkrörelser inom de egna länderna. Medan rösträtten i Norden var nästan allmän för vuxna män, var den i England vid denna tid begränsad till en av åtta. I Frankrike hade efter den stora revolutionen demokratierna varit korta mellanspel i växlingar mellan diktaturer och på ytterligt begränsad rösträtt byggda monarkier; sedan 1852 rådde diktatur i kejsardömets form. Till ett slags ideologiskt aristokratiskt förakt kom politisk och ekonomisk konkurrenskänsla och sympati för det konservativa och starkt anglosaxiska Södern. Styrkan av dessa stämningar i England är markerad. Den ledande pressen, med de för en bred överklassopinion typiska Times och Punch i spetsen, var fientlig mot Nordens sak; bland studenterna i Oxford och Cambridge rådde, såsom en rad biografier och memoarer visar, nästan enhälligt denna opinion; Henry Adams berättar hur han som sekreterare till fadern, minister i London, förnam societetens avståndstagande och antipati; Carlyle var extrem, men långt ifrån ensam, då han passionerat försvarade slaveriet. Även de liberala ministrarna — Russell, Palmerston, Gladstone — syntes till en tid önska att Södern skulle bli självständigt eller åtminstone tro att det skulle bli så; Gladstone väckte på hösten 1862 sensation genom förklaringen att Jefferson Davis skapat "en nation" — ett yttrande som han senare, kanske oriktigt, påstod vara fällt i hastigheten och som han i alla händelser fick skäl att djupt ångra. Endast radikalerna långt till vänster om mitten och utan ministerportföljer, Cobden, Bright, Morley, tog i ord och skrift unionens parti. Att bomullsimporten till de engelska textildistrikten sinade fick inte den betydelse Söderns ledare tänkt sig; de lagrade reserverna var stora, och när de tog slut visade det sig att de avskedade arbetarna trots sin nöd såg Nordens sak som sin egen. Det stora kriget i Amerika blev ett led i den engelska klasskampen.

Hänsynslöst utnyttjades den amerikanska konflikten av den franske kejsaren. Under förevändning av ouppgjorda lånetransaktioner sände Frankrike trupper till Mexiko, erövrade större delen av landet och proklamerade ärkehertig Maximilian av Österrike som kejsare av Mexiko under franskt beskydd; för USA var det omöjligt att beivra detta flagranta brott mot den stolta Monroedoktrinen, som avvisade all europeisk expansion i Amerika. Förhandlingar mellan Frankrike och England fördes om erkännande av Södern som en självständig stat och om intervention för medling i inbördeskriget; vid flera tillfällen, då nordstatstrupperna lidit nederlag, syntes sådana aktioner ligga inom räckhåll. Tvisten mellan England och USA satte upprepade gånger freden i fara, så då en amerikansk örlogsman tvingat ett engelskt fartyg att utlämna delegater från Södern till Europa och då i England byggda kapare försåldes eller avsågs att försäljas till Södern. Hotet om en västeuropeisk aktion steg och föll med krigslägets växlingar, och några av Nordens stora segrar fick sitt värde inte minst därför att de avvärjde detta hot.

En liknande växelverkan kännetecknade Nordens inrikespolitiska utveckling. Då sydstatsarméerna gick framåt vann defaitismen och nordstatsdemokraterna terräng, medan nordstatssegrar stärkte krigsviljan och det republikanska partiet. År 1864 omvaldes Lincoln med 2 800 000 röster mot 2 300 000 till president i tävlan med demokraterna; om inte valet ackompanjerats av general Shermans förödande segertåg från Atlanta till Savannah hade krigströttheten i Norden kanske bestämt valutgången. Militära, inrikespolitiska och utrikespolitiska motiv vävdes samman i de kämpande statsledningarnas bedömanden och beslut.

Genom krigets geografiska omfattning, de stridande arméernas storlek och den industriella apparat som stod till buds i Norden blev själva krigföringen i vissa avseenden nydanad. Bland de tekniska vapen och metoder som nu användes för första gången eller i varje fall i en helt annan omfattning än tidigare var skyttegravstaktiken, taggtråden, ballongerna, handgranaterna och pansarskeppen. Stort anlagda manövrar blev möjliga genom

snabba förflyttningar från front till front på järnvägarna. En engelsk militärförfattare, general Fuller, har hävdat att strategin under första världskriget skulle ha blivit en annan om de europeiska generalstaberna hade studerat inbördeskriget. I likhet med vad fallet var i England och Amerika under de båda världskrigen blev det under inbördeskriget nödvändigt att på några månader utbilda både soldater och officerare; kärnan av befälet i arméerna bestod likväl av yrkesmilitärer, gamla kamrater och vänner från krigsskolan i West Point. Till det mest egenartade hör att man först i Norden och sedan även i Södern insatte negrer i krigstjänst; sydstatsnegrerna, som under kriget var nära nog orubbligt trogna sina herrar, fick alltså slåss mot sin egen frigörelse.

Beträffande krigets gång endast några ord. Till stor del utkämpades striderna i norra Virginia, mellan de båda huvudstäderna Richmond och Washington, som var arméernas mål; general Lee ledde Söderns trupper, "Norra Virginias armé", medan befälet över nordstaternas "Potomac-armé" ofta växlade. Gång på gång slogs aktionerna mot Virginia tillbaka, och två gånger begagnade Lee sina segrar för att utan framgång intränga i Nordens område. Andra gången var sommaren 1863 — angreppet krossades vid Gettysburg, inbördeskrigets mest ryktbara drabbning. Samtidigt utvecklade emellertid Norden en strategi i stor stil. Genom marin blockad hindrades Södern att exportera varor till och inköpa krigsmateriel från Europa. Söderns område klövs i skilda delar genom stora operationer. På sommaren 1863 erövrade general Grant Vicksburg, och därmed var Nordens herravälde över floden Mississippi totalt. Grant blev därefter överbefälhavare i öster och lyckades genom en oerhörd överlägsenhet i trupper och materiel och under enorma förluster slita ut Lees stadigt decimerade och illa provianterade armé. Under år 1864 fullbordades den andra klyvningen av konfederationen. General Sherman intog Atlanta i Georgia och framryckte därefter under skövling av Söderns rikaste områden till Savannah och havet. Då Grant skred till nytt anfall mot Richmond och Sherman marscherade norr ut blev Söderns läge förtvivlat, och i april 1865 kapitulerade Lee vid

Appomattox och en rad mindre sydstatsarméer inom skilda områden. Någon fredsuppgörelse kom inte till stånd; kriget slutade genom sydstatsarméernas underkastelse och nordstatstruppernas ockupation av Södern.

Några dagar efter Lees kapitulation, på fyraårsdagen efter det första skottet vid Fort Sumter, mördades Lincoln av en fanatisk sydstatsman. Den återupprättade unionen stod utan ledning inför problemen om reorganisation, återuppbyggnad och försoning.

3

Inbördeskrig är, sägs det ofta, de hårdaste av alla krig. Det amerikanska inbördeskriget är, i stort, ett exempel på motsatsen. På båda sidor anklagar man visserligen varandra för brutalitet, särskilt för dålig behandling av krigsfångar, och många fall av grymhet förelåg utan tvivel, främst i områden där små, frivilligt uppsatta, av arméledningarna oberoende förband — ibland snarare rövarband än trupper — opererade i patriotismens hägn. Men i det hela iakttog man de regler som vid denna tid ansågs gälla för en civiliserad krigföring, och ofta fanns drag av finess och ridderlighet i de stridandes hållning. Kollektiva bestraffningar och tagande av gisslan förekom inte — såsom fallet var i det tysk-franska kriget några år senare. Trupperna fraterniserade under de långa uppehållen mellan drabbningarna i Virginia, generalerna beordrade att största möjliga hänsyn skulle tas till civilbefolkningen. Då nordstatsgeneralen Butler som befälhavare i New Orleans befallde att kvinnor som förolämpade soldater skulle behandlas som "gatflickor", och alltså arresteras, framtvang indignationen i Nordens press orderns upphävande. Då general Lee vid intåget i Pennsylvanias småstäder möttes av glåpord från civila demonstranter red han vidare med ett generat leende och ålade sina trupper vänlighet inför utbrotten.

Kapitulationen vid Appomattox blev, och förtjänade enligt alla uppgifter att bli, en legend om mildhet och nobless. De vill-

kor som uppställdes var ytterligt generösa; de besegrade fick återvända till sina hem med hästar och förnödenheter för att, som Grant sade, genast kunna börja vårsådden. Grant och Lee tänkte framför allt på att inte göra förhandlingarna alltför pinsamma för motståndaren; segraren ville inte förödmjuka den besegrade, och den besegrade led inte blott av sitt eget nederlag utan av medkänsla för segrarens ädla oro. Då general Gordons berömda division överlämnade alla vapen åt några av nordstaternas regementen skyldrade dessa gevär, och de grås hälsningar besvarades militäriskt av de blå. Denna anda är en av förklaringarna till att detta förhärjande krig efter några årtionden kunde framstå som ett heligt minne för båda de stridande parterna.

I skildringarna från kriget, inte minst romanerna och poesin, möter i huvudsak samma bild. Detta gäller inte bara den väldiga litteraturen av typen "Borta med vinden" och "So Red the Rose", utan även de mera betydande romanerna och dikterna, vare sig av krigsdeltagare eller andra, såsom Benét, Ambrose Bierce och Crane. Krigsmemoarerna förvånar ofta genom frånvaron av all bitterhet.

"Aldrig har ett inbördeskrig eller ett uppror följts av så få hårda åtgärder", skriver engelsmannen James Bryce, vars stora arbete om Amerika ännu efter åttio år hör till de omistliga. Omdömet kan grundas på starka skäl. Konfederationens ledare behandlades milt; inga avrättningar ägde rum, några korta fängelsestraff ådömdes av särskilda skäl; endast under en kort tid berövades "rebellerna" i större omfattning politiska rättigheter. Men Söderns förluster och lidanden, i människor (fem procent av den vita befolkningen), egendom (jordbrukens värde sjönk till hälften) och ställning kom länge att prägla dess ekonomi och samhällsliv.

Det stora problemet efter kriget var — utom återuppbyggandet och den politiska reorganisationen — regleringen av förhållandet mellan vita och svarta, mellan den detroniserade slavägarklassen och de frigjorda slavarna — "the freemen", som de kallades under övergångstiden. De förra ville utan tvivel i ge-

men så långt möjligt bevara den gamla sociala ordningen, minus slaveriet i mera formell mening. De svartas lojalitet mot sina herrar under kriget innebar inte att de var ointresserade av krigets utgång. Då Nordens trupper erövrade ett område möttes de ofta av jublande negerslavar som hört det magiska ordet frihet och trodde att denna frihet skulle innefatta alla möjliga timliga förmåner. Negern Booker Washington, de frigjordas store man under årtionden, berättar om den nya syn på friheten som negrerna fick med krigets utveckling och nordstaternas seger. Negrernas sånger — sedan världsberömda som "spirituals" — handlade oftast, skriver han, redan före kriget om frihet, men den frihet som det då gällde var friheten i en annan värld, den himmelska salighetens. Under kriget började man viska om en annan frihet, det kom ett nytt jubel och en ny förvissning i sångerna; friheten i dessa sånger blev "kroppslig frihet i denna världen".

Läget vid krigets slut var i huvudsak följande. Sydstatsarméerna var totalt besegrade och Nordens trupper ockuperade Södern. Någon organiserad styrelse fanns inte i de flesta av sydstaterna, förvaltningen sköttes provisoriskt av militären. Inom Norden, som nu var unionen, härskade det republikanska partiet genom Lincolns efterträdare, Andrew Johnson, och majoriteten i kongressens båda hus. Men partiets välde var inte tryggat. Demokraterna var i båda husen företrädda av starka minoriteter, och det kunde antas att fria val i Södern inom en nära framtid skulle leda till republikanskt nederlag genom en ny koalition av demokraterna i norr och söder. De republikanska ledarna stod inför ett dilemma: skulle man genom en generös politik som utan vidare lät de besegrade inträda i unionen söka nå en snabb utjämning, med risk för att partiets makt bröts och att negrerna i Södern återfördes till slaveri eller i varje fall blev en underordnad och strängt kontrollerad klass? Eller skulle man genom en hård undertryckningspolitik hålla sydstaternas demokrater nere och därmed samtidigt säkra republikanernas välde och negrernas frihet och likställighet? Det fanns goda "realistiska" likaväl som "idealistiska" argument för båda dessa linjer, och de möter ännu i dag i forskarnas och politikernas debatter.

Utvecklingsstadierna i den politik som förts är fyra — vi står mitt i det fjärde. Jag skall schematiskt söka karaktärisera dem. Under en kort tid dominerade den moderata linjen. De besegrade och ockuperade staterna valde enligt sina gamla rösträttsbestämmelser och i full frihet representationer som upphävde besluten om utträde ur unionen, godkände den i kongressen föreslagna författningsändringen om slaveriets avskaffande och utarbetade nya författningar; man räknade med att sydstaterna skulle få delta i de unionella valen och inom kort få samma ställning som tidigare. Denna politik leddes av presidenten Johnson, som på starka, om också icke helt bindande skäl kunde anse sig fullfölja Lincolns avsikter. Men även om Södern i frågorna om unionens bestånd och slaveriets avskaffande böjde sig för segrarnas vilja, visade skilda omständigheter att sinnelaget hos de tongivande grupperna inte förändrats. Till representationerna och andra förtroendeposter valdes i stor omfattning framstående krigsdeltagare, vilkas verkliga åsikter inte var omkastade genom nederlaget. Detta framgick bäst av att upphävandet av slaveriet förenades med författningsbestämmelser och lagar om en särskild rättsställning för negrerna. De svarta fick inte rösträtt, de ålades ett slags arbetsplikt, och i flera stater infördes regler om arbetsvillkor och om begränsning av yrkesvalet som kunde uppfattas som försök att kringgå förbudet mot slaveri.

I detta läge gick den republikanska majoriteten i kongressen — ledd av de radikala eller "svarta" republikanerna — till aktion mot försoningspolitiken. Av sydstaterna valda medlemmar i kongressen vägrades tillträde, presidenten fick sin makt beskuren av lagar som delvis var författningsstridiga och ställdes senare under riksrättsåtal, genom författningsändring infördes överallt allmän rösträtt (alltså även för negrerna) och likhet i medborgerliga rättigheter, nyval i de ockuperade staterna föreskrevs, varvid negrerna skulle äga rösträtt men denna rätt berövas vissa grupper av deltagare i inbördeskriget. Dessa nya bestämmelser, vilkas tillämpning säkrades av nordstatstrupperna, ledde till en omkastning av maktläget i Södern. I hälften av dessa stater kom negerväljarna, pålitliga republikaner, att bilda

majoritet; i alla sydstaterna kunde republikanerna genom en allians mellan negrer, inflyttade nordbor och en minoritet av sydstatsmän som av de flesta vita betraktades som quislingar nå den politiska ledningen. Under perioder av mellan två och nio år styrdes sedan sydstaterna av representationer och guvernörer som företrädde ett flertal av den svarta och ett mindretal av den vita befolkningen.

Denna utvecklingsperiod har kallats den tragiska eran i amerikansk historia. Visserligen förbättrades oavbrutet det materiella läget genom investeringar och arbete, men återuppbyggnadsarbetet ägde rum under former som var förhatliga för de vita och särskilt för de förut härskande klasserna. Oppositionen begränsades eller nedslogs genom intrång på tryck- och yttrandefrihet, militär ingrep till stöd åt de nya styrelserna, okunnighet och korruption präglade representationerna, i flera fall till större delen bestående av negrer som självfallet var analfabeter. Skatterna mångdubblades, samtidigt som ofantliga summor upplånades och flera stater efter hand tvangs att göra konkurs, dvs. inställa betalningen av sina obligationslån. Särskilt under senare tid har likväl positiva drag i denna regim dragits fram. Stora summor anslogs till undervisningen, och analfabetismen bland de svarta minskades, lagarna om särställning för negrerna upphävdes, på vissa håll sökte man genom statlig lagstiftning främja uppdelningen av storgods i småbruk; dessa åtgärder och en del socialradikala uttalanden har förlett några historiker, eggade av Marx' och Engels' befängda förutsägelser under inbördeskriget, att i rekonstruktionsperioden spåra ansatser till social revolution, föregångare till den ryska kommunismen. Det har också framhävts att även i Norden detta var korruptionens, slöseriets och finansintressenas "förgyllda tidsålder" (för att bruka titeln på en roman av Mark Twain). I Södern blev styrelsen särskilt förhatlig därför att den stöddes av "yankees" och negrer och förenades med drag av diktatur och terrorism.

Regimens resultat blev att massan av de vita svetsades samman i kamp mot främlings- och negerstyret. Det demokratiska partiet blev en organisation för återställande och befästande av de vitas välde. Hemliga föreningar — främst Ku Klux Klan —

bildades, vilkas syften och taktik i mycket erinrar om motståndsrörelsernas i de ockuperade staterna under andra världskriget. Genom skrämsel och öppet våld sökte man hindra negrerna från att rösta, och likaså utsattes de vita som stödde republikanerna för påtryckning och förföljelse. Så småningom blev det tydligt att lugn och ordning inte kunde återställas under aktiv opposition från den vita befolkningens massa. Negrerna upphörde till stor del att rösta, de nyinflyttade yankees reste tillbaka, i Norden gick demokraterna fram och en moderat riktning bland republikanerna vann terräng. De bestämmelser som utestängde krigsdeltagare från rösträtt upphävdes successivt, och demokraterna kom till makten i allt flera sydstater. Efter det omstridda presidentvalet 1876 genomfördes en kompromiss i stor stil: republikanen Hayes förklarades vald, samtidigt som alla unionstrupper återkallades från Södern och de sista republikanska styrelserna föll samman. Några forskare har i denna avveckling av rekonstruktionspolitiken sett ett slags konspiration mellan affärsintressen i norr och söder. Den innebar i varje fall reellt att republikanerna övergav negrerna och att ett nytt skede av rasförtryck började.

Under detta tredje skede utestängdes negrerna genom invecklade författningsbestämmelser och terrorism från rösträtt; i tävlan mellan riktningar inom det demokratiska partiet genomfördes efter hand diskrimination och segregation på alla områden, trafikmedel, matställen, nöjeslokaler, parker, gravplatser. Vita och svarta fick inte gifta sig, inte tillhöra samma kyrkosamfund, inte äta eller spela ett parti kort tillsammans. Omkring år 1900 var denna reaktion fulländad; det var ungefär som i Sydafrika sextio år senare. Republikanerna gjorde nästan intet för att upprätthålla unionsförfattningens bestämmelser om likställighet. Demokraterna förblev ett sydstatsparti med annex bland arbetar- och småbrukargrupper i norr, som i några skeden av ekonomisk kris genom sina hjälptrupper i Norden kunde vinna presidentur och kongressmajoritet.

Den fjärde periodens början kan inte fixeras till någon bestämd tid. Först under och efter andra världskriget blir det tydligt att ett nytt utvecklingsstadium är inne. Av de många orsa-

kerna till förändringen skall jag blott beröra en, den politiskt centrala. Under Franklin Roosevelt blev demokraterna i högre grad än någonsin tidigare de missnöjdas och radikalas parti. Därmed blev hjälptrupperna i Norden, inte kärntrupperna i Södern, avgörande inom den demokratiska organisationen. Då Söderns röster inte längre var behövliga, tvärtom var mindre viktiga än de missnöjda nordstatsgruppernas röster, kunde Norden och Västern — nu ännu mera dominerande inom unionen — enas för att återställa demokrati och likställighet i Södern. Republikaner och demokrater började samverka för negrernas sak, liksom de under inbördeskriget gått samman i Norden, ja, de kunde t. o. m. tävla i nit för Söderns reformering. Så kommer raden av domstolsutslag och åtgärder som steg för steg återger negrerna rösträtt och begränsar eller undanröjer diskrimineringen. Striden fortgår, de hundraåriga argumenten upprepas, med traditioner och minnesbilder från inbördeskrig och rekonstruktionsperiod som bakgrund, men nu finns ingen tvekan om utgången: Söderns sak är förlorad, och ingen drömmer om utbrytning och krig för att rädda den.

Även internationellt kan inbördeskriget betraktas som en etapp i demokratins frammarsch. Nordens seger tvang Napoleon att hemkalla de franska trupperna i Mexiko, det mexikanska kejsardömet krossades, och detta bidrog till det franska kejsardömets fall. I England blev Nordens seger en kanske avgörande eggelse för de rörelser som genom 1867 års reform tog ett stort steg på vägen till allmän rösträtt. Det återförenade, under Nordens ledning industrialiserade och allt mäktigare USA blev — trots alla sina brister och konflikter — ett bevis på folkstyrelsens förmåga att fortleva och ett fäste för demokratiska riktningar i andra länder. Douglas Freeman berättar hur hans far, officer i Lees armé, tröstade sig över Nordens seger först då USA trädde in i första världskriget; han förstod då vad ett enat Amerika kunde betyda för en god sak. Det är ett perspektiv på det stora kriget som i dagens läge är lika aktuellt.

Rasföreställningarnas historia

Individuella känslor av överlägsenhet på skiftande områden piggar upp massor av människor, kanske alla: man är intelligentare, ädlare, vackrare, djupsinnigare, starkare, modigare, hårdare, lyckligare, olyckligare osv. än de flesta andra. Men för många är det besvärligt att finna motivering ens för bisarra eller anspråkslösa överlägsenhetskänslor. Därför är, har några sociologer antytt, kollektiva känslor av högmod begripliga eller rent av behövliga, ett kanske värdefullt reservat för den inom sin närmaste omgivning obetydlige och föraktade. Man är överlägsen som protestant eller katolik eller buddhist. Eller som svensk, fransman eller japan. Eller som medlem av en nobel ras, vit, arier, german, latinare, anglosaxare. Antisemitismen blir, för att ta ett ryktbart ord, idioternas tillflykt.

Vi svenskar har sannolikt haft det ovanligt bra på den sistnämnda punkten under ett par hundra år: en homogen nation, enligt nästan alla rasföreställningar tillhörande en med rätta privilegierad internationell gemenskap — vare sig vi talar om vita, arier, germaner eller nordmänniskor. Då Olle Hedberg på våren 1939 utgav sin briljanta roman "Ut med blondinerna!", verkade det i titeln angivna temat säkerligen absurt på de flesta. Kunde någon tänka sig att "blondinerna" skulle bli utkastade; det var ju svarta eller åtminstone svartmuskiga, gula och andra konstiga grupper som man kunde tänka sig att förvisa, undertrycka eller helt enkelt göra slut på. Nu, omkring trettio år senare, verkar bokens titel inte lika extravagant.

I USA har man däremot haft det svårt, kanske svårare än någon annanstans. Det har gällt att använda rasteorin på skilda fronter för att på en gång motivera den härskande klassens välde och småningom göra nya grupper delaktiga av det ledande skiktets ära. Det har fordrats mycket ärligt och energiskt feltänkande för att klara det problemet. En lysande översikt av äm-

net, lärd, skarpsinnig, nyanserad, har utgivits av professor Thomas F. Gossett under titeln "Race: The History of an Idea in America". Den utgår från den allmänna rasdebatten i västerlandet, livlig och viktig under de senaste två eller tre seklerna, men belyser främst den amerikanska idéutvecklingen.

De teoretiska utgångspunkterna för teorierna skall jag nästan helt gå förbi. Finns från begynnelsen skilda raser eller har raserna uppstått successivt, den frågan spelade länge en stor roll men avgjordes av Darwin till det senare alternativets förmån. Hur bestämma och differentiera raserna: biologiskt (färg, huvudform, hjärnornas storlek, hjärnvindlingarnas komplikation, hårfärg), historiskt genom studier av skilda kulturer, litterärt och särskilt språkligt (arier var ursprungligen ett språkligt uttryck), socialt — kunde man inte som Gobineau och Spencer utgå från att de fattiga i stort sett var av lägre ras än de arriverade? Hur karaktärisera raserna: genom skillnader i begåvning, politisk och intellektuell kapacitet, känslighet, för att inte tala om musikalitet, sexuell aktivitet, religiös uppfinningsförmåga, förmåga av stilla trivsel — en egenskap som ofta ansågs betecknande för de lägre raserna. I huvudsak var man ense om att det fanns en rasernas hierarki, med de vita i olika varianter och med skilda motiveringar på toppen. I övrigt var meningarna starkt delade: bland auktoriteterna växlade antalet raser mellan tre och trettiosex.

Till de tidigast aktualiserade problemen hörde hur man skulle moraliskt motivera varför indianerna trängdes undan eller utrotades och varför negrerna hölls i slaveri. Men de problemen var ganska lätta. Indianerna hade förvisso — liksom alla grupper som måste undanröjas — en del goda egenskaper, men de saknade moraliska principer, förmåga att bilda fasta och livsdugliga samhällen, seg och systematisk arbetsamhet. Ännu omkring 1890 kunde den blivande presidenten Theodore Roosevelt skriva att ordspråket "den ende bra indianen är en död indian" var överdrivet, men "jag tror att det gäller i nio fall av tio, och jag skulle inte närmare utreda det tionde fallet. Den mest gemene cowboy har mer moralisk känsla än genomsnittsindianen." I fråga om negrerna utbildades en helt annan ideolo-

gi. De var enfaldiga, okänsliga, tanklösa, godsinta, men kunde bli utmärkta arbetare under en god och fast ledning. Thomas Jefferson, kanske den mest bildade och intellektuellt ambitiöse av de amerikanska presidenterna, skrev att negrerna var fysiskt och psykiskt underlägsna och att detta inte kunde bero på att de var slavar — i det gamla Rom hade ju flera slavar eller frigivna utfört goda litterära prestationer.

Svårare var det att komma till rätta med invandrarna under 1800-talet, särskilt de vita invandrarna. Rasteorierna blir, liksom verkligheten, en förening eller ett sammelsurium av avvisande och trumpet godtagande; mot varje nytt slag av invandrare höjdes rasfanan till motstånd, men småningom fick nykomlingarna krypa in bakom fanan, ibland prisade som äkta amerikaner, ibland tolererade som löss i fanans veck. Först var engelsmännen, rasmässigt ofta kallade anglosaxer, nummer ett, och irländare och tyskar var inte riktigt ståndsmässiga. Sedan vidgades prestigeställningen under anlitande av nya begrepp: anglokeltisk, teutonisk, germansk, nordisk, amerikansk! Den germanska rasideologin florerade starkt under årtiondena kring sekelskiftet (före första världskriget); liksom europeiska auktoriteter och under ständig citering av Tacitus talade man om germanernas politiska begåvning, deras självständighet och stabilitet, deras goda om också stundom något hårda moral. Massorna från Öst- och Sydeuropa, som kom senare, sågs med misstro av rasforskarna likaväl som av de gamla klubbarna. Slaver och romaner var inte lika bra som germaner, judarna ännu sämre, japaner och kineser, "de gula", alldeles omöjliga. Grants och Stoddards böcker — nästan lika hemska att läsa som Günther och Rosenberg — var storslagna illustrationer till nordmännens, germanernas, de sanna ariernas överlägsenhetskänsla. Småningom mildrades även dessa föreställningar: ryssar, polacker, italienare — till slut även negrer — blev så talrika och medvetna att politikerna behövde deras röster, och raslärorna förlorade alltmer i spridning och prestige. "Amerikan" — det ordet blev värderingsordet framför andra, och därmed var den stora bräschen gjord i rastänkandet.

Gossett klarlägger vilken betydelse kombinationen av vit och germansk rasideologi hade omkring sekelskiftet. Stora och små författare bygger på eller uttrycker direkt föraktet för "främlingarna", gula, svarta, slaver, judar; vi finner samma linje, utformad med olika elegans och distans, hos Jack London, Henry Adams och Henry James. Reaktionen mot rasfördomarna kommer något senare, efter första världskriget; Fitzgerald beskriver i "The Great Gatsby" hur den åsnelike Tom Buchanan är fängslad av Stoddards doktriner. Lagstiftningen om invandringsbegränsning, först japaner och kineser, sedan européer främst från Syd- och Östeuropa, motiverades av tongivande forskare. Amerikas imperialistiska debut, med Kuba och det filippinska äventyret, ackompanjerades av rasparollerna, politiserade och poetiserade av Roosevelt, Beveridge, McKinley, Kipling och hans amerikanska epigoner.

Ett sista (senaste) uppsving fick rasideologin på 1920-talet. En viktig utgångspunkt var helt enkelt de intelligensmätningar av rekryter som genomfördes under första världskriget. De "gamla" raserna, de som bott länge i USA (utom indianer och negrer naturligtvis) och de "fina" familjerna — vilket ofta var samma sak — befanns vara rasmässigt överlägsna. Intelligensmätningarna visade att "barnen till bankdirektörer eller företagschefer eller advokater eller professorer i regel klarade sig mycket bättre än arbetarbarn, ett förhållande som ofta tolkades inte som frukten av en god miljö utan som ett bevis för det goda arbetets avgörande betydelse i kampen för framgång".

Rasideologierna kritiserades även under sin blomstringstid av enstaka vetenskapsmän, och deras slutsatser underkändes av en del förkunnare och politiker. Men först under de senaste trettio åren har situationen i grund förändrats. En forskning som underkänner själva rasbegreppet och/eller bestrider existensen av väsentliga ärftliga skiljaktigheter i intelligens, moralisk kapacitet, sensibilitet skilda folkgrupper emellan har blivit helt dominerande, ett faktum av central vikt särskilt för den liberala politiken i negerfrågan. Den vetenskapsman som främst har äran av denna världshistoriska omsvängning är Franz Boas. Han har

genom detaljstudier visat miljöns betydelse för den enskildes hållning, han har slagit sönder diverse rasteorier (exempelvis genom att klargöra att huvudformen förändras med huvudkudden), han och hans lärjungar har påvisat att mätningarna av hjärnan, hjärnvindlingar och intelligens från rassynpunkt inte ger några hållbara resultat. Till hans lysande inlägg hör klargörandet av att en grupps eller ett folks framgång inte har med arvsmässig kapacitet att göra; vi "svenskar" var barbarer då Grekland och Rom blommade, inte på grund av medfödd dumhet utan därför att sådana faktorer som läge, miljö och tur (fem sjuor på rulett ger en förmögenhet och fem uppfinningar kan ge en stor kultur) är avgörande. Läs Boas' "The Mind of Primitive Man" och några andra relativt populära skrifter — det är en njutning.

Filippinerna: erövring och frigörelse

1

Styrelsen härleder "sin rättfärdiga makt från de styrdas samtycke", det är en av de punkter i den amerikanska självständighetsförklaringen som synes avvisa erövringar, imperialism, kolonialism. I denna anda har förklaringen också under bortåt två århundraden åberopats i USA. Dess aktualitet har bevarats ännu i våra dagar; de amerikanska statsmännen, det amerikanska folket har förkunnat expansionismens orättfärdighet och kritiserat eller i krig bekämpat de stater som gjort eller sökt göra sig till herrar över andra folk. Monroedoktrinen av år 1823, nära femtio år efter självständighetsförklaringen, har framstått som ett komplement till denna genom sin varning mot andra nationer att söka besittningar inom den amerikanska hemisfären.

Men hur har Amerika själv uppträtt? Det blev till, och det utvidgades väster ut genom fredliga eller krigiska jordförvärv från infödingarna, indianerna, det lade under sig en stor del av kontinenten genom kriget med Mexiko 1846—48, det erövrade genom kriget med Spanien 1898 besittningar även utanför den nya världen. I alla dessa fall har det sagts, inom och utom Amerika, att den förda politiken och de förda krigen stred mot de grundsatser som varit och är den stora demokratins ära, och man har brännmärkt det hyckleri som gjort det möjligt att i frihetens namn undertrycka andra. Anklagelserna har fortsatt under detta århundrade: de har vänt sig mot ingripanden och tillfälliga ockupationer i Syd- och Mellanamerika, mot de metoder som använts och de avtal som slutits vid interventionerna i de båda världskrigen, mot den ekonomiska imperialism som påståtts kännetecknа amerikansk politik i Asien, Afrika och Europa.

Redan under förra hälften av 1800-talet, då ordet imperialism ännu inte präglats, var den amerikanska debatten kring be-

handlingen av indianer och mexikaner färgad av samma principproblem som sedan fick större räckvidd och skärpa. Hade Jacksons regering rätt att med våld flytta indianstammar i Georgia och Alabama väster ut, hade Polks regering rätt att avpressa Mexiko de väldiga områdena norr om Rio Grande och väster om Mississippi? Expansionisterna segrade, och rättfärdighetsfrågan förvisades snart till arkivens dunkel. Försvaret för vad som skedde var och förblev hänvisningar till det "uppenbara öde" (manifest destiny) som drev den civiliserade och aktiva amerikanska nationen att bli kontinentens behärskare samt den mera realistiska och hållbara synpunkten att denna kontinent snarast måste betraktas som obebodd och alltså herrelös. Då européerna kom till den nya världen fanns sannolikt norr om Mexiko blott några hundratusental eller någon miljon indianer (kanske inte fler än nu), och de landsdelar som Mexiko avträdde 1848 var befolkade av endast några tiotusental spanjorer.

På sin spets ställdes frågan först femtio år senare, då USA besegrade Spanien och annekterade öarna Puerto Rico, Hawaii och Filippinerna. Framför allt erövringen av Filippinerna — avlägsna, med en befolkning på nära åtta miljoner — syntes vara ett bevis för att USA inträdde i den konkurrens om besittningar och marknader som kännetecknade vad man vid denna tid börjat kalla imperialism. Det var i det skede då jakten efter kolonier kulminerade; man förberedde Kinas uppdelning, England tog Sudan och Sydafrika, Frankrike Marocko, Ryssland och Japan stred om Östasien. Den filippinska erövringen, debatten kring den i USA, dess avveckling och följder belyser amerikansk hållning och problematik.

USA förklarade den 25 april 1898 Spanien krig. Det var, skriver Louis Halle i "Dream and Reality", "ett folkligt krig som vår regering tvingades till av den allmänna meningen". Det spanska vanstyret på Kuba och de uppror som detta styre framkallade framstod som den väsentliga orsaken, den explosion som förstörde det amerikanska slagskeppet "Maine" i Havannas hamn — för vilken spanjorerna sannolikt med orätt ansågs ansvariga — var den omedelbara anledningen. Pressen, som ut-

tryckte men också bidrog att skapa opinionen, var kanske i högre grad än vid något annat liknande tillfälle den drivande kraften i krigspropagandan; i främsta ledet stod de tidningar som tillhörde William Hearst, vilken nu började sin långa bana som "den gula pressens" representant framför andra. Den republikanska regeringen, som med William McKinley som president kommit till makten år 1897, ansåg inför de kommande kongressvalen en aktion ofrånkomlig: "Om kriget (upproret) på Kuba fortsätter under sommaren utan att någonting blir gjort", skrev senator Henry Cabot Lodge till presidenten, "kommer vi (det republikanska partiet) att lida det största nederlag som tänkas kan." Men i huvudsak var partierna eniga. Både Theodore Roosevelt, biträdande sjöminister och inom några år republikansk president, och demokraternas ledare William Bryan ingick som överstar i den armé av frivilliga som snabbt uppställdes för att erövra Kuba.

Kriget förblev populärt. "Det har varit ett härligt litet krig", skrev John Hay, ambassadör i London och senare utrikesminister, till Roosevelt på sensommaren 1898, "igångsatt med de högsta motiv, genomfört med lysande planering och entusiasm, gynnat av det öde som älskar den modige." Amerikanerna segrade överallt, förlusterna var små, korrespondenter och fotografer försåg publiken med snabbare, bättre och flera nyheter och bilder än i något tidigare krig; det var möjligt att bevara en stämning mitt emellan korståg, äventyr och operett. Redan den 12 augusti måste Spanien, i grund besegrat, sluta preliminär fred.

Krigets mål var att befria Kuba och andra närliggande öar, och från början lovade man att dessa frigjorda skulle få självständighet. På Filippinerna tänkte man inte vid krigsförklaringen; McKinley sade sig inte ha haft någon föreställning om var ögruppen låg. Men situationen på Filippinerna var ungefär densamma som på Kuba: spanskt vanstyre, ständiga uppror med krav på självstyrelse. Den filippinska befolkningen var visserligen inte vit, men den var till övervägande del kristen och kunde till stor del anses "civiliserad"; flera amerikanska iakttagare hade betygat att det filippinska folket stod kulturellt högre

än det kubanska och var mera moget för självstyrelse.

Vid krigsutbrottet fattades emellertid av den amerikanska regeringen och av underordnade myndigheter beslut som utan att man då anade det blev bestämmande för den följande utvecklingen. Regeringen beordrade chefen för den amerikanska eskadern i asiatiska farvatten, kommendör Dewey, att uppsöka och förstöra den spanska flottan i Asien; då denna flotta låg i Filippinerna på Manilas redd, begav sig Dewey dit för att utföra sitt uppdrag. Vidare beslöt underordnade myndigheter i Asien, särskilt konsuln i Singapore, att till hemlandet återsända några landsflyktiga filippinska ledare, främst general Aguinaldo, för att underblåsa det pågående upproret mot Spanien; dessa ledare blev — utan den amerikanska regeringens medgivande — försäkrade om att deras land skulle bli självständigt. Dessa transaktioner har i detalj klarlagts i ett arbete av James Blount ("The American Occupation of the Philippines"), som liksom så många andra amerikanska undersökningar är starkt kritiskt mot den politik som ledde till erövringen.

Den 1 maj 1898, alltså fem dagar efter krigsutbrottet, kom det ryktbara sjöslaget vid Manila. Det var snarare en förstörelse än en drabbning. De båda små flottorna var i tonnage ungefär likställda (omkring 20 000 ton vardera), men amerikanerna var ojämförligt överlägsna i bestyckning, snabbhet och träffsäkerhet. Vid femtiden på morgonen började man skjuta till måls på de spanska fartygen, klockan sju tog man en frukostrast på två timmar, klockan nio började man skjuta igen, och klockan elva var den spanska flottan förintad. De amerikanska förlusterna var åtta lätt sårade; intet amerikanskt fartyg var allvarligt skadat. Men denna seger, krigets första, hälsades med en gränslös hänförelse, den blev en symbol för den nya världens överlägsenhet. Dewey utnämndes till amiral, blev nationalhjälte och diskuterad som presidentkandidat. Den biografi som en släkting omedelbart ägnade honom ger en läcker bild av till vanvett stegrad chauvinism och segerstolthet; Dewey, som konstaterades härstamma från Karl den store, blev alla tiders store sjöhjälte — något som ens påminde om Manila kunde Nelson inte ha gjort, förklarade militärer och journalister i tidningarna.

Det är mot bakgrunden av denna yrsel som den följande erövringen måste ses.

Under de närmaste två månaderna besegrade de filippinska nationalisterna, ledda av den genom Deweys försorg återförde Aguinaldo, de spanska trupperna på ögruppen och började belägringen från landsidan av Manila. Filippinerna utgick från att de skulle bli självständiga, Aguinaldo avgav redan i juni en oavhängighetsförklaring, senare utsågs en folkrepresentation, och Aguinaldo installerades som president. Men amerikanerna, som till en början uppmuntrat Aguinaldo, ställde sig alltmera reserverade till hans anspråk. Amerikanska trupper översändes till Filippinerna och genomförde med undanskjutande av de infödda styrkorna Manilas erövring den 13 augusti. Detta oklara läge bestod intill det definitiva fredsslutet kring årsskiftet 1898/99. Då förvandlades i ett slag de frihetsmän som bekämpat Spaniens grymma välde till upprorsmän mot civilisationens bärare USA.

2

Då USA slöt den preliminära freden med Spanien i augusti 1898 hade Filippinernas framtida ställning inte närmare diskuterats. Någon mera omfattande propaganda för annektion av ögruppen bedrevs inte. Betecknande är att endast två republikanska statskonvent inför kongressvalen i november uttalade sig för annektion; motiveringen, som sedan går igen under årtionden, var dels att USA måste påtaga sig plikten att ge det frigjorda folket en god styrelse ("den vite mannens börda"), dels att förvärvet av öarna skulle vara till fördel från ren affärssynpunkt. Småningom bestämde sig emellertid den republikanska regeringen för att begära öarna av Spanien; en kommission som utsänts för att undersöka Filippinernas naturtillgångar och som avgav en högst positiv rapport synes ha påverkat beslutet. I det slutliga fredsfördraget den 10 december avträdde Spanien Filippinerna till USA mot en ersättning av 20 miljoner dollar. Vid denna tid hade dock redan en stark opposition mot

erövringspolitiken framträtt. Då frågan kom före i kongressen uppstod långa och hetsiga debatter. Endast med vicepresidentens utslagsröst förkastades i senaten ett resolutionsförslag enligt vilket öarna snarast möjligt skulle få självständighet; den erforderliga två tredjedelars majoriteten för fredsfördragets ratifikation i senaten uppnåddes endast genom att en grupp demokrater böjde sig för argumentet att en desavouering av regeringen vore en internationell skandal.

Under denna tid hade det filippinska folket under presidenten och generalen Aguinaldos ledning — utan vare sig medgivande eller motstånd från de amerikanska militärcheferna — organiserat ett statsskick enligt USA:s beundrade mönster, med en president, ett kabinett och en representation på två kamrar. Men i början av februari 1899, samtidigt med debatterna i den amerikanska kongressen, uppstod öppen och våldsam konflikt mellan befriarna och de befriade. Därmed inleddes ett krig — enligt amerikansk terminologi ett uppror — som varade i mer än två år och medförde större förluster än hela det spansk-amerikanska kriget. Den amerikanska armén, som ökades till 70 000 man, förlorade mer än 1 000 i döda; filippinernas förluster i strid var minst tio gånger större och i sjukdomar ännu vida svårare; USA:s kostnader för kriget beräknades till 200 miljoner dollar. Allt hårdare medel tillgreps; på båda sidor brukade man tortyr; den amerikanska militären införde censur och fastställde förbud mot att uppläsa självständighetsförklaringen, förut förevisad som ett bevis på avsikten att befria från det spanska väldet; "våra bruna bröder", som det förut hette, blev "niggers" i den militära vokabulären; amiral Dewey och andra, som tidigare vittnat om den filippinska befolkningens förmåga till självstyrelse, betygade nu att amerikansk styrelse över dessa barbarer var nödvändig. Sedan Aguinaldo tillfångatagits genom en krigslist och sedan frivilligt uppgivit striden upphörde efter hand filippinernas motstånd, och en civil styrelse kunde träda i stället för den militära regimen.

Filippinernas annektion och erövring blev en moralisk och politisk stridsfråga av första ordningen, en skiljelinje mellan partier-

na, ett ämne för upprörda debatter i kongressen och i pressen, i kyrkorna och yrkesorganisationerna, i familjer och bland vänner. Denna debatts historia är ännu inte skriven, men man får glimtar av den i biografier, memoarer och publicerade brevsamlingar.

I sina instruktioner till de amerikanska delegaterna för fredsförhandling med Spanien syntes McKinley benägen att skjuta ansvaret på högre makter. "Händelsernas gång styr och behärskar mänskliga handlingar . . . Vi kan inte blunda för att oberoende av våra önskningar och planer kriget har ålagt oss ansvar och förpliktelser som vi måste leva upp till på det sätt som anstår en stor nation, på vars växt och utveckling från begynnelsen Nationernas Härskare tydligt inskrivit civilisationens befallning och löfte" (det röriga uttryckssättet beror inte på dålig översättning). Inför sina metodistiska trosbröder omtalade presidenten att han kommit till sitt beslut efter en natt i vaka och bön. Fyra skäl hade varit avgörande: "Vi kunde inte ge öarna tillbaka till Spanien — det hade varit fegt och ovärdigt; 2) vi kunde inte lämna dem till Frankrike eller Tyskland, våra konkurrenter i Orienten — det hade varit dålig affär och ohederligt; 3) vi kunde inte lämna dem åt sig själva — de var odugliga för självstyrelse, och de skulle snart ha fått värre anarki och vanstyre än på den spanska tiden; 4) det fanns inget annat att göra än att ta dem och uppfostra och rycka upp och civilisera och göra riktiga kristna av filippinerna."

Det finns inte anledning att betvivla att den hygglige presidenten och hans kolleger tänkte ungefär på det sättet, att blandningen av nationalism, vinningslystnad och idealism bottnade i en hederlig förvirring. Utan tvivel fanns risker för att någon annan stat skulle ta Filippinerna om USA inte gjorde det; Tyskland, Frankrike och Japan kunde på goda grunder antas vara intresserade. Likaså var inre konflikter som kunde leda till förtryck och diktatur tänkbara på ögruppen; bl. a. betonades av samvetsömma att den stora majoriteten av kristna filippiner kunde befaras bli intoleranta mot den till några få procent uppgående mohammedanska folkgruppen. Över huvud är det troligt att från vissa synpunkter — ordning, uppfostran, tillvarata-

gande av naturtillgångar, effektiv lagstiftning och rättskipning — den amerikanska styrelsen var den bästa möjliga. Men till allt detta kom önskan att göra goda affärer och de obestämda drömmar om makt och ära som vi förbinder med ordet imperialism. Särskilt framträder denna "expansionism", underbyggd av populära rasföreställningar, hos Theodore Roosevelt, efter mordet på McKinley 1901 dennes efterträdare som president. I sina brev från denna tid — utgivna i den väldiga samling som Harvarduniversitetet står för — talar Roosevelt om den nordiska och anglosaxiska rasens plikt och förmåga att styra och civilisera de underlägsna — det är Kiplings "den vite mannens börda" och "lägre folk utanför lagen" som politiskt evangelium. Hos demokrater som Woodrow Wilson och något senare Franklin Roosevelt — vilka som presidenter skulle företräda en helt annan linje — möter i tidiga uttalanden liknande föreställningar om civilisatorisk mission.

Kritiken av imperialismen är så väl känd att det är överflödigt att närmare redovisa den. Att ta väldet över en annan nation sades vara ett brott mot självständighetsförklaringen och Amerikas heliga traditioner; erövringar var dyrbara, ägnade att stärka militärens inflytande och att leda till utrikespolitiska komplikationer. Imperialisternas idealistiska motiv förklarades vara förljugna; vad de ville, skrev en journalist, var "att ta upp den vite mannens börda och placera den på de färgade".

Under många år blev den filippinska frågan en stridsfråga mellan partierna. Vid 1900 års presidentval deklarerade det republikanska nationalkonventet sin solidaritet med regeringen; det var USA:s plikt "att undertrycka väpnat våld och att ge de räddade folken frihetens och civilisationens välsignelse" — med frihet menas här, väl att märka, inte självständighet utan den frihet amerikansk styrelse medför. Demokraterna, liksom en rad små partier, fördömde däremot "den brottsliga aggressionen mot filippinerna" och krävde att dessa snarast möjligt skulle få självständighet. Liknande uttalanden möter under årtionden i partiprogrammen.

Den amerikanska förvaltningen på Filippinerna berömmes även av de författare som skarpt kritiserar erövringen. I fråga om folkbildning, samfärdsel, välstånd var framstegen snabba. Redan år 1907 inrättades en filippinsk representation, och under de följande åren utvidgades självstyrelsen steg för steg, under bevarande av amerikansk överhöghet och rätt till avgörande i sista hand av centrala frågor. Filippinerna krävde emellertid oavlåtligt självständighet, och vid demokratiska valsegrar i USA aktualiserades detta krav. Wilson framställde förslag i den riktningen år 1916, men utan framgång; republikanerna och en del demokrater höll fast vid tanken att öarnas befolkning inte var mogen för oberoende. Först år 1934 genomfördes under Franklin Roosevelt en lagstiftning som garanterade full självständighet efter tolv år. Tron på den amerikanska styrelsens nödvändighet hade efter hand försvagats. De antiimperialistiska argumenten vann gehör. Många, bland dem Theodore Roosevelt, kom efter hand till uppfattningen att besittningen av Filippinerna ökade risken för konflikter och krig i Fjärran Östern. Den snabba andliga och materiella utvecklingen försvagade det gamla argumentet att befolkningen inte kunde styra sig själv. Enligt vissa författare, så Tugwell i den bekanta Roosevelt-biografin, var det också av vikt att många företagare och affärsmän ändrade åsikt; man såg inte längre Filippinerna som ett inbringande kolonialland utan fruktade den filippinska konkurrensen i fråga om socker och fett och önskade tullar som skulle begränsa denna konkurrens. Den 4 juli 1946, i ett helt annat läge än då det principiella beslutet om självständighet fattats, proklamerades Filippinerna som fri och oberoende stat.

Erövringen av Filippinerna har allmänt och med rätta betecknats som det mest markerade utslaget av amerikansk imperialism. Att begär efter politisk och ekonomisk makt ingick i motiven för erövringen är också uppenbart. Likaså att denna erövring stod i den starkaste motsättning till i USA traditionellt förkunnade grundsatser. Därför färgades också annektionsideologin av en idealism som inger misstankar om förljugenhet och hyckleri. Men hyckleriet är, heter det, lastens hyllning åt dygden, och det kan väl hävdas att ingen stormakt i sin expansions-

politik visat större dygd än USA. Erövringen ledde från början till moraliska uppgörelser inom den erövrande staten, den splittrade de stora politiska partierna, självstyrelse genomfördes i allt vidare grad, utan våldsamma konflikter beviljades efter några årtionden full självständighet. Den filippinska aktionen är förvisso ett tecken på amerikansk imperialism, men också på att denna imperialism var mindre fast och hård och mera snabbt vek tillbaka än vad förhållandet varit i andra jämförliga stormakter.

De bästa bevisen härpå är utvecklingen och relationerna mellan USA och Filippinerna under och efter andra världskriget. Under kriget stod större delen av befolkningen på USA:s sida mot Japan. Efter kriget har Filippinerna blivit USA:s allierade; de styrs under en författning som i allt väsentligt — rättighetsbestämmelser, presidentur, representation, domstolsmakt — utgår från den amerikanska författningen. Därför har det tett sig naturligt att Filippinerna blev en självständig stat på dagen etthundrasjuttio år efter den amerikanska självständighetsförklaringen.

(1959)

Boxaruppproret och dess myter

1

I högeragitationen före första världskriget hette det att Sverige var "inrutat som ett slaktdjur". Det var löst prat. Med fog kunde uttrycket däremot ha använts om det slutande 1800-talets Kina. Sedan årtionden hade de europeiska makterna, med Japan och i någon mån USA som senkomna konkurrenter, med våld eller hot förvärvat koncessioner i det väldiga, löst hopfogade och illa styrda landet eller underlagt sig områden som mera formellt än reellt lydde under kinesisk överhöghet; så hade delar av kinesiska Turkestan och Amurområdet gått till Ryssland, Burma till England, Indokina till Frankrike. Efter Japans seger över Kina 1895 syntes storslakten nära förestående. Nya järnvägskoncessioner och andra eftergifter framtvingades; Ryssland "arrenderade" Port Arthur, England, som redan hade Hongkong, fick på liknande villkor hamnstaden Wei-hai-wei, Tyskland tog Kiao-chou med staden Tsingtao, Frankrike Kuangchou; t. o. m. Italien höll sig framme. Ett arrende eller en koncession betraktades som ett slags option på en del av det mogna bytet; på kartor fanns intressesfärerna utprickade. Som vanligt under imperialismens glanstid ansåg sig de stater vilkas direkta intresse i saken var obetydliga tvungna att vara med för att inte de andra skulle få hela rovet. De 350 miljoner kineser som styrdes av inhemska guvernörer eller vicekungar under vaga och växlande order från kejsarstaden Peking kunde tänkas inom kort bli uppdelade på de aktiva stormakterna, liksom redan skett med större delar av Afrika och Asien.

Den kinesiska statsledningens reaktioner i detta läge har beskrivits i en utmärkt översikt av Yngve Lorents i "Vår egen tids historia" och mera utförligt, på grundval av forskningar i kinesiska arkiv, skildrats av Chester Tan i arbetet "The Boxer Catastrophe" (1955). En riktning ville — delvis efter japanskt mönster — skapa ett modernt och starkt Kina genom reformer

i undervisning och ämbetstillsättning, främjande av handel, industri, bergsbruk och trafik, närmare förbindelser med och, kan man väl tillägga, en viss imitation av den västerländska civilisationen. Kejsaren syntes vunnen för denna linje, men blev — om också inte formellt — avsatt och internerad och ersattes av den konservativa änkekejsarinnan Tsï-hi, sedan årtionden under långa tider regimens verkliga ledare. Denna dam, några och sextio år gammal vid denna tid, hade tjänat sig upp från konkubin till härskarinna; det är vanligt att framhäva hennes list och klokhet men också hennes bottenlösa okunnighet i den politik som ligger utom ramen för intriger, kupper, mord och avrättningar. Kejsarinnan framträdde som traditionens väktare mot nyhetsmakeri och främlingskurtis. Ett stärkande av Kinas militära resurser var det enda moderna på hennes och hennes rådgivares program. Vid denna tid utbröt vad som senare blev kallat boxarupproret.

Detta uppror hör, såvitt jag kan finna, till de mest otydliga rörelserna i modern historia; därför är skilda tolkningar av motiv och syften möjliga. Redan namnet boxare är av omstritt ursprung. Sannolikt härrör beteckningen från en gammal hemlig organisation som kallade sig "den rättfärdiga näven" e. d. eller systematiskt praktiserade boxning till självförsvar. Att boxarna i stor omfattning tillhörde skilda, på den kinesiska landsbygden populära ordenssällskap eller föreningar med hemliga riter synes vara säkert — ett frimureri som förvrids till Ku Klux Klan, om man så vill. Tidigare framförda påståenden om att boxarna redan 1898 skulle ha utgjort en på kejsarinnans order bildad hemlig milis anses oriktiga. Boxarrörelsen var spontan i den meningen att den inte, åtminstone inte direkt, organiserades från ovan, utan var en snabbt uppblomstrande folkrörelse. Egendomligt nog är inte några namn kända bland rörelsens inspiratörer och ledare, ehuru sådana måste ha funnits. Upproret är anonymt.

Boxarna, utmärkta genom sina röda dräkter, gördlar eller huvudbonader, framträdde i några av de nordliga provinserna, först huvudsakligen i Shantung, senare i Chili, där huvudstaden

är belägen. Mer eller mindre organiserade band överföll missionärer och till kristendomen omvända kineser, särskilt katoliker. I många fall tycks alla ha angripits som inte lydde eller sällade sig till boxarna, och plundring, mord och brand praktiserades utan större urskillning. Boxarna blev kända för sin grymhet; under fältropet "sha, sha" (döda! döda!) nedhöggs män, kvinnor och barn i av kristna bebodda eller eljest förhatliga byar. Propaganda av i primitiva sammanhang övlig art hörde också till boxarnas vapen: man förutsade katastrofer för motståndarna och lycksalighet för de trogna, förklarade att "sanna" boxare var osårbara och sökte genom riter och trollkonster skapa skräck, följsamhet och en känsla av att boxarna var förbundna med högre makter.

I väsentliga punkter vet man inte mycket om boxarna. Ibland talas om hundratusentals boxare, men mera bestämda uppgifter saknas; för övrigt är det självfallet omöjligt att inom dessa bondehorder skilja mellan boxare — som antas bilda något slags organiserad enhet — och vanliga brottslingar, mellan män som för en dag lade sig till med en röd gördel för att plundra och mörda och mera professionellt upproriska. Efter läsningen av ett antal arbeten i ämnet tvekar jag om här föreligger en myt eller en realitet, om det verkligen är riktigt att tala om "boxare" som en enhet och om ett "uppror" i den meningen att det fanns bestämda motiv och mål för mer än möjligen en liten del av de agerande. Vad boxarna åstadkom är också oklart. Antalet mördade utlänningar synes inte överskrida något eller några hundratal, antalet mördade kristna kineser några tusental; de som dödades eller bestals var sannolikt till ojämförligt största delen vanliga kinesiska bönder och hantverkare.

Vad var orsaken till "upproret", vad ville "boxarna" — för att trots allt begagna de hävdvunna uttrycken. Missväxt och ekonomiska svårigheter, delvis framkallade av den utländska konkurrensen, låg utan tvivel inom stora områden bakom rörelsen. Lika klart är att man åtminstone på vissa håll systematiskt vädjade till de nationella och religiösa känslorna. De kristna anklagades för skamliga laster och människooffer, den korsfäste

Jesus blev på propagandabilderna ett korsfäst svin, de som övergått till kristendomen påstods vara oduglingar och brottslingar som sökte försörjning och protektion hos missionerna. Särskilt de kristnas avvisande av förfädernas dyrkan ansågs visa det eländiga i deras tro och det låga i deras sinnelag. "De främmande djävlarna" beskylldes för att vilja undertrycka gamla sedvänjor, införa en ny religion och förstöra kejsardömet. Men då man i litteraturen hävdar att boxarupproret var en följd av Kinas förödmjukelser under de närmast föregående åren förefaller slutsatsen osäker. Det är naturligt att i efterhand finna "rimliga" förklaringar till en rörelse, och frestelsen att konstruera i brist på källor kan i detta fall ha lett till en överbetoning av de orsaker som ansetts rationella från skildrarens synpunkt.

Hovets och guvernörens hållning mot boxarrörelsen var obestämd och vacklande. Under vissa tider och inom vissa områden var tendensen att slå ned upproret genom hård repression härskande, i andra fall gick man fram med en blandning av lämpor och undertryckning, men redan tidigt var en del av den kejserliga byråkratin, med kejsarinnan i spetsen, benägen att utnyttja upprorsrörelsen som ett vapen mot främlingarna och de utländska makterna. Under belägringen av de utländska legationerna i Peking kulminerade denna sistnämnda tendens, liksom boxarrörelsen över huvud.

Inom ett avskilt område i Peking, "legationsstaden", något mindre än Staden mellan broarna i Stockholm, var de främmande legationerna inkvarterade. Här bodde representanter för de elva staterna med beskickningar i Kina: Ryssland, Japan, USA, England, Frankrike, Tyskland, Italien, Österrike-Ungern, Spanien, Belgien och Holland. Diplomaterna levde liksom tidigare och senare i denna stad strängt isolerade, i kontakt endast med några kinesiska ämbetsmän och en del eftersökta "meddelare" av ofta tvivelaktig karaktär och kompetens; de fördrev den trista tiden mellan démarcher och förhandlingar med umgänge sinsemellan. Självfallet var legationsstaden avskuren från "kejsarstaden", den för främlingar förbjudna stadsdelen; de båda städerna bildade koncentrationer av okunnighet, lega-

tionsstaden när det gällde utvecklingen i Kina, kejsarstaden i fråga om utländska förhållanden; stundom synes en total okunnighet om både Kina och omvärlden ha varit gemensam för båda de tävlande, stridande och vid några få festliga tillfällen i champagne och fredsförsäkringar kommunicerande byråkratierna.

På våren 1900 kom allt tätare rykten till legationsstaden om oroligheter i provinsen Chili och i närheten av Peking. Missionärer och kinesiska konvertiter mördades, järnvägslinjer revs upp, flyktingar med vittnesbörd om boxarnas framfart sökte skydd hos legationerna. Utan framgång begärde diplomaterna ett bestämt ingripande av styrelsen och den nyorganiserade kejserliga armén. I början av juni mottog legationerna från europeiska, japanska och amerikanska fartyg en skyddstrupp av marinsoldater på omkring fyrahundra man. Dessa trupper kom på järnväg från hamnstaden Tang-ku nära floden Pei-hos mynning till Tientsin med dess utländska besättning och koncessioner och vidare till Peking, en sträcka på arton mil — vilket är viktigt att komma ihåg med tanke på de följande militära operationerna.

Något senare trängde plundrande boxarband in i Peking, neutralt eller välvilligt mottagna av de kejserliga myndigheterna. De följande dagarna tillspetsades läget. Telefonlinjerna förstördes och legationerna blev isolerade, sammanstötningar ägde rum mellan boxarna och legationstrupperna, den tyske ministern Ketteler mördades vid ett försök att komma i kontakt med den kinesiska regeringen, all förbindelse mellan denna regering och legationerna avbröts. Omkring den 20 juni gick den kejserliga regeringen klart över till boxarnas sida, och ett slags mobilisering anbefalldes (med mycket begränsade resultat). Efter ytterligare några dagar började den kejserliga armén och boxarna i förening belägra legationsstaden. "Främlingarna är som fiskar i en stekpanna", skrev kejsarinnan till en av sina rådgivare. Om någon nationell samling mot de främmande djävlarna kan dock ej talas. Många ämbetsmän och militärer ogillade hovets uppträdande — flera av dem avrättades — och ett stort antal provinsguvernörer intog en avvaktande hållning. Vida mer än

halva Kina stod praktiskt taget utanför boxarrörelsen och den nationella konflikten.

Belägringen av legationsstaden, livfullt skildrad av en framstående engelsk publicist — Peter Fleming, "The Siege at Peking" — är, liksom nästan allt som rör boxarupproret, en underlig och till stor del ouppklarad affär. Försvararna var några hundra européer och japaner, med ett par tusen kinesiska flyktingar som handräckningsmanskap, angriparna räknades i tiotusental. De belägrade har betraktats som hjältar, och utan tvivel är omdömet befogat i fråga om några av dem. Men i det hela var striderna av begränsad omfattning, maten räckte någorlunda och champagnen flödade, "främlingarnas" förluster var sextiosex döda. Bland de stupade var inga diplomater; de uppehöll sig i regel i de väl skyddade engelska beskickningslokalerna, och några av dem, särskilt den franske ministern Pichon — senare utrikesminister i fem regeringar — förvärvade ett synbarligen välgrundat rykte för ängslan och feghet. Lidandet — inte minst på grund av den fruktansvärda hettan — och skräcken var stora, men det är svårt att i Pekingbelägringen se ett uttryck för den heroism som man med rätta talat om i liknande situationer, särskilt det stora indiska upproret.

Främst inställer sig emellertid, som flera författare under senare tid påpekat, två problem av helt annan art: Varför angrep den kejserliga regeringen legationerna, varför lyckades den inte i sitt angrepp? I brist på verkligt vägledande dokument är det naturligtvis lätt att tänka sig orsaker till angreppet: främlingshatet, önskan att vinna boxarna, fruktan för legationstrupperna. Men det väsentliga är att en någorlunda kunnig och kompetent statsledning skulle ha haft klart för sig att en seger i belägringen, med mördandet av elva legationers tjänstemän som konsekvens, måste få katastrofala resultat för Kina. Kejsarinnan och hennes rådgivare visade en nästan otrolig kombination av okunnighet och omdömeslöshet genom aktionen mot legationsstaden.

Ännu sällsammare är varför denna aktion inte lyckades. Det har talats om kinesernas feghet; den förklaringen är inte till-

räcklig (om den till äventyrs innehåller någon sanning). En stormning hade säkert lyckats med offer av några hundra man — sannolikt blev tusentals boxare och kinesiska soldater dödade under belägringen — och dock var en stormning inte behövlig. Den kinesiska armén kunde med sina grova Kruppkanoner ha skjutit försvarspositionerna sönder och samman på några timmar, men dylika kanoner användes blott vid några få tillfällen. Därför påstods redan kort efter belägringen av en kännare, den engelske inspektören för det kinesiska tullväsendet Hart, att personer inom den kinesiska ledningen, i insikt om aktionens vettlöshet, medvetet hindrat en erövring av legationerna och att anfallen alltså, åtminstone delvis, varit halvhjärtade eller avsiktligt felriktade. Denna hypotes har godtagits av flera författare, och den kinesiske överbefälhavaren Jung-lu har utpekats som "räddare". I samband härmed har gjorts troligt att kineserna var uppriktiga då de under juli erbjöd legationerna fritt avtåg. Det sannolikaste synes vara att även i fråga om belägringen ledningen av den kinesiska politiken var vacklande, kanske för att den från dag till dag växlade reell innehavare och att man ibland menade allvar med angreppet, ibland inte.

Den 14 augusti, femtiofem dagar efter belägringens början, intågade historiens första och enda "världsarmé" i Peking och legationerna befriades. Därmed träder vi in i en ny labyrint av komplikationer och problem.

2

Att missionärer och deras skyddslingar förföljdes och dödades i Kina väckte obehag och oro i Europa, men mordet på den tyske ministern i Peking, hotet mot och belägringen av den diplomatiska kåren i legationsstaden satte på ett helt annat sätt kanslierna och opinionen i rörelse. Ett första försök att undsätta beskickningarna gjordes redan i juni från de utanför Tientsin liggande eskadrarnas sida; undsättningskåren på endast ett par tusen man tvangs dock att dra sig tillbaka på grund av de upprivna järnvägarna och motståndet från kinesiska regerings-

trupper. Däremot erövrades nästan utan blodförlust de relativt moderna forten i Taku vid floden Pei-hos mynning, och de europeiska och japanska stridskrafterna bevarade sitt grepp över Tientsin, endast femton mil från Peking. Frågan blev nu hur man skulle befria legationerna eller åtminstone hämnas dem — i början av juli spreds ryktet att legationsstaden erövrats och alla européer mördats.

Efter febrila förhandlingar beslöts att de euoropeiska stormakterna, USA och Japan skulle upprätta en internationell armé för Kinas betvingande. Till överbefälhavare utsågs den tyske fältmarskalken von Waldersee, stundom högtidligt eller ironiskt kallad världsmarskalken. Vid denna utnämning, liksom vid expeditionens förberedande över huvud, spelade kejsar Vilhelm en ledande roll. Den vite kejsaren i Berlin tävlade under denna sommar med den gula kejsarinnan i Peking i förbittring, ondsinthet och omdömeslöshet. "Den gula faran" hade sedan flera år varit en av Vilhelms mest omhuldade idéer. Nu tycktes han ha fått rätt. Begäret att skaffa Tyskland inflytande och koncessioner i Kina smalt samman med hämndlystnad och cesarisk galenskap. Kejsaren tålde knappast att höra uppgifter om att de europeiska diplomaterna i Peking var i livet, berättar Waldersee i sina memoarer; han önskade att de blivit mördade för att en rejäl hämnd skulle kunna utkrävas. Då en del av den tyska expeditionskåren avreste från Wilhelmshafen höll han sitt beryktade hunnertal. När ni möter fienden, yttrade han, så minns "att pardon inte ges, fångar inte tas. Den som faller i era händer är dömd. Liksom för tusen år sedan hunnerna under kung Attila skaffade sig ett namn som alltjämt i tradition och historia gör dem skräckinjagande, på samma sätt må namnet 'tysk' genom er få ett sådant rykte i Kina att ingen kines under de kommande tusen åren försöker se snett på en tysk." Denna hållning förenades med ständiga uttryck för gudsfruktan och ett kristligt sinnelag. "I dessa trakter", skrev denne borne pekoralist till Waldersee i Kina, "är Gud den bästa allierade man kan ha."

I augusti 1900 började "världsarmén" bli färdig. Den 23 i denna månad avreste Waldersee från Neapel, av sin kejserlige

gynnare begåvad med massor av hedersbetygelser, punsch och champagne. Men vid denna tid var legationerna sedan en vecka befriade; den stora internationella armén — på bortåt 100 000 man — var komplett onödig.

I början av augusti hade från Japan och från stater med besittningar i eller nära Kina en så stor styrka samlats i Taku och Tientsin att en framryckning ansågs möjlig. Den 4 satte sig en armé på omkring 20 000 man, utan enhetligt befäl, i rörelse. Av dessa kämpar mot det asiatiska barbariet var 10 000 man japaner; de var enligt skilda uppgifter stridbarast och bäst disciplinerade och hade tätplatsen i de få och små striderna. Därtill kom 4 000 ryssar, 3 000 britter (till stor del indier), 2 000 amerikaner och 800 fransmän (till stor del indokineser); tyskarna lyckades, genom att ett krigsfartyg anlände i tid, ställa upp 100 man, lika många som Österrike-Ungern och Italien tillsammans.

Denna kollektiva kraftansträngning av den vita civilisationen blev så lik en militärpromenad som de konkurrerande generalerna gärna kunde önska sig. Boxarna, i den mån sådana påträffades, gjorde svagt motstånd, och föga slagkraftigare var de engagerade förbanden ur den kejserliga kinesiska armén. Redan från början blev det mera jakt och avskjutning än batalj. Den 14 och 15 augusti intågade armén i Peking, efter förluster på några tiotal man. Kejsarinnan flydde och kom först efter nära ett år tillbaka till sin huvudstad; de kejserliga dignitärerna följde exemplet eller begick självmord. Boxare var det nästan omöjligt att finna, ty den röda färgen i klädedräkten blev snabbt omodern. Nya trupper anlände från Europa, efter sex veckor även fältmarskalken von Waldersee. Vad skulle man göra då kineserna inte gjorde motstånd och då man inte rimligen genast kunde resa hem igen? Man gjorde som boxarna — mördade och plundrade. På det området fanns ännu mycket att uträtta.

Den orgie av förstörelse och förintelse som följde på intagandet av Peking och de kringliggande provinserna har skildrats av många ögonvittnen. Putnam Weale — pseudonym för

B. L. Simpson, en engelsk tulltjänsteman som varit med om belägringen — lämnade år 1906 en ohygglig beskrivning; hans bok finns översatt till svenska under titeln "Indiskreta brev från Peking" (1912). Att författaren själv anklagades för plundring — och räddade sig genom flykt — gör inte hans trovärdighet mindre. Officerarna och soldaterna ur expeditionsarmén formligen rensade offentliga lokaler, butiker och privathus på föremål av värde. Det blev en sport att slå sönder vad det inte lönade sig att stjäla. Att mörda och plundra sådana mördare och plundrare som boxare var en god eller åtminstone rättfärdig gärning, och eftersom boxarna inte kunde identifieras var det naturligt att i alla kineser, eller i varje fall alla motspänstiga kineser, se boxare.

Här ett par vittnesmål som inte gärna kan jävas. Den amerikanska truppens befälhavare, general Chaffee, förklarade att "på en verklig boxare, som dödats efter Pekings intagande, har femton oskyldiga kulis och lantarbetare, bland dem inte få kvinnor och barn, blivit ihjälslagna". von Waldersee skriver: "Om man hemma hos oss är barnslig nog att tro att här görs propaganda för kristen kultur och kristna seder, så är det verkligen en illusion. Sedan trettioåriga kriget och fransmännens rovtåg på Ludvig XIV:s tid i Tyskland har något liknande i fråga om ödeläggelse inte förekommit." Han talar om att plundringarna, ofta förenade med våldtäkt, mord, mordbrand och grymheter, endast sällan drabbade de skyldiga. Det förtjänar tilläggas att Waldersee också betygar att han aldrig sett en kines visa fruktan vid "de otaliga avrättningar" som han bevittnat.

Hur den formella freden återställdes skall jag inte gå in på. Den kinesiska regeringen, fortfarande med kejsarinnan Tsï-hi i spetsen, fick lova bestraffning av skyldiga ämbetsmän (krigsförbrytare) och ett väldigt skadestånd samt avtvingades en rad nya medgivanden och koncessioner.

Att följa boxarupprorets och därtill anknutna händelsers eftermäle i historiska arbeten, litteraturen och pressen vore en lockande om också nästan orimligt svår uppgift. Så mycket är klart att vad som skedde i ovanligt hög grad blev underlag för

stereotypa föreställningar och myter. I Västern stimulerades tron på den gula faran och på kinesernas eller asiaternas grymhet, falskhet och ondska; japanerna, som gjort den största insatsen på "Västerns" sida, försvann ur bilden. I Kina blev tron på den vita faran och på de vitas onda egenskaper utbredd och befäst i motsvarande omfattning. Båda parterna kunde åberopa sig på fakta; de kinesiska upprorsmännens eller rövarnas framfart var säkerligen fruktansvärd, om möjligt ännu pålitligare vittnesbörd finns om de internationella truppernas härjningar och brutalitet. Det gällde blott att se bjälken i den andres öga och glömma den i sitt eget. Så uppstod en av dessa förvrängda bilder som eggar och hetsar nationerna.

I den kinesiska historieskrivningen kan man, av de knappa tillgängliga vittnesbörden att döma, skilja mellan en för Nationalist-Kina och en för Kommunist-Kina lämpad föreställning. I sin bok "China's Destiny" skriver den nationalistiske ledaren — vars välde vid bokens utgivande begränsats till Formosa — att boxarna ursprungligen var fiender till den manchuriska kejsardynastin. Kejsarinnan och byråkratin lyckades emellertid korrumpera upproret och förvandla "massornas revolt till en mot främlingar fientlig rörelse". På detta sätt blev boxarnas egentliga och första paroll "Ned med manchurerna! Skydda kineserna!" förbytt i parollen "Ned med främlingarna! Länge leve den kejserliga dynastin!". Boxarna blir alltså i sitt "rena" skede föregångare till Chiang Kai-shek, medan de i sitt fördärvade skede blev kejsardömets försvarare och reaktionära hotare av allt utländskt.

Helt andra föreställningar dominerar uppsatser i den kommunistiska tidskriften People's China. De historiska uppgifterna är för det första starkt avvikande från de västerländska skildringarna. Boxarna bildade en visserligen revolutionär, men strängt disciplinerad och mot alla grymheter och våldsdåd fientlig bondeorganisation. Missionärerna var "ulvar i fåraklä-der", agenter för främmande makter som lyckades vinna "lokalt slödder" bland kineserna genom löften om utländskt understöd. "Det verkliga barbariet" låg uteslutande på de främmande undertryckarnas sida.

Av större intresse är den ideologiska framställningen. Den revolutionära oron i Kina vid denna tid kulminerade, skriver Soong Ching-ling (Sun Yat-sens änka, syster till Chiang Kai-sheks hustru), "i det patriotiska, antiimperialistiska boxarupproret, som brutalt undertrycktes av åtta imperialistiska stater". I en annan uppsats utförs denna tankegång närmare av Tal-yi. Boxarupproret — "antiimperialistiskt och patriotiskt" — var Kinas sista stora bondeuppror. Då boxarna hade framgångar sökte kejsarinnan och byråkratin vinna dem för dynastin i avsikt att senare krossa dem. När de imperialistiska staterna ingrep med sin expeditionskår förrådde det officiellt härskande Kina de upproriska, och dessa måste därför strida både mot främlingarna och de "feodala" manchuriska krafterna i Kina. Att boxarna besegrades berodde — utreder författaren i marxistisk terminologi — på att de inte hade någon mera avancerad klass att anknyta till; "de kinesiska arbetarna hade ännu inte som klass stigit fram på historiens arena och den unga bourgeoisien var vid denna tid fientlig mot boxarna". Sedan kom i regelrätt ordning först den borgerligt demokratiska revolutionen och slutligen den definitiva sociala revolutionen mot imperialism och feodalism.

Boxarupprorets användbarhet i historiska resonemang har alltså varit betydande. I exceptionell grad kan skilda tolkningar göras plausibla, eftersom grundvalen av säkra fakta är liten. Man kan röra sig nästan lika obesvärat som i delar av antikens och medeltidens historia.

Zuluer, boer och engelsmän

Sydafrikas historia under litet mer än tjugo år — från slutet av 1870-talet till början av 1900-talet — är bakgrunden till några barn- och ungdomsböcker som givit generationer en romantisk känsla för landet och dess folk. "Den unge boerhjälten" och "Pieter Maritz" hörde till min läsning som pojke, och vid ett samtal nyligen fick jag höra att böckerna bevarat sin popularitet under de följande sextio åren och nu tjusar svenska tonåringar. Kriget är naturligtvis det centrala temat: zuluväldets krossande 1879, boernas korta och segerrika fälttåg mot engelsmännen ett par år senare, med slaget vid Majuba som det stora äreminnet, Jamesons raid 1896 och slutligen boerkriget under nära tre år från hösten 1899.

Amerikanen Donald R. Morris, officer och forskare — nu (1966) ett par och fyrtio år — berättar hur han som barn fängslades av berättelser från zulukriget 1879 och tjugo år senare började allvarliga studier i ämnet. Han uppmuntrades av Ernest Hemingway, som var missnöjd med att någon läsbar bok om zuluväldets undergång aldrig publicerats. Sedan fick Morris tillfälle att i Europa och Sydafrika gå igenom litteratur och aktstycken och att besöka de områden där zuluerna härskat och de platser där deras öde avgjorts. Resultatet har blivit en väldig volym om zuluerna och deras fall, "The Washing of the Spears"; titeln häntyder på zuluernas tal om att spjuten måste sköljas i blod. Barnets läsning har inspirerat ett verk som enligt engelska och amerikanska experter är det ojämförligt bästa som ägnats en av de mest ryktbara afrikanska nationerna.

De vita härskarna i Sydafrika hävdar gärna att de inte erövrat sitt land i samma mening som engelsmännen erövrade Indien eller Frankrike Algeriet. De har samma rätt till sitt land som de negrer som brukar kallas infödingar, de är afrikaner likaväl som

den av dem styrda svarta majoriteten. Ty när boerna från den lilla kolonin i Kap gick norr ut och i skilda etapper byggde upp ett "vitt" Sydafrika, rörde de sig i huvudsak inom obefolkade eller endast av små kringvandrande negergrupper bebodda områden. Deras situation var alltså ungefär densamma som de vita invandrarnas i Nordamerika — de gjorde en ödemark till sin egendom, de var nybyggare, inte erövrare.

Denna bild av läget är högst ensidig. Med all säkerhet var under hela tiden av vit expansion de svarta talrikare än de vita inom de områden som ställdes under de vitas styre. Men jämförelsen med Amerika är väsentlig. I Sydafrika liksom i Nordamerika var infödingarna relativt fåtaliga och i regel ytterst löst organiserade. Utvandrarna från Kap underlade sig inte stater eller samhällen; de kunde med visst fog se sig själva som röjare av nytt land, som ordnare av ett kaos, som ett slags poliser inför gäng av tvistande och stridande ligister. Boerna kunde på detta sätt nå något av den kallelsekänsla som utmärker judarna i Israel och som en gång eldade puritanerna i Nya England. Deras nationalism präglades av den överdrivna, men inte helt omotiverade föreställningen om en civilisatorisk mission i en värld av tomhet och förvirring.

Boernas generaliseringar dementerades klart av en negerstam, ett negerrike. I början av 1800-talet grundlade zuluerna under den ryktbare Shaka en relativt fast och stark statsbildning i områdena norr och öster om Kapkolonin. Denna zulustat var på väg att expandera söder ut, när grupper av boer — vortrekkers — på 1830-talet sökte sig norr ut för att finna ny jord och undslippa det brittiska styret. De första bataljerna i Sydafrikas kolonihistoria ägde rum mellan zuluerna och boerpionjärerna; dagen för boersegern 1838 vid Blood River, vars vatten under timmar sades ha varit rödfärgat av zuluernas blod, har blivit ett slags sydafrikansk nationaldag, "löftets dag" (the day of the covenant). Efter denna drabbning eller nedskjutning — tretusen zuluer dödades men ingen boer — rådde under årtionden en osäker fred, trots gränstvister och småstrider, mellan zuluerna och de uppväxande vita kolonierna söder och väster om deras land, det engelska Natal och boernas Transvaal.

Zulurikets grundande tycks i märklig grad ha varit en enda mans verk. En stam på några tusen kom under Shakas ledning att genom ständiga småkrig underlägga sig och identifieras med ett folk på omkring en kvarts miljon, med ett landområde av Jämtlands storlek. Nyheter i fråga om militär organisation, utrustning och taktik synes ha varit avgörande för "den svarte Napoleons" framgångar. Alla män var soldater, till större delen i aktiv tjänst, medan kvinnorna skötte jorden och boskapen. Armén indelades efter åldersgrupper i regementen på ett- eller tvåtusen man med emblem och färger som bidrog att ge en känsla av enhet och solidaritet. Rytteri fanns inte. De yngre regementenas soldater var ogifta till dess kungen, ofta efter vunna bataljer, gav rätt till äktenskap. Det sexuella problemet löstes nödtorftigt genom att ungdomen under korta perioder hade rätt till avancerad petting, med dödsstraff om det gick till samlag. Denna "celibatära mordmaskin" — som en engelsk ämbetsman kallade zuluarmén — utrustades med nya eller förbättrade vapen, spjut, assegajer, som kunde användas till både kast och stöt, och väldiga sköldar; efter hand tillkom en del skjutvapen, men någon skicklighet i att använda dem uppnåddes aldrig. Den väl inövade och ständigt använda taktiken var att anfalla i halvmåneformation, med en center och två "vingar", som skulle överflygla och omringa fienden. Shaka införde alltså den stridsteknik som efter Hannibals seger fått namnet Cannae och som i den tyska generalstaben (och därför självfallet i den svenska) omkring år 1900 var taktikens höjdpunkt. En konsekvens var att en seger för zuluerna innebar att motståndarna förintades — liksom romarna vid Cannae. En annan konsekvens var att en armé med goda eldvapen kunde nöja sig med att i en åt alla sidor välbesatt formation, helst med skyddsvärn av vagnar eller stockar, avvakta zuluernas anfall och skjuta ner dem utan att det kom till handgemäng. Detta var vad som skedde vid Blood River 1838 likaväl som i flertalet strider under 1879 års krig.

Zulukungarna hade, trots talrika palatsrevolutioner och familjemord, en oerhörd auktoritet, vars bakgrund inte synes ha tillräckligt belysts av någon författare. Kungens order följdes

nästan alltid med slavisk lydnad, hur grymma och vettlösa de än tedde sig. Bland de ohyggliga sedvanorna var att kungen och hans medicinmän vid parader "luktade" på de uppställda och omedelbart lät avrätta alla som befanns vara "onda". Då Shakas främsta hustru dog befallde han att alla kvinnor som under det följande året blev gravida skulle avrättas jämte sina män; då hans mor dog lät han döda tusentals personer och förinta hela byar. Kungen, prinsarna och hövdingarna levde luxuöst — de hade stora kraaler, massor av hustrur och boskap, åt (och stundom drack) till övermått. Vad menigheten tänkte — om den tänkte på något annat än de dagliga bekymren — får man inte besked om ens från de få vita som tidvis under kungligt beskydd bodde i zuluriket. Någon mera utbildad religion fanns inte som garanti eller tröst; primitiva vidskepelser om besatthet och onda andar gav i någon mån "djupare" förklaringar till vad som skedde och stödde en fatalistisk undergivenhet.

1879 års krig mot zuluerna var utan tvivel ett anfallskrig från engelsmännens sida. Zuluerna hade sedan länge hållit fred gentemot de vita grannarna, och deras kung Cetewayo (sedan 1856) syntes inte ha några krigiska avsikter, även om små skärmytslingar i samband med boskapsstölder och privata konflikter förekom i gränstrakterna — var egentligen gränserna skulle avses gå var oklart och omstritt. Oro för att zuluerna skulle börja överfall i stor skala medverkade till krigsbeslutet; zulustaten framstod som ett ständigt hot mot Natal och Transvaal, med sina 20 000—30 000 vita inbyggare vardera och en många gånger större negerbefolkning, som kunde befaras samverka med framgångsrika angripare. Kriget kunde därför framställas som ett preventivkrig, trots att Cetewayo visade en överraskande undfallenhet inför krav på förhandlingar och fredsgarantier. En moralisk indignation mot zulusamhället — grymheterna, månggiftet, militarismen — bidrog måhända till beslutet att angripa och var i varje fall en hållbar linje i krigspropagandan. Enligt en formel som redan vunnit hävd och ännu länge skulle tjänstgöra förklarade den engelske be-

fälhavaren vid invasionen att "den brittiska regeringen har intet otalt med zulufolket... Efter krigets slut skall den brittiska regeringen göra vad den kan för att zuluerna skall styras i fred och lugn, och skall inte tillåta att dödandet och förtrycket under Cetewayo fortsätter."

Det centrala motivet för kriget var emellertid enligt Morris ett helt annat. Den engelska politiken var vid denna tid inriktad på att skapa en sydafrikansk federation, med Kapkolonin, Natal och de två boerrepublikerna som medlemmar. Ett steg på vägen ansågs vara att Transvaal (Sydafrikanska republiken) år 1877 under tvivelaktiga former förmåddes att godta en oklar överenskommelse om engelsk överhöghet. Englands högste ämbetsman i Sydafrika, Kapkolonins guvernör sir Bartle Frere, hoppades att genom ett krig mot zuluerna svetsa samman Sydafrika under engelsk ledning. Han och hans medhjälpare ställde ibland Londonregeringen inför fullbordade fakta, ibland skaffade de sig regeringens stöd eller godkännande genom överdrivna eller falska rapporter. Det tog månader innan man kunde få svar på ett brev mellan Sydafrika och London, och de lokala myndigheterna hade därför stor självständighet.

Från början bestod invasionsarmén av 6 000 man reguljära engelska trupper och några tusen vita frivilliga och värvade infödingar (bärare, kuskar, hantlangare). Efter nederlaget vid Isandhlwana (22 januari) inställdes aktionen i väntan på förstärkningar. I den andra invasionen, som på allvar kom igång i maj, deltog 16 000 man engelska trupper; Cetewayos huvudstad Ulundi intogs i början av juli. Zulukrigarnas antal beräknas till minst 50 000.

Den engelske överbefälhavaren lord Chelmsford var enligt en skildrare "en av de älskvärda åsnor som hemsökte den brittiska armén under ett århundrade". Omdömet tycks vara väl starkt; Chelmsford var inte snabb och briljant, men han förberedde kampanjen med beräkning. Transporten av material och mat var det stora problemet, liksom tjugo år senare för Kitchener i Sudan. Zuluriket invaderades av skilda kolonner som skulle vara redo att på kort stund bilda en front åt alla sidor; man utgick från att zuluerna skulle anfalla och nedgöras av britternas

gevär och kanoner. I huvudsak gick det så, men krigets största sensation var undantaget från regeln.

Kort efter invasionen anfölls en engelsk kolonn på 1 500 man vid Isandhlwana i västra delen av zululandet av en zuluarmé på omkring 20 000 man. Misstag och brådska hindrade formeringen av en sammanhängande stridslinje; slarv och pedanteri ledde till brist på ammunition. Medan zuluernas center trängde in bland de brittiska trupperna skar deras flyglar av återtågslinjen. På ett par timmar nedgjordes nästan alla försvararna, bland dem nära tusen engelska officerare och soldater. Isandhlwanabataljen blev det mest totala nederlag som England lidit i något krig mot "infödingar". Att två- eller tretusen zuluer stupade var en ringa tröst. Däremot var man stolt över det mod och den disciplin som kom engelsmännen att stanna på sina poster utan försök till flykt eller underkastelse; de beridna officerarna och kavalleristerna delade utan tvekan fotfolkets öde. "Massakern vid Isandhlwana hör till den stora traditionen från Balaklava, Mons och Dunkerque", skriver den engelske historikern Furneaux.

Dagen därpå anföll zuluerna, 4 000 man starka, den lilla militärstationen Rorke's Drift vid Buffalofloden, några mil från Isandhlwana, på gränsen mellan Natal och zululandet. Den engelska besättningen på omkring hundra man visade otrolig rådighet, tapperhet och uthållighet; efter en dags strid drog sig zuluerna tillbaka, med förlust av kanske tusen man. Engelsmannen Furneaux jämför Rorke's Drift med Thermopyle, amerikanen Morris med Alamo och Little Big Horn. Flera viktoriakors utdelades efter striden än någon annan dag i den brittiska arméns historia före första världskriget.

I övrigt gick kriget ungefär som man planerat. De engelska kolonnerna ryckte sakta framåt, bildade slaglinje vid varje hot om angrepp och avvaktade i lugn förvissning om sina vapens överlägsenhet zuluregementenas stridsrop och assegajer. I de större striderna kom det nästan aldrig till handgemäng; högarna av döda framför de engelska linjerna växte till dess zuluernas trötthet och hopplöshet övervägde deras dödsförakt. Efter

varje batalj meddelades att några tiotal engelsmän och några tusen zuluer dödats. Den enda sensationen under fälttågets senare del var att bonapartisternas tronpretendent, Napoleon III:s son prins Napoleon, stupade i en skärmytsling; denna händelse gav zulukriget europeiskt rykte.

Kriget ledde till zulurikets undergång genom annektion av Natal. De största byarna var nedbrända, åkerfälten förödda, en stor del av boskapen förlorad, hälften av soldaterna döda eller sårade. Cetewayo fördes till England, behandlades milt och hyrde våning i Kensington. Zulukungen hade inte utan fog kallats en blodtörstig tyrann — att beordra en avrättning var enligt hans vanor lika naturligt som att beställa en smörgås — men han visade som privatperson både värdighet och gemytlighet. Han bjöds på lunch av drottning Viktoria; han "är en mycket fin man i sin infödingskostym, eller rättare brist på kostym" — dessvärre såg hon blott Cetewayo i redingote — "med ett vänligt uttryck och ett intelligent ansikte", noterade drottningen i dagboken. Vid promenader i London hyllades Cetewayo med ovationer.

Kriget mot zuluerna främjade inte, som på brittiskt håll antagits, planerna på en sydafrikansk federation. Snarare tvärtom. Efter Isandhlwana var dessa planer hopplösa, skriver Morris. Boerna kom att ringakta den engelska militären; att zuluriket krossades gjorde deras beroende av England mindre än tidigare. Avtalet om Englands överhöghet över Transvaal blev i praktiken inte tillämpat, och knappa två år efter zulukriget markerade boerna sin självtillit och sin självständighetsvilja genom den aktion som slutade med segern vid Majuba och som resulterade i att den nya engelska regeringen, ledd av Gladstone, uppgav tankarna på federation och boerrepublikernas anknytning till Kapkolonin och Natal. Därför kan 1879 års krig ses som ett led i den kedja av händelser som förde till det stora boerkriget tjugo år senare. Under detta krig fick engelsmännen uppleva något av samma militära situation som zuluerna 1879. I början av kriget kunde boerna från säkra ställningar slå tillbaka de engelska truppernas anfall; några bataljer, särskilt Colenso, innebar

en trygg nedskjutning av fienderna från boernas sida — en parallell till de lättköpta engelska segrarna över zuluerna.

I den mån zuluriket och dess undergång kan antas ha haft betydelse för den följande utvecklingen var det i samma riktning — konflikten mellan vita och svarta i Sydafrika skärptes genom dessa minnen och erfarenheter. Blood River och Isandhlwana blev symboler för de faror som hotade från "infödingarnas" sida, motiv för den allt hårdare undertryckningspolitik som den sydafrikanska unionen efter dess bildande 1909 fört under boernas ledning. För de undertryckta har zuluriket framstått som ett tecken på att de förtryckta negerfolken är förmögna till en statsbildning, och striderna under 1830- och 1870-talen ter sig som bevis för att de vita genom en av överlägsna vapen möjliggjord erövring vunnit herraväldet i Sydafrika. På detta sätt spelar Shaka och Cetewayo en roll för de motsättningar, de känslor av skräck och längtan som präglar det samtida Sydafrika.

Den största prokonsuln

I en av sina berömda korrespondenser från boerkriget betecknade Winston Churchill den brittiske representanten i Sydafrika Alfred Milner som "mannen utan illusioner, den av bekymmer plågade men outtröttlige prokonsuln, som förstår båda parternas fel och förtjänster, som väger rätt och orätt i sin vågskål och som är besluten att använda sin kunskap och sin makt för att stärka imperiet". Liknande karaktäristiker, ofta ännu mera beundrande, påträffas överallt i memoarer och historiska skildringar från årtiondena kring sekelskiftet. Joseph Chamberlain, Asquith, Lloyd George, Balfour och Amery är eniga i sin uppskattning. Såvitt jag vet har ingen av de brittiska ledarna under denna tid av kolleger och konkurrenter fått så enstämmigt lovprisande eftermälen. Man talar om Milners realism, klokhet, insikter, opartiskhet, om hans överlägsna skicklighet som ämbetsman, förhandlare och regeringsmedlem. I tävlan mellan de stora prokonsulerna har eftervärlden givit Milner segern — han är, långt mer än Cromer, Curzon eller Lugard, ett levande namn i engelsk politik.

Alfred Milner (1854—1925) var född i en familj utan förmögenhet eller relationer; han tillhörde medelklassen i egentlig mening, inte den s. k. medelklass vilken i engelsk historia och litteratur ofta representeras av ofrälse bankirer och företagare med 10 000 pund i inkomster. Fadern var läkare, men framför allt en slarver med sång och poesi som alibin, och hans avskräckande exempel tycks ha stimulerat sonens nästan abnorma flit och ambition. Med hjälp av släktingar och stipendier kunde Milner få inträde i en andra klassens privatskola och sedan vid Balliol College i Oxford. Balliol var då under Jowetts ledning på höjden av sitt rykte som fostrare av ämbetsmän, politiker och imperiebyggare; Milner vann så gott som alla tänkbara pris och tog en lysande examen. Hans politiska åskådning, som kan

kännetecknas med orden patriotism och effektivitet, utformades under denna studietid: det brittiska imperiet var den stora makten i framstegets tjänst, och detta redskap skulle fulländas genom sociala och politiska reformer. Milner kallade sig vid denna tid liberal, men i sin imperialism stod han högern nära, och i sin socialreformism hade han anknytningspunkter till socialister av den typ som bildade Fabian Society. Det gällde att vara saklig, att handla, ordna och förbättra; mot partiprogram och ideologier var och förblev Milner skeptisk, även om själva sakliighetslinjen innebar ett godtagande av gängse värderingar.

Efter en kort tid som stipendiat i Oxford flyttade Milner till London för att studera juridik. Han avlade en första examen men blev aldrig advokat; under åtskilliga år blev han i första rummet publicist — som medarbetare i W. T. Steads radikala Pall Mall Gazette — och föreläsare. Under denna tid skaffade han sig, vilket var något högst ovanligt för en blivande ämbetsman och politiker, en modern bildning. Att kunna, eller åtminstone kunna citera, Platon och Cicero var naturligt för en gentleman med ambition, men Milner studerade och föreläste om Lassalle och Marx i början av åttiotalet (medan Marx ännu levde) och fick genom sådana prestationer ett välförtjänt rykte för märklig, nästan extravagant intellektuell aktivitet. Fyrtio år senare, då labour blev en makt i engelsk politik, kunde han därför diskutera socialismens problem med skärpa och saklighet — vid sidan av hans inlägg verkar Lloyd Georges eller Churchills utfall som barnsligheter. Efter ett misslyckat försök att under liberal beteckning komma in i underhuset vid 1885 års val gled han småningom, liksom många andra liberaler, över åt höger i reaktion mot Gladstones irländska politik. År 1887 blev han sekreterare till finansminister Goschen. Därmed började den stora karriären. 1889—92 var Milner finansexpert i Egypten under Cromers ledning och skrev sin utomordentliga handbok "England i Egypten". 1892—97 hade han en nyckelpost inom den engelska finansförvaltningen. 1897 utnämndes han på förslag av kolonialministern Joseph Chamberlain till guvernör i Kapkolonin och brittiskt ombud (High Commissioner) i Sydafrika. Hans åtta år i Sydafrika, som omspände de hårda för-

handlingarna med boerrepublikerna, boerkriget och rekonstruktionsperioden efter kriget, blev en historisk insats som i väsentliga punkter alltjämt är aktuell.

Milner hörde till de imperialister som såg Englands välde som en uppfostran till självstyrelse — den tankegång som efter andra världskriget helt kommit att dominera brittisk politik. "Det är inte, eller inte bara, på vad engelsmän gör för Egypten som Englands sak vilar", skrev han i "England i Egypten". "Det är på vad England hjälper egypterna att göra för sig själva. Det brittiska inflytandet utövas inte för att tvinga ett främmande och utländskt system på ett motsträvigt folk. Det är en kraft som verkar för de mest elementära idéer om hederlighet, humanitet och rättvisa... Oberoende för Egypten är lika väl ett engelskt intresse som välstånd i Egypten." Då Egypten blev i stånd att styra sig självt var det enligt Milner Englands plikt att dra sig tillbaka. Det är lätt att i praktiken komma ifrån sådana utfästelser genom att förklara att den behövliga mogenheten inte inträtt — och hur skall denna mogenhet mätas? — men det finns intet tvivel om att Milner menade allvar, att han enligt sin egen formulering var imperialist men inte jingo.

Som prokonsul i Sydafrika blev Milner emellertid anklagad för att vara jingo, för att vara imperialist av primitiv och föråldrad typ. Han ville visserligen, sades det, nå en uppgörelse med sin store motståndare Paul Krüger i Transvaal, men han tog kriget med jämnmod och önskade att dess följd skulle bli ett engelskt välde i Sydafrika. Därför motsatte han sig de av både konservativa och liberala framförda kraven på att självstyrelse snabbt skulle införas och ville att en stark engelsk immigration skulle föregå oberoendet. Denna hans hållning stämde inte, kunde det påstås, med programförklaringen i boken om Egypten.

Detta är utan tvivel riktigt. Men under senare tid har Milners arbete i Sydafrika betraktats från delvis andra synpunkter. Man har betonat hans stora humanitära insatser, hans energiska och framgångsrika försök att hjälpa boerna efter kriget. Framför allt har man — på grund av vad som skett i Sydafrika

efter andra världskriget — observerat och betonat att Milners krav på ett engelskt Sydafrika inte bara motiverades av nationalism utan också av hänsyn till befolkningens majoritet, negrerna. Medan de flesta engelska politiker vid denna tid tänkte blott på engelsmän och boer och försoningen mellan dem, tänkte Milner också på de infödda, och självstyrelse med boerna som härskande grupp var för honom liktydigt med förtryck av de färgade raserna. Med en viss rätt kan därför sägas att Milner för mer än ett halvt sekel sedan representerade tolerans och liberalism, medan hans motståndare, som prisades för sin generositet mot de besegrade, i tanklöshet och okunnighet förberedde vår tids vita diktatur.

Då Milner i början av sin ämbetstid gav en mottagning för att fira drottning Viktorias diamantjubileum uppstod ett betecknande intermezzo. Värdinnan, hustru till en av Milners närmaste män, uppvaktades med blommor av en vit och en svart skolflicka. Hon kysste båda flickorna till tack, sannolikt mera på grund av okunnighet om rasfördomarna än för att trotsa dem. En storm uppstod i pressen, särskilt i boertidningarna. Milner tog oförbehållsamt den angripna och förolämpade damen i försvar. "Jag anser att hon hade rätt", skrev han till en engelsk vän. "De flesta vita i Sydafrika anser att hon hade fel. Här är det stora sydafrikanska problemet ställt. Det är de inföddas problem. Spänningen mellan engelsmän och boer är svår nog. Men den är en småsak i jämförelse med motsättningen mellan vita och svarta." Det var denna fråga, fortsatte Milner, som i realiteten var den farligaste för Sydafrikas framtid.

I en rad memoranda och brev utförde Milner — som dock främst hade att syssla med Englands förhållande till de båda boerrepublikerna och boerna i Kapkolonin — samma tankegång. Man talade i England, skrev han i ett brev till Asquith, om att förbättra förhållandet mellan engelsmän och boer och att samtidigt trygga de inföddas ställning. Men det gick inte ihop. Boerna, och en stor del av de engelska kolonisterna, satte sig emot en liberal lösning av rasproblemet. Även i det engelska Rhodesia har de svarta blivit "skandalöst behandlade", skrev han, men ännu värre var läget i boerrepublikerna och Kapkolo-

nin. Efter kriget underströk Milner från samma utgångspunkter att tidig självstyrelse för Sydafrika betydde dels att boerna inom kort skulle ta ledningen, dels en hänsynslös politik emot den svarta majoriteten.

Det kan hävdas att Milner inte med tillräckligt eftertryck framförde infödingsproblemet inför den härskande engelska opinionen; han kände sig tvungen att i första rummet beakta förhållandet mellan engelsmän och boer. Men hans skrivelser i ämnet tyder på en ovanlig fördomsfrihet och framsynthet. Under årtionden efter Milners avgång kunde det visserligen synas som om den engelska statsledningens hållning varit riktig, åtminstone såtillvida som boermajoriteten tycktes hålla på en förening med England som garanterade det vita väldet; att Smuts framdrev anslutning till England vid andra världskrigets utbrott tolkades som ett bevis på att den brittiska politiken lyckats. Efter nationalistsegern 1948 har däremot Milner fått rätt: den självstyrelse som Asquith, Balfour och Churchill beviljade boerna har inneburit både ett reellt lösgörande från England och ett brutalt minoritetsförtryck över den sydafrikanska befolkningens stora massa.

Då Milner, upphöjd till viscount, år 1905 lämnade sin post i Sydafrika hörde han till imperiets stora män; det var en heder att ha tillhört den grupp av unga män — "Milners kindergarten" — som varit hans rådgivare under prokonsulstiden. Men det politiska systemskiftet på nyåret 1906 innebar ett nederlag för Milners idéer och för honom personligen. De segrande liberalerna hade under valstriden angripit beslutet att importera kinesisk arbetskraft till de sydafrikanska gruvorna, och i detta sammanhang blev Milner — bl. a. i ett beryktat tal av den nye understatssekreteraren för kolonierna Winston Churchill — utsatt för en gemen nedvärdering. Den liberala regeringen arbetade än mera målmedvetet och snabbt än sin konservativa företrädare på självstyrelse i Sydafrika; parlamentsdebatterna 1909 om den nya konstitutionen visar en märklig blandning av okunnighet och illusionism hos de ledande politikerna. Under ett årtionde stod lord Milner i skymundan. Han försörjde sig på till-

fälliga uppdrag och på de reträttplatser som är de brittiska lordernas pension — medlemskap i bolagsstyrelser. I överhuset slöt han sig till de konservativa: han uppträdde mot Lloyd Georges budget, 1911 års parlamentslag och förslaget om självstyrelse för Irland.

Hur stort Milners anseende var, trots hans relativa isolering, visade sig då han vid den stora regeringsombildningen i december 1916 blev en av krigskabinettets fem medlemmar. Hans insatser under de fyra år han stannade i regeringen är inte i detalj redovisade, men alla är ense om att han genom sin klokhet och energi blev en av de ledande männen under krigets sista år och den närmaste efterkrigstiden. Flera av hans medarbetare har hävdat att han näst efter premiärministern, Lloyd George, var den som gjorde mest för att föra kriget till seger. Att Foch blev chef för de allierade arméerna på våren 1918 synes främst ha berott på Milners initiativ.

Under sina sista år gjorde Milner en rad inlägg, av vilka de viktigaste samlades i boken "Questions of the Hour" 1923. I dessa kunniga och vidsynta uppsatser, sannolikt de mest betydande som under detta skede skrevs av någon engelsk politiker, skisserade Milner en samtidigt nationell och socialt radikal ideologi. Imperiets stärkande var såsom alltid huvudlinjen; Milner krävde protektionism för Englands räkning och tullunion mellan England och dominions samt systematiska åtgärder för produktionens och välståndets höjande — krav som först årtionden senare i viss omfattning förverkligades. Samtidigt deklarerade han en förståelse för labours samhällskritik som stack av mot de konservativa och liberala ledarnas hållning. Den privata äganderätten borde visserligen bevaras, men kapitalismen borde ställas under starkare kontroll och den kollektiva produktionen utvidgas. Arbetet "bör hyra kapital, inte kapitalet arbete": med denna sats rekommenderade han producentkooperation som en motvikt mot privatkapitalismen och statsingrepp för att säkra full sysselsättning. Dessa och andra radikala fordringar uppbars av en nationellt konservativ motivering: endast genom stora reformer kunde de sociala motsättningarna undanröjas och känslan för nationen och imperiet spridas till alla folkgrupper.

Någon bra och allsidig levnadsteckning över lord Milner finns inte. Hans memoranda och brev från Sydafrikatiden är samlade i två volymer. En framstående publicist, Edward Crankshaw, publicerade för ett antal år sedan ett arbete ("The Forsaken Idea") där Milner med en viss överdrift och romantisering framställs som tänkaren framför andra bland engelska statsmän under modern tid. Ett par senare utkomna böcker innehåller bidrag till Milners porträtt: Edgar Holts utmärkta "The Boer War" och J. E. Trenchs "Alfred Lord Milner". Det sistnämnda arbetet avser att vara en fullständig biografi och bygger på aktstycken som Milners änka ställt till förfogande, men författaren har inte kunnat behärska och disponera sitt material. Vad som är av intresse i boken är snarast några personliga detaljer. Vi får veta att Milner — som gifte sig först några år före sin död — var förälskad i och friade till Margot Tennant, som föredrog Asquith och vid dennes sida blev ryktbar för sin muntra pratsamhet och sina indiskreta memoarer; den återgivna brevväxlingen mellan Milner och Margot ger något av en tidsbild i sin sentimentala och idealistiska jargong. Vi får också veta att Milner uppvaktade Elinor Glyn, samtalade med henne om grekisk filosofi och tycktes henne vara "en reinkarnation av Sokrates". Att missromanens ledande författarinna hade Englands mest berömde filosof Bradley och dess berömdaste prokonsuler Curzon och Milner till beundrare och litterära rådgivare — Curzon var sannolikt också hennes älskare — hör till de meddelanden som inskärper smakens växlingar och tidens flykt.

Sydafrikansk tragedi

Då jag 1953 mötte Alan Paton i Sydafrika arbetade han på en politisk biografi. Han ville inte nämna vem han skrev om, men han ansåg tydligen den kommande boken vara viktigare än de skådespel och romaner som redan vid denna tid gjort honom världsberömd. Då nu (1966) biografin kommit kan jag förstå hans hållning. Skildringen gäller Jan Hofmeyr (1894—1948), den ende framstående och framgångsrike sydafrikanske politiker som visat klart liberala tendenser i rasfrågan. Den är en inträngande studie av mannen och den miljö i vilken han levde, och präglas av Patons förening av kärlek till sitt land, passion för de undertryckta folkgruppernas sak, förtvivlan och förbittring över den politik som skärper det vita herraväldet och synes leda till katastrof. Jag känner ingen annan bok om Sydafrikas politik som är på en gång så förstående och så engagerad och med ett sådant drag av ärlighet och självrannsakan i växlingen mellan hopplöshet och vilja att förändra.

Jan Hofmeyr, uppvuxen i en borgerlig miljö i gränsskiktet mellan boer och engelsmän, blev tidigt betraktad som en framtidsman på grund av sin otroligt snabba akademiska karriär: universitetsexamen vid sexton år, Rhodes-stipendiat i Oxford med stor framgång, professor vid tjugotvå år och rektor (Witwatersrand) ett par år senare; hans minne och koncentrationsförmåga påminner om J. S. Mill och Macaulay. Efter några år som "administrator" (guvernör) i Transvaal blev han parlamentsledamot och var 1934—48 med ett kort avbrott en ledande medlem i regeringen under Hertzog eller Smuts, de gamla boergeneraler som i tjugo år, i strid eller koalition, växlade som premiärministrar. Under och efter kriget var han Smuts' närmaste man och mest sannolike efterträdare, 1948 besegrades Smuts' och Hofmeyrs parti (United Party) vid valen av nationalistpartiet; några månader senare dog Hofmeyr.

Personligen inger Hofmeyr läsaren — och författaren — både sympati och olust. Han var djupt religiös och sträng moralist med något av Gladstones förmåga att smälta samman idealism och taktik. Dragen av omogenhet och primitivitet är slående. Modersbundenheten drevs därhän att Hofmeyr, ehuru enligt Paton sexuellt normal, aldrig umgicks med någon annan kvinna och levde belåtet under den svartsjuka moderns ständiga kontroll. Bakom den lysande talaren, parlamentarikern och förvaltningsmannen fanns en boyscout, förtjust i hårda spel och lekar, tältning och fotvandringar, en "karlakarl bland karlar" med mammas mysande beundran i bakgrunden; lunchklubbarnas bullrande skratt och hurrarop vid fotbollssegrar omger den store liberalen. Detta var av vikt för hans politiska möjligheter; bland folk som gärna talade om gudsfruktan, sedlighet, manlighet och pionjäranda verkade Hofmeyr som "en av oss".

Men det märkvärdiga med honom var att han inte riktigt kunde bli "en av dem". Som parlamentariker och minister tvangs han att ta ställning till konkreta problem i rasfrågan, och mer och mer kände han att det fanns något okristligt och orättfärdigt i den vita styrelsen. Då nazism och antisemitism före och under kriget vann terräng inom herrefolket, blev Hofmeyr en av de öppnaste och modigaste vedersakarna. Han fördes vidare i liberal riktning under debatterna om negrernas och de färgades traditionella (ehuru starkt begränsade) rösträtt i Kapprovinsen, indiernas ställning i Natal, behandlingen av de svarta gruvarbetarna i Transvaals gruvor. Någon klar och konsekvent motståndare till rasregimen blev han aldrig. Då han talade vid universitetet och i andra opolitiska sammanhang gjorde han ofta uttalanden som gick på frihets- och likställighetslinjen, men då han sedan angreps som "niggervän" och uppträdde som politiker tog han halvt om halvt tillbaka vad han sagt och flydde till allmänna och oförbindliga fraser. Så mycket sade han dock att han vid 1948 års val av motståndarna framställdes som undergrävare av det vita väldet. Vid sin död syntes han på väg till större beslutsamhet och rätlinjighet.

Problematiken i att vara liberal politiker i Sydafrika framträder med förskräckande tydlighet i Patons skildring. En vit minoritet på en fjärdedel, som äger (för att nämna en detalj) 85 procent av jorden och som känner samma skräck inför de undertrycktas emancipation som överklassen i Europa kände för allmän rösträtt för femtio eller hundra år sedan. En boermajoritet bland de vita, som misstänker och misstänkliggör den engelsktalande minoriteten för planer på försoning med eller kurtis av det fruktade proletariatet. Och till detta rasföreställningarna, som rättfärdigar överklassens hårda fasthållande vid alla privilegier, som ger en adelskänsla starkare än svensk eller fransk eller tysk adel kunde ha inför den omgivande populasen under feodal tid. Att på ett eller annat sätt fly från dessa problem har varit den sydafrikanske politikerns naturliga utväg. Smuts, den berömdaste av alla landets statsmän, formade vackra ord om frihet och likställighet i Nationernas Förbund, Förenta Nationerna och på samväldeskonferenser, men vågade inte söka tillämpa något av detta hemma hos sig. Nationalisterna flyr på sitt sätt: hårdare förtryck och diskriminering men en gång, om tvåhundra eller femhundra år, separation av och självstyrelse för raserna; själva ordet apartheid, uppfunnet av några välmenande professorer, har blivit en symbol för både undertryckning och hyckleri. Även Hofmeyr flydde, eller rättare tvekade: skulle han säga vad han egentligen menade och göra sig och sitt parti maktlösa, eller skulle han ljuga till hälften i hopp om makt och om att kunna göra en smula i rätt riktning vid makten.

Vid läsningen av boken om Hofmeyr påminns jag ständigt om ett samtal med några av ledarna för United Party 1953. Alla förklarade sig liberala, några nämnde med vördnad och saknad Hofmeyr. — Men vi kan aldrig segra på ett liberalt program, sade de, vi måste segra först och visa vår liberalism efteråt. Det tycks ha varit ett underverk i den genren som Hofmeyr drömde om. Under nationalistregimen sedan 1948 kan inte ens den mest optimistiske drömma om något sådant. Patons sorgsna och gripande bok är ett vittnesbörd från de besegrade.

Återblick på Dreyfusaffären

Det första jag läste om Dreyfusaffären var Carl Laurins på en gång dramatiska och elegant kåserande skildring i "Våld och väld", som utkom 1910 och som jag fick till jul ett eller två år därefter. Det senaste jag läst är den engelske professorn Douglas Johnsons analytiska historik av år 1966. Däremellan ligger väl trettio eller fyrtio arbeten, inklusive en del parlamentsprotokoll och de på svenska, i något förkortad form, utgivna protokollen från den andra rättegången, i Rennes 1899 — då Dreyfus till världens häpnad än en gång förklarades skyldig men benådades av republikens president för att sju år senare i den tredje processen vinna den fullständiga upprättelsen. Ingen läsning om ett speciellt problem har varit mera fascinerande; den känslan har säkert många tusen människor i många länder haft liksom jag.

Varför? Dreyfusaffären är en förstklassig deckare. Hur kunde Dreyfus bli dömd 1894 på så svaga bevis, vem var den verklige förrädaren — Esterhazy eller någon bakom och över honom — hur kunde sanningen, Sanningen som det länge hette, komma fram? Affären var också en hjältesaga. Några få stred i åratal förgäves för att fria den oskyldige: släktingar och judiska allierade som brodern Mathieu, Lazare, Reinach men också personer utan någon sådan anknytning, bland dem några som redan var ryktbara, andra som blev det: Anatole France, Zola, Clemenceau, Jaurès, Péguy, André Gide, Léon Blum och t. o. m., som undertecknare av protester, Marcel Proust. En litteratur byggdes på frågan; låt mig främst nämna Roger Martin du Gard, "Jean Barois". Affären var vidare ett vägskäl i fransk politik: monarkister, klerikaler och nationalistiska diktatursträvare, som fann en dolk och en sköld i antisemitismen, besegrades av de sanna republikanerna, som samlades bakom Waldeck-Rousseaus ministär av år 1899, med den gamle bonapartisten generalen markis de Galliffet och den unge socialisten Millerand förenade vid konseljbordet. Affären väckte passione-

rad debatt i hela den civiliserade världen. Grupperingarna var skiftande: till dreyfusarderna hörde i regel furstarna, av kejsar Vilhelm privat informerade om Dreyfus' oskuld, medan anarkisterna var antidreyfusarder i förakt för denna borgerliga tvist, men i stort var det radikalerna som eldades av hat mot orätten. Småningom blev det klart att affären var ett av de viktigaste leden i det orsakskomplex som gjorde sionismen till en stor rörelse och skapade den nya staten Israel; det var Dreyfusaffären mer än någon annan yttre händelse som inspirerade Theodor Herzl.

Hur ter sig affären nu mellan sextio och sjuttio år efteråt? Detektivarbetet har fortsatt, rättegångsprotokollen, aktstyckena på franska nationalbiblioteket, de efterlämnade anteckningarna och brevväxlingarna har genomgåtts av en rad experter, ett bibliotek av memoarer bidrar att belysa problemen. Det är ostridigt att Dreyfus var oskyldig; bevisen för att det inte fanns några bevis mot honom har framlagts, i huvudsak först vid den tredje process som ledde till att Dreyfus återupptogs i armén och fick hederslegionen. Men vem den skyldige var vet man inte; att Esterhazy var en skurk är klart men inte att han var förrädare. Hypotes efter hypotes har framkastats, roliga, skarpsinniga men osäkra. Kanske förelåg intet förräderi alls, blott en serie av till synes graverande aktstycken, bland dem en rad förfalskningar. Den tyske militärattachén von Schwartzkoppens 1931 publicerade memoarer troddes en tid ge mycket av sanningen men är nu diskrediterade. Det finns inte så mycket väsentligt och säkert i akterna som man kan lägga på tumnageln, skriver en fransk historiker. Tumultet uppstod måhända på samma sätt som då en massa människor samlas, trängs och bråkar i tro att något märkvärdigt inträffat; är det inte Hjalmar Söderberg som skriver att man kan åstadkomma en folksamling genom att stirra en halvtimme på en punkt vilken som helst?

Hjältesagan har falnat. Dreyfus blev aldrig någon hjälte, inte ens en förstklassig martyr — det behövdes Julien Bendas fantasi för att i detta kyliga, stela och liksom döda ansikte se en rättvisans symbol. Överste Picquart, sedan general och kanske som en ironisk gest placerad som krigsminister av Clemenceau i den-

nes första regering 1906, visades för några år sedan av Thomas ha handlat försiktigt och klenmodigt, sedan han som chef för underrättelsebyrån i generalstaben blivit övertygad om Dreyfus' oskuld. De personliga och politiska motiv som framdrev exempelvis Zolas och Clemenceaus insatser har, kanske överdrivet, framhävts av flera författare. Någon hjälte finns inte längre på slagfältet. Kanske inte heller någon riktig skurk utom Esterhazy, som verkar för obetydlig i sin galna gemenhet för att spela en huvudroll.

Generalerna — Mercier, Boisdeffre, Pellieux — var i all sin galonerade fräckhet sannolikt övertygade om Dreyfus' skuld, eller åtminstone om att hans skuld måste förkunnas för att rädda Frankrike. Detsamma gällde de intellektuella antidreyfusarderna, som Barrès, Maurras, Lemaître och Coppée. Johnson skriver att man inte längre i Dreyfusaffären kan se en strid mellan goda och onda krafter, mellan "tro och förnuft". Alla eller nästan alla var i god tro och det var relativt lätt att vara det, eftersom vad man säkert visste var obetydligt i jämförelse med ryktenas, lögnernas och suddighetens väldiga massa.

I en översikt av pressen under affären (Boussel, "L'affaire Dreyfus et la presse") sägs det att Dreyfusaffären var "en myt skapad av pressen . . . den märkligaste och mest paradoxala uppvisningen av pressens makt". Det ligger mycket i detta. Det var främst i tidningarna som striden utkämpades, det var i dem som Dreyfus och hans anhängare framställdes som skurkar eller hjältar, av glänsande skribenter som Drumont, Barrès, Clemenceau. Det bör tilläggas att presskampanjen till stor del var monstruös i sin hets och ovederhäftighet. Man sökte utnyttja allt för politiska syften, man beskyllde systematiskt motståndarna för ohederlighet och lögn, man publicerade de mest ogrundade och simpla privathistorier för att diffamera — "Scheurer-Kestner har haft en negress till älskarinna", "Mathieu Dreyfus tröstar sin brors hustru", "generalstaben är en skola för skojare och förfalskare". Gemenheten var ungefär lika stor på båda sidor, skriver Johnson — ett visst övertag hade dock, synes det mig, antidreyfusarderna.

Den sida av affären som såvitt jag vet är minst belyst är den parlamentariska. Affären debatterades många gånger särskilt i deputeradekammaren. De första åren var proceduren tämligen ensartad: premiärministern eller krigsministern (i regel en general) avgav en förklaring om Dreyfus' skuld, parfymerad med fraser som Frankrikes ära och arméns integritet; under ovationer instämde en överväldigande majoritet i regeringsförklaringen. Det hemskaste exemplet är då krigsministern Cavaignac 1898 gjorde en deklaration i saken som kammaren beslöt att anslå i alla franska kommuner — några dagar senare blev det klart att Cavaignac stött sig på en förfalskning som utförts av generalstabsöversten Henry. Småningom blev allt fler parlamentariker osäkra; till de viktiga inläggen hör ett anförande av Poincaré som erkände att den regering i vilken han ingått dekreterat Dreyfus' skuld utan att ha satt sig in i frågan. Vid årsskiftet 1898/99 var saken klar; den republikanska koncentrationen och antiklerikalismen tog hem spelet.

De analytiska undersökningarna av Dreyfusaffären har på många punkter fört till osäkerhet, skepsis och en viss tolerans mot aktörerna av skilda läger. Vad som står fast är att generationer av fransmän påverkats av affären, att de erinrat sig den som en tid av eld och engagemang, att de unga intellektuella dreyfusarderna under denna tid upplevde en hängivenhet som för de flesta kanske endast kärleken ger. Jag har sett många åldringar få klarare blick och fastare stämma då talet fallit på affären — senast häromdagen en gammal överste och officersson som upplevde tiden mellan nio och fjorton år i affärens skugga. Två memoarer ger den starkaste bilden av hur unga män som stred för Dreyfus kände det. Léon Blum berättar att det personliga livet syntes overkligt, det verkliga var att få fram rättvisan till seger. Charles Péguy, desillusionerad över att affären gick "från mystik till politik", skriver med sin märkliga trovärdighet att det inte skulle känts som ett offer att ge livet för Dreyfus' sak, för sanningens sak.

Sommaren 1914

Tre volymer i Roger Martin du Gards stora romanserie "Släkten Thibault" handlar om sommaren 1914. Bröderna Jacques och Antoine, som vi följt från barndomen och som nu är vuxna män, är huvudpersoner, och mot deras reaktioner och erfarenheter avtecknar sig de stora händelserna. Men vad det gäller är att skildra dessa händelser, att förklara hur de var möjliga, hur människorna kände, hur de arbetade för att framkalla eller förhindra kriget; i centrum står den europeiska socialismens vånda och sammanbrott. Då jag först läste böckerna för över trettio år sedan beundrade jag utredandet av den härva fakta och motiv ur vilken det första världskriget framgick. Då jag långt senare läste om dem var intrycket ännu starkare. Jag vet ingen annan bok — vetenskaplig, dokumentarisk eller litterär — som ger så mycket till förstående av vad som skedde. Romanförfattaren har lyckats bättre än historikerna. Vi känner oss, liksom så många gjorde då, fångade av nödvändigheten, drivna som slaktdjur mot det ohyggliga, protesterande, förtvivlade och hjälplösa. I denna syn på skeendet är "Sommaren 1914" överlägsen "Krig och fred"; Tolstoj talar mycket mer om det ofrånkomliga ödet, ser allt mot bakgrunden av sin trista och ändå tröstande historiefilosofi, men kanske just därför blir det mindre av personlig ideologisk tragedi i hans mästerverk än hos Roger Martin du Gard.

Men just i fråga om nödvändighetstanken är en reservation behövlig. Vi ser inte 1914 lika enkelt ofrånkomligt som 1939. Vid andra världskrigets utbrott fanns enligt vår bild av läget — och jag tror att den är riktig — en ond makt som obönhörligt gick vidare mot krig och erövring. De hotade folken kände att de vid en viss punkt måste stå emot eller gå under. Då England förklarade Tyskland krig var det som då en man, driven till det yttersta av en förbrytare, äntligen slår tillbaka. Det fanns ingen

glädje, ingen lockelse i detta motstånd, men det var nödvändigt. Inga drömmar om vinster och triumfer förgyllde beslutet till försvar — man måste strida, ingenting annat.

Så var det inte 1914. Varje stridande folk kände sig som alltid bättre än de andra. Men intet folk, ingen stat representerade ondskan. Ryssland var det mörkaste i bilden, och dock kan ingen se en Hitler i tsaren och hans rådgivare; en demokrati tycktes vara på väg, och socialister satt i den duma som slöt upp kring statsledningen. Tyskland blev småningom under kriget i Västerns syn civilisationens fiende, men Tyskland var en rättsstat, med relativt stor medborgerlig frihet och starkt folkligt inflytande på styrelsen; en intellektuell elit av forskare och författare betygade de styrande sin trohet, och mer än hundra socialdemokrater röstade i riksdagen för krigskrediterna. Ingen stat hade bestämt sig för krig, hade planerat ett krig som Hitler 1939. Under de ödesdigra dagarna dinerade Poincaré i Stockholm, kejsar Vilhelm reste i de norska fjordarna; ministrar och ambassadörer var på semester. Men så kom kriget, och överallt började alla att glädja sig åt det stora som skulle vinnas, franska provinser för Tyskland, Elsass-Lothringen för Frankrike, Konstantinopel för Ryssland, Serbien för Österrike; jublande människor fyllde gatorna i storstäderna, tyska socialister skrev om det fördärvade Paris och franska socialister ropade "till Berlin".

Hur kom det sig? Maktläget och allianserna verkade, sedan väl Österrike tryckt på knappen, som ett automatiskt maskineri. Kunde Ryssland underlåta att hjälpa Serbien mot Österrike, kunde Tyskland vägra att hjälpa Österrike mot Ryssland, kunde Frankrike svika den ryska alliansen, kunde England med sina halva löften till Frankrike och sin fruktan för den tyska konkurrensen låta bli att ingripa? Utrikesministrarna och diplomaterna sökte eller låtsades söka bryta denna kedja av beroenden och förpliktelser, men den höll, och plötsligt gick alla Europas stora folk mot den förstörelse som skulle stympa och fördärva dem. Invävt i det diplomatiska sammanhanget var det militära. Måste Ryssland, där allt gick sakta och trögt, inte börja

mobilisera för att kunna bjuda motstånd *om* det blev krig, måste Tyskland inte mobilisera då Ryssland gjorde det, Frankrike då Tyskland gjorde det; så gick det vidare tills den unge sjöministern Churchill, en av dem som berusades av själva handlingen, av att den stora historien spelade upp, i Whitehall beordrade den brittiska flottan att på tolv timmar vara färdig till strid.

Låt oss se på en länk i kedjan. England kunde ha stoppat kriget på två sätt, sade man, genom att deklarera sin vilja att inte vara med eller att vara med. Men om Grey hade ställt sig neutral riskerade han att Tyskland beslöt sig för den aktion som ännu syntes möjlig att hejda. Om Grey lovade att hjälpa Frankrike riskerade han att Petersburg och Paris hårdnade och förkastade medlingsförslagen. Nu blev England anklagat från båda hållen, trots att Grey och hans kolleger med större ängslan och mindre hemliga förhoppningar än någon annan statsledning såg kriget bli oundvikligt.

De flesta ledande vacklade sannolikt mellan skräck för kriget — för kriget i och för sig, men särskilt för nederlaget — och en halvt skamsen och halvt stolt känsla av vad en seger kunde medföra. Martin du Gard ger några antydningar om Poincarés stämningar och fantasier, att döma av den franske presidentens memoarer antagligen riktiga. Poincaré fruktade kriget, men samtidigt längtade han kanske efter det eller drömde åtminstone om vad en seger kunde ge. Han och Barrès, "de lothringska furstarna", kunde inte låta bli att lystet tänka på de erövrade provinserna, där de fyra år senare mottogs i triumf, den ene som segerns organisatör vid sidan av Clemenceau, den andre som patriotismens ideolog, som den heliga eldens bevarare.

Det mest skakande i detta skådespel är övergången från tvekan, medlingsförsök, förhandlingar och fredsförsäkringar, från baletten kring det gröna bordet till orkestern av hat och jubel efter krigsförklaringarna. Den ena dagen talade man om fredens lycka, den andra om krigets storhet. "Tsarhymnen", "Heil Dir im Siegeskranz", "Gott erhalte Franz den Kaiser", "Marseljäsen", "Sambre et Meuse", "God Save the King", patriotligan marscherande genom Paris gator, kejsar Vilhelm omgiven av socialistledarna — allt var tillförsikt och triumf. Till

ministrarna och generalerna slöt sig filosoferna och författarna. Martin du Gard erinrar om Bergsons tal i en av de franska akademierna: "Den kamp vi nu börjat mot Tyskland är civilisationens egen kamp mot barbariet." Han kunde ha tillagt att Bergson förvred hela sin filosofi för att göra den till ett redskap för nationalismen, att han gjorde l'élan vital och l'évolution créatrice till franska specialiteter, medan Tyskland blev det statiska, kompakta, materiella, oandliga. Och på samma sätt skrev och talade kollegerna bakom andra gränser. Wundt beklagade tyskarnas bristande nationella sinnelag. Thomas Mann prisade deras universalism och kosmopolitism, hundra andra gjorde om sina system i patriotisk förfalskningsiver.

Stämningarna efter krigsutbrottet måste enligt Martin du Gard — liksom enligt många andra före och efter honom — ses som uttryck för "djupare" känslor och instinkter. "Med vilka vilda ögon, med vilka kannibalminer, med vilken grym och barbarisk glädje låtsas vi inte alla acceptera detta våld som en nödvändighet", säger Jacques Thibault. Folken var trötta på den långa freden, på rationalismen och eftertanken, de åtrådde handling, våld och krig, påstår man. Men framför allt: de visste inte vad de gjorde, de visste inte vad kriget betydde, romantik och idealism förblindade dem. Krig är fortfarande möjligt, men denna glädjens och okunnighetens hysteri inför kriget har blivit omöjlig.

Jacques Thibault är socialist, och en stor del av Martin du Gards roman behandlar socialistiska debatter, konferenser och hemliga möten i syfte att hindra kriget. 1914 har ofta betecknats som den internationella socialismens sammanbrott. På kongress efter kongress hade socialistpartierna lovat att förebygga krig; mobiliseringsvägran och generalstrejk hade rekommenderats som yttersta medel. Och nu gick socialdemokratin i alla länder i fält, röstade för krigskrediterna och förkunnade sin samhörighet med nationen.

Men även här lyckas Martin du Gard belysa det ofrånkomliga, visa länkarna i den kedja som band aktörerna. I det längsta arbetade de flesta socialistledare för fred genom påtryckningar

mot sina regeringar och kontakter med kamraterna i andra länder; till de hetsigaste fredsivrarna hörde Mussolini, till de kloka förhandlarna Bebel, Vandervelde och Jaurès — den sistnämnde mördades dagen före det tysk-franska krigsutbrottet av en nationalistisk galning. Men socialisterna misstrodde varandra; de misstänkte — och med rätta — att "de andra" inte var fasta inför ett avgörande. De var i grunden osäkra och tveksamma, därför att de såg det egna landets besegrande som en katastrof för demokratins och socialismens möjligheter i detta land. De franska socialisterna ville skydda Frankrike mot Kaiserns Tyskland, de tyska socialisterna ville försvara sitt lands framsteg mot tsardömet, de ryska socialisterna fruktade den preussiska militarismen. "Det är klart: Frankrikes sak är demokratins sak. Vi socialister måste vara de första att försvara demokratin mot en imperialistisk grannstats angrepp." "Den tsaristiska militarismen är en verklig fara för Tyskland, och socialdemokratin kan inte sätta i gång generalstrejken." Så lyder några satser i den socialistiska debatten i Martin du Gards bok — de ger en exakt bild av läget. På denna linje gled socialisterna över till samverkan med nationalismen.

På kongressen i Stuttgart 1907 antog Internationalen en resolution, enligt vilken man med alla lämpliga medel borde söka förekomma krig, och om ett krig utbröt verka för en snar fred och för utnyttjande av kriget till en socialistisk omdaning av samhället. Det sista ledet i denna tankegång blev också en brygga till godtagande av kriget. Ja, hos många socialister och kommunister — av vilka Lenin är den mest berömde — blev tanken att kriget skulle leda till socialismens seger dominerande. Den linjen företräds i Martin du Gards roman av Meynestrel, en fanatisk pedant i Robespierres stil. Kriget blir för honom den enda metoden att krossa den borgerliga staten och genomföra socialismen. Då han av Jacques får ett dokument som genom att kompromettera de tyska och österrikiska generalstaberna möjligen kan bli ett medel att rädda freden förstör han det: "Om det inte skulle finnas mer än en chans på hundra att kunna förhindra kriget, så får vi inte ta den." En av hans anhängare förklarar: "Det enda som gör det möjligt för oss att accepte-

ra detta ohyggliga är tanken på vad det kan betyda som insats för framtiden. De som kommer tillbaka från blodsdopet gör det som nya människor. Framför dem kommer allting att ligga i ruiner. Och på de ruinerna kan de äntligen börja bygga ett nytt samhälle." "Du står inför kriget som de första kristna inför döden: ögonen fixerar i den grad vad som skall komma *efteråt* att de glömmer att se dödskampens alla faser", säger Meynestrels älskade.

Emot alla dessa idéer, förbehåll och kompromisser ställer Jacques det ovillkorliga avvisandet av våldet. "Att blåsa liv i hat och våld för att sedan begynna rättvisans och broderskapets herravälde, det är rent nonsens; det är att från första början förråda den rättvisa och det broderskap som vi vill skall ta herraväldet över världen." Jacques vägrar att gå i krigstjänst, flyr till Schweiz och söker att med flyg sprida fredsproklamationer bland de i Elsass stridande trupperna; han dödas av en granat. I det flygblad som han författat talas om att kriget ännu kan förebyggas genom en folkresning. "Men för detta gäller tre villkor, tre oeftergivliga villkor: att en resning sker *snabbt, överallt och på en gång.*" Jacques representerar pacifismens goda vilja, hans ord om "resning" och om de tre oeftergivliga — och ouppfyllbara — villkoren belyser pacifismens tragedi.

»Då vår lilla stad blev nazistisk»

Fortfarande, efter mer än tre decennier, är det för människor som då och senare sökt följa och studera utvecklingen svårt att förstå och klargöra hur nazismen erövrade makten i Tyskland.

År 1928 ger bilden av en någorlunda hyggligt arbetande parlamentarisk demokrati, där de republikanska riktningarna dominerade och i skilda koalitioner samverkade i regeringen: de extrema, klart antidemokratiska partierna var svaga, med 12 nazister och 54 kommunister i den detta år valda riksdagen på 491 medlemmar. 1930 kom det första genombrottet för ytterlighetspartierna: 107 nazister och 77 kommunister i en riksdag på 577. På sommaren 1932 fick vi, för första gången i historien, ett antidemokratiskt flertal vid ett demokratiskt val. 230 nazister och 89 kommunister av 608. Vid höstvalen 1932 gick nazismen något tillbaka, men i januari 1933 bildade dess ledare på Hindenburgs uppdrag regering, och på några månader infördes genom likriktning, terror och undantagslagar den totala diktaturen. På mindre än fem år hade förvandlingen skett: vi får bilden av ett folk under Hitler i lydnad och entusiasm, med alla organisationer utanför det härskande partiet krossade, med en styrelse inställd på rustningar, expansion och krig.

Förklaringar, som väsentligen bygger på schabloner men ibland innehåller ett korn av sanning, överflödade på 1930-talet och har bland många tanklösa och okunniga bevarat prestige. Tyskarna sades vara ett aggressivt nationalistiskt folk, vars innersta, "verkliga" syfte utlöstes och aktualiserades genom Hitlers propaganda — förr talades ofta vackert om denna "nationella förnyelse", numera är den fördömd av alla. Tyskarna sades vara följsamma och lydaktiga och hade därför godtagit "den starke mannen"; denna föreställning var populär inte minst i Frankrike, där man var — och fortsatte att vara — beredd att underkasta sig skiftande, genom konflikter och uppgörelser i Pa-

ris skapade regimer. Nazismen betraktades som en reaktion mot den hårda Versaillesfreden, och särskilt i England såg man ofta den nya diktaturen med tolerans, därför att man kände sig ansvarig för de lidanden som framkallat den; det beaktades inte alltid att segermakterna mildrat sina villkor och att skadeståndskraven vid denna tid var avskrivna. Parlamentarismens svårigheter påstods orsaka och motivera maktkoncentrationen. På kommunistiskt håll fann man — med stöd av Marx' profetior om Frankrike åttio år tidigare — en tröst i tron att nazismen betecknade den kapitalismens kulmination som var sista etappen före proletariatets diktatur.

Bland forskarna är man numera, sedan slagordsmässiga förklaringar avskrivits eller modifierats, ense om att det huvudsakliga i orsaksförloppet var den ekonomiska krisen, som vid denna tid tedde sig som ett skeende utanför politiken, om också skärpt genom den politiska spänningen. De statsunderstödda arbetslösa var i genomsnitt 1929 1,9 miljoner, i slutet av år 1932 över 6 miljoner, nationalinkomsten beräknades 1932 vara nära 50 procent lägre än 1928. Det var fattigdomen och fruktan för fattigdom, den rädsla, förbittring och ondska som det ständigt eländigare läget medförde, varur motsättningarna, frälsningstron och slutligen tyranniet uppstod.

Men även om denna allmänna synpunkt erkänns vara den centrala, uppstår frågor som är svåra att besvara och fortfarande sysselsätter forskning och spekulation. Varför segrade brunskjortorna i Tyskland men inte silverskjortorna i USA eller blåskjortorna på Irland eller svartskjortorna i England? Varför lockade nazismen, vilka grupper slöt sig till den, varför gjorde demokraterna inte hårdare motstånd?

Dessa och andra frågor har belysts i minutiösa undersökningar, utförda främst av amerikanska, ofta från Tyskland till Amerika under nazismens tryck utflyttade forskare. Det har i detalj klarlagts att bönderna och medelklassen under åren 1930—32 gick över från de skilda borgerliga partierna till nazismen, som mer än någon annan rörelse lovade allt åt alla och lockade skilda grupper med skiftande löften — man såg inte i nazismen en väg till diktatur, än mindre till krig, utan till högre spann-

målspriser, lägre (eller högre) arbetslöner, krisens övervinnande genom statliga åtgärder. De aktiva nazisterna var övervägande män, främst desperata unga män, men med segrarna vanns de kvinnliga rösterna i sådan utsträckning att kontorsflickor, hembiträden och hemmakvinnor övervägande stödde "kraftkarlarnas" parti. En forskare har visat att nazismen mer än andra rörelser använde den direkta talade propagandan och i förut okänd omfattning verkade genom möten och demonstrationer, gärna förenade med upptåg och våldsamheter. En judisk tysk-amerikansk professor fann vid en flerårig vistelse i en liten tysk stad omkring 1950 att många människor med vilka han samtalade knappast före kriget haft någon uppfattning om nazismens innebörd och ogärningar och att de godtagit allt utan sympati och utan avsky — judeförföljelserna hade de, exempelvis, utan svårighet nästan kunnat låta bli att märka. Att nazismens propaganda stöddes av en del kapitalister har uppvisats, men vilken betydelse detta hade för rörelsens verksamhet är svårt att fixera.

Denna konkreta och på begränsade regioner eller grupper inriktade forskningsmetod har använts i ett utomordentligt instruktivt arbete av den amerikanske professorn William Sheridan Allen, "The Nazi Seizure of Power". Allen har som studieobjekt valt en mellantysk stad på 10 000 invånare, som han kallar Thalburg. Staden kan inte kallas typisk, även om vad som skedde i den under det behandlade skedet 1930—35 är belysande för den tyska utvecklingen i stort. Så var befolkningen nästan genomgående protestantisk (600 katoliker, 120 judar) och i genomsnitt relativt välsituerad som centrum för en bördig landsbygd. Allen urskiljer fyra socialgrupper: en underklass på 37 procent (icke yrkesutbildade arbetare), en lägre medelklass på 32 procent (hantverkare, kontorsfolk, jordbrukare, pensionärer), en högre medelklass på 27 procent (småföretagare, butiksägare, lägre tjänstemän) och en överklass på 4 procent (företagare, ämbetsmän och lärare, fria yrkesutövare). Genom intervjuer samt studium av tidningar, protokoll och andra aktstycken kan Allen ge en bild av vad som hände i Thalburg un-

der åren före och efter Hitlers maktövertagande.

Valen i Thalburg — liksom i hela Tyskland — markerade de borgerliga väljarnas övergång till nazismen. 1928 fick den nazistiska listan 123 röster, i juli 1932 4 195. Socialdemokraterna gick något tillbaka men bevarade i huvudsak sin ställning: 2 210 röster 1928, 1 639 röster 1932. Kommunisterna gick starkt fram utan att få någon betydande position: 28 röster 1928, 285 1932. Man kan sammanfatta utvecklingen i några ord. Klasskampen intensifierades; i stället för en rad partier, representerande alla schatteringar, kom två block, av vilka det nazistiska var inställt på total seger och makt. Man kan också beteckna vad som skedde som en politisering av befolkningen; deltagandet steg i de talrika valen (av kommunala organ, preussiska lantdagen, riksdagen, presidenten), propagandan blev allt hetsigare, det stora flertalet lockades eller tvingades att ta ställning.

Nazismens triumfkort var krisen. Den utnyttjades för att framkalla skrämsel och hat. Nationalismen skärptes genom angrepp mot Versaillesfreden, England, Frankrike och andra stater på den segrande sidan; den användes som ett vapen i klasskampen genom att vänsterpartierna, främst socialdemokraterna, framställdes som korrumperade och förrädare, som inre fiender i förbund med de yttre. I nazismens förkunnelse ingick föga av positiva förslag: det avgörande greppet var att framkalla bilden av en annalkande katastrof, med motståndarna som de skyldiga och nazismen som räddare. I det borgerliga och konservativa Thalburg undvek man sorgfälligt att dra fram de radikala tendenser som på andra håll var ett led i nazistpropagandan; typiskt är att äganderätten försvarades och att en rad lutherska präster uppträdde som garanter för nazismens religiösa hållning.

Nazisternas aktivitet var ojämförligt större än andra partiers. Genom ständiga möten och demonstrationer, som ackompanjerade krisens skärpning, bragtes befolkningen till en känsla av skräck, upphetsning och exaltation. Under de tre åren 1930—32 hölls i genomsnitt tre möten i månaden i den lilla staden; vid sidan av de stora föreställningarna ordnades speciella möten

med olika föreningar och yrkesgrupper. Fräckhet och våld från de halvt militärt organiserade nazistiska förbandens sida bidrog till bitterheten, spänningen och den småningom allt starkare uppgivelsen och defaitismen bland de demokratiska grupperna. I Thalburg var antalet politiska slagsmål, av vilka fler omfattade hundratals personer, inte mindre än trettiosju under de tre åren före maktövertagandet — i Preussen blev under tre veckor sommaren 1932 82 dödade och 461 svårt sårade i gatustrider.

Vilka var de aktiva nazisterna under detta skede? En grupp, den mest respekterade, kan kallas idealister med stor förmåga av illusionism och lättrogenhet; de kände sig ofta som nationella socialister i den meningen att de önskade ökad jämlikhet och allmän utjämning i nationell regi. Ett stort och växande antal var enligt dåtida vittnesbörd catilinariska typer: odugliga som drevs av ärelystnad och avund, affärsmän som det gick dåligt för och som var förbittrade på kooperation och fackföreningar, hantverkare, tjänstemän och kontorsanställda som var rädda för att sjunka ner i arbetarklassen och i vanliga arbetare såg personliga fiender, arbetslösa som i SA fick en knapp utkomst och tillfällen att avreagera sitt missnöje genom disciplinerad brutalitet. Denna kontraelit, denna pöbel blev genom krisens selektion en potentiell makt i samhället och i nazismens organisation nära nog en härskande klass. Aktioner mot fackföreningar, bojkott av konkurrenter (kooperatörer, judar), demonstrationer och våldshandlingar blev under genombrottstiden en verksamhetsform och en källa till ond glädje.

Men för den stora massan av folket — både de som röstade för och mot nazismen — var andra känslor och motiv bestämmande: fruktan, villrådighet, oförmåga att finna en utväg, brist på program och fasta föreställningar, en osäkerhet som lockade till anpassning eller ett slappt och resignerat motstånd.

The best lack all conviction, while the worst
Are full of passionate intensity.

Med dessa versrader från Yeats sammanfattar Allen den tyska situationen på sommaren 1932.

Nazismen syntes dock sakna varje utsikt att nå majoritet vid ett fritt val. Vid det sista valet av detta slag, riksdagsvalet i november 1932, gick partiet något tillbaka och nådde omkring en tredjedel av rösterna. Men i januari 1933 kom maktövertagandet genom att Hindenburg gjorde Hitler till rikskansler i en koalition av nazister och tysknationella. Under de följande månaderna genomförde Hitler, efter terrorvalet i mars 1933 stödd av en majoritet, den totala diktaturen.

Allen skildrar åskådligt hur likriktningen och undertryckningen ägde rum i Thalburg. Representanter för motståndarpartierna hindrades att uppträda i kommunalråden, efter hand kördes de bort från sina poster, och de partier de företrädde undertrycktes. Alla oppositionella meningsyttringar förbjöds, och SA slog med polisen i bakgrunden ned alla yttringar av missnöje. Föreningar av alla slag, från fackföreningar till sportklubbar, avvecklades eller ställdes under nazistisk ledning. Thalburgtidningarna blev tvunget eller frivilligt nazistiska. Kontrakt och andra ekonomiska fördelar gavs endast åt nazister. "Opålitliga" tjänstemän och lärare avskedades. För att behålla sina platser, sina företag, sina arbetslöshetsunderstöd sökte sig folk i massor in i det segrande partiet. I januari 1933 hade detta ett hundratal medlemmar i Thalburg, i maj samma år hade antalet stigit till 1 200, och partiet vägrade att utan prövning bevilja nya ansökningar. Då Hitler efter utträdet ur Nationernas Förbund i oktober 1933 anordnade dels en folkomröstning i denna fråga, dels nya riksdagsval, begagnades alla medel för att driva väljarna till röstning: valdeltagandet blev 95 procent och antalet ja-röster 97 procent. Nazistpartiets paroll vid de stora demonstrationerna på valdagen var: "Thalburg marscherar för freden."

Särskilt på grundval av vad som hände i Thalburg tar Allen utförligt upp de ständigt diskuterade frågorna om det tyska folkets skuld eller ansvar för nazismen.

Varför gjorde inte demokraterna starkare motstånd? Främst gäller den frågan socialdemokraterna, som med sin halvt militära organisation Reichsbanner syntes rustade att med våldsmedel

försvara republiken.

Under tiden före Hitlers utnämning till kansler hoppades man på goda skäl att nazismen aldrig skulle nå en majoritet och aldrig komma till makten. Därtill kom att en mot nazismen riktad aktion syntes omöjlig eller meningslös. En generalstrejk var utesluten med tanke på den väldiga arbetslösheten. Att strejka eller slåss för att skydda borgerliga och konservativa regeringar som Brüning, von Papen och Schleicher tedde sig orimligt. En revolution med socialistisk syftning var omöjlig att genomföra, och det stora flertalet socialdemokrater hade helt växt in i reformismen: bevarandet av den demokratiska republiken, med dess relativt radikala socialpolitik, var partiets mål.

Efter Hitlers maktövertagande tycks många socialdemokrater i Thalburg ha väntat på en paroll om öppen kamp från högkvarteret i Berlin. Att en sådan paroll aldrig kom är inte svårt att begripa. Partiet var inriktat på fredlig politisk verksamhet, och inte ens de aggressiva hade stora förhoppningar om seger i en aktion som kunde utveckla sig till ett inbördeskrig. Av de borgerliga partierna höll endast ett av någon betydelse, den katolska centern, klart fast vid republiken, men det kunde inte anses pålitligt vid en kraftmätning; parentetiskt bör nämnas att kvinnorösterna dominerade inom centern, medan de unga männen i stor omfattning var nazister eller kommunister. En framgångsrik revolutionär rörelse på våren 1933 måste anses än mera hopplös än tidigare, eftersom den legala nazistiska regimen hade polisen och riksvärnet som avgörande maktmedel.

De grupper som stod bakom nazismen — och dess tillfälliga tysknationella allierade — var i huvudsak borgerliga med tanke på både den sociala ställningen och den politiska hållningen. Nazismen vann sina framgångar som den hänsynslösaste, bäst organiserade, skickligast reklamerande riktningen inom det borgerliga, nationella, antisocialistiska blocket; partiet blev ledare av den starkaste falangen i den genom krisen till ytterlighet skärpta klasskampen. Men det stora flertalet nazistsympatisörer hade, betonar Allen, ingen föreställning om vad Hitlers seger skulle medföra. "De flesta thalburgare hade ingen aning om vad

nazisterna verkligen skulle göra då de vunnit makten. Inte ens judarna tänkte sig att nazisterna verkligen menade vad de sade." "Ingen förutsåg dessa konsekvenser (diktaturen, kriget) de dagar då Thalburgs medelklass i överväldigande flertal röstade för det tredje riket. Och detta är kanske det mest väsentliga som kan läras av Thalburgs erfarenheter före och under nazismens maktövertagande. Knappast någon i Thalburg hade klart för sig vad som hände. Det fanns ingen klar uppfattning om vad staden skulle gå igenom om Hitler kom till makten, ingen klar föreställning om vad nazismen egentligen var."

Såvitt jag själv kan döma av studier och erfarenheter är Allens satser generellt hållbara; inte minst tänker jag på de judiska vänner som muntert-skämtsamt talade om "när Hitler kommer". Det bör tilläggas att den förening av okunnighet, tanklöshet och förvirring som präglade en stor del av det tyska folket i avgörande situationer härskade även i utländska kretsar, där man hade bättre möjlighet än genomsnittstysken att överblicka och analysera. En stor del av den tongivande demokratiska pressen i en rad länder hälsade Hitlers maktövertagande med jämnmod eller tillförsikt: nu skulle Tyskland få en stark ledning, extremismen och de våldsamma parollerna skulle mildras av makten. Inte minst i Sverige framträdde den uppfattningen — för att inte tala om de notabiliteter som i Hitler såg nydanaren, den sanne demokraten och fredsfursten.

Perspektiv på spanska inbördeskriget

Det spanska inbördeskriget började i mitten av juli 1936, då några generaler med trupper främst ur spanska Främlingslegionen och de marockanska förbanden bemäktigade sig Kanarieöarna, de nordafrikanska besittningarna och en del städer och orter i södra, västra och norra Spanien. Det slutade på våren 1939; Barcelona föll i januari, Madrid i mars; hundratusentals republikaner flydde eller sökte fly över gränsen till Frankrike. De totala förlusterna har ofta uppgivits till den oerhörda siffran av 1 000 000, bortåt 5 procent av hela befolkningen. Enligt nyare och mera försiktiga beräkningar var siffran på de i kriget dödade — alltså bortsett från sjukdomar och landsflykt — betydligt lägre, omkring 400 000; kampens grymhet belyses av att inemot en tredjedel av detta antal antas ha dött inte på slagfältet utan på avrättningsplatsen och, framför allt, genom utan all legal maskering begångna massmord.

Kriget väckte, "åtminstone inom Västerlandet, de starkaste lidelser. I fråga om känslans intensitet var andra världskriget en mindre stor händelse än det spanska kriget. Detta krig framstod, i varje fall till en början, då alla vänsterpartier syntes samarbeta, som en förhoppningens tid för en hel generation som var förbittrad över vad som betraktades som cynism, likgiltighet och skenhelighet hos en äldre generation. Kampen inspirerade en skapande konstnärlig energi i många länder. De få verkliga mästerverk som formades skall leva kvar som monument över dem som dog."

Dessa satser utgör en del av sista kapitlet i den engelske historikern Hugh Thomas' stora arbete "The Spanish Civil War". Boken har i engelska tidningar och tidskrifter betecknats som standardarbetet om inbördeskriget. På de flesta speciella punkter är jag självfallet inte i stånd att bedöma framställningens pålitlighet; de avsnitt där jag har några kontrollmöjligheter

tycks mig vara utmärkta, och hela arbetet synes uppburet av noggrannhet, försiktighet och strävan till oväld.

Thomas har säkerligen rätt i påståendet att inbördeskriget framkallade ett passionerat ställningstagande i Västerlandets demokratier. Men jag tror att hos dem som höll på republikens sak inte förhoppningar, utan en känsla av tragik och hopplöshet dominerade. I stort sett sammanföll konflikterna kring vad som hände i Spanien — liksom uppdelningen i själva Spanien — med den visserligen vaga motsättningen mellan höger och vänster; en därmed sammanhängande roll spelade den religiösa inställningen, särskilt såtillvida som troende katoliker — i England och USA likaväl som i Frankrike — sympatiserade med Franco, de upproriska, nationalisterna. Men många undantag fanns, och särskilt torde man kunna hävda att intellektuella grupper övervägande tog ståndpunkt för republiken. I Frankrike stod bland de stora katolska författarna Paul Claudel på nationalistsidan, och i sin hymn till krigets martyrer avsåg han blott de kristna martyrerna och främst de katolska prästerna; François Mauriac skrev till republikens försvar och Georges Bernanos, som på Mallorca bevittnat nationalisternas seger och likvidationer, gav i sin förbittrade och förtvivlade stridsskrift "Les grands cimetières sous la lune" ett av mästerverken från kriget. I England framgick av en ganska objektivt utförd opinionsundersökning bland författarna att ett överväldigande flertal var engagerade för republiken; till dem hörde Samuel Beckett, W. H. Auden, Stephen Spender och George Orwell; de tre sistnämnda deltog i kriget som frivilliga, och åtminstone några av Audens dikter hör till den stora litteraturen från denna tid. På samma linje stod i Amerika Ernest Hemingway, Dos Passos och Sinclair Lewis. De mest ryktbara romanerna från kriget skrevs av Hemingway ("Klockan klämtar för dig"), som var verksam på den republikanska sidan, och av André Malraux ("Förtvivla ej"), som var frivillig flygare i republikens armé.

Bland de många radikaler som på avstånd men med starka känslor av hopp och fruktan, medkänsla och avsky följde hän-

delserna fanns ensidiga och överdrivna föreställningar om vad som skedde. Enligt mina egna minnen såg jag kriget nästan helt i svart och vitt. I anslutning till en internationell vetenskaplig konferens i Madrid några veckor före upprorets utbrott hade jag fått en glimt av glädjen och förväntningarna efter folkfrontens valseger; republikanska politiker talade om det förestående reformverket som en förnyelse och frälsning. Vänsterns triumf i Spanien var en ljuspunkt i en värld som för varje år syntes mörkare: Hitlers maktövertagande, upprustning och första framgångar, det begynnande samspelet mellan de nationella diktaturerna, Mussolinis erövring av Abessinien, Japans aggressioner, västmakternas tvekan och undfallenhet. Så blev den unga republiken, äntligen redo att infria alla löften om jorddelning, socialpolitik, begränsning av kyrkans makt och obligatorisk undervisning, överfallen av reaktionära generaler med präster, godsägare och kapitalister som tillskyndare, med marockanerna och Främlingslegionen som stöttrupper, inom kort med "frivilliga" från Mussolinis Italien och Hitlers Tyskland som kärna i sin armé. Demokratierna var tveksamma, oeniga, bedrägliga i den noninterventionspolitik som hindrade hjälp åt republiken men inte hindrade nazismens och fascismens alltmera öppna och skamlösa ingripanden på Francos sida. Liksom så många andra kände jag att friheten och folkstyrelsen mördades av ett band skurkar, medan de "rättsinniga" ljög och smusslade och halvt i ängslan, halvt i en förrädisk längtan att få slut på saken väntade att mordet skulle fullbordas. Mest förtätad kände jag denna stämning vid ett besök på världsutställningen i Paris 1937. Här skulle demokratier och diktaturer låtsas leva i trivsel sida vid sida; diktaturernas skyhöga och i detalj färdiga byggnader överväldigade demokratiernas anspråkslösa och ofullbordade paviljonger; fasaden av fest och avspänning syntes inte bara bräcklig utan också gemen vid tanken på vad som samma dagar skedde i Spanien. Då världskriget utbröt två år senare, ett halvår efter den spanska republikens undergång, var det trots allt som om sanning och verklighet röjt undan förställning, falskspel och lögn.

Denna bild måste i viktiga punkter revideras inför en dokumenterad, objektiv och på avståndets perspektiv byggd skildring sådan som Thomas'. Sannolikt har den engelske forskaren rätt då han förklarar att "den andra spanska republiken gick under, därför att den från början inte godtogs av mäktiga krafter som politiskt stod till vänster likaväl som till höger". Motsättningarna var stora vid republikens tillkomst på våren 1931 och hade, långtifrån att försvagas genom demokratiska kompromisser, under de fem följande åren skärpts genom upprorsförsök, övergrepp och förföljelser, genom att inom båda de block i vilka folket och representationen schematiskt kan indelas extremisterna vunnit terräng; inom högern blev den antidemokratiska stämningen alltmer utbredd, inom vänstern fanns en rad riktningar — anarkosyndikalister, radikala socialister och de fåtaliga kommunisterna — som var benägna att med andra medel än röstsedeln och lagen slå ned motståndarna och förverkliga sina egna krav.

Den knappa seger som folkfronten vann vid vårvalen 1936 ledde visserligen till bildandet av en klart demokratiskt inriktad, närmast liberal regering, men denna regering var beroende av extrema grupper, för vilka våld och strejker var legitima kampmedel — och det var naturligt att upproret och den ryska hjälpen gav dessa grupper en alltmer dominerande ställning. Hur svårt läget var då upproret bröt ut framgår av de talrika våldsdåden och politiskt färgade strejkerna under tiden efter valet i februari. Enligt högerledaren Gil Robles' redogörelse i cortes den 16 juni 1936 hade på fyra månader etthundrasextio kyrkor bränts, tio tidningar plundrats, hundratals politiska mord begåtts, trehundrafyrtio totala eller partiella strejker igångsatts; uppgifterna bestreds inte av regeringen, Thomas vitsordar deras riktighet i huvudsak, och det är ostridigt att de ansvariga till stor del var vänsterextremister, även om fascister och falangister minst lika systematiskt brukade samma metoder. De ohyggliga grymheterna under själva kriget var en fortsättning på detta "kalla" inbördeskrig. Enligt Thomas' beräkningar mördades (vare sig efter en skenrättegång eller inte) omkring 40 000 människor av nationalisterna, bortåt dubbla antalet av

republikanerna (bland de senare 12 biskopar och över 5 000 präster).

Men även om idealiseringen av den republikanska regimen från åren 1936—39 korrigeras, synes mig känslorna av bitterhet och avsky inför nationalisternas uppror starkt motiverade. Bland republikens anhängare var den demokratiska principen förhärskande, om också inte allenarådande: till stor del var det de reaktionära angreppen mot folkstyrelsen som drivit vissa republikanska riktningar till en motsvarande extremism. De reformer den republikanska majoriteten önskade var främst sådana som enligt i Sverige och Västerlandet gängse värderingar var förbättringar. Under de korta tider vänstern regerade — från sommaren 1931 till november 1933 och från februari 1936 — hann man inte göra mycket, allra helst som de borgerligt konservativa regeringarna 1933—36 annullerade eller vägrade att tillämpa de tidigare beslutade radikala lagarna. På några punkter lyckades det vänstern att genomföra förändringar på områden där Spanien av gammalt hörde till Europas mest efterblivna stater. Så i fråga om sjukvård, en del socialpolitiska och agrara frågor och kanske framför allt skolväsendet. År 1937 fanns 60 000 lärare i det republikanska Spanien (ungefär halva landet) mot 37 000 i hela Spanien år 1931. Nationalisterna representerade diktaturen, klerikalismen, den politiska, sociala och ekonomiska reaktionen, och Francos regim har bevarat denna prägel. Den militära revolten måste ses inte bara som en minoritets uppror mot den lagliga och demokratiska regeringen, utan som ett brutalt avbrytande av utvecklingen mot rationalism, kultur och social utjämning.

Denna revolt fick en särskilt förhatlig prägel genom de medel som anlitades. Utan marockanerna och Främlingslegionen (med parollen "Ned med intelligensen, leve döden"), de italienska och tyska soldaterna och vapenleveranserna hade med all säkerhet upproret misslyckats eller aldrig kommit till stånd. Visserligen fick generalerna stöd inom Spanien, bland civilbefolkningen, militären och polisen, men ingen lär betvivla att de nordafrikanska legotrupperna och den utländska hjälpen var

avgörande. Republiken fick också hjälp utifrån, men i efterhand och i ojämförligt mindre omfattning. Antalet italienska "frivilliga" beräknas till 50 000—60 000 man, portugiserna till 20 000, tyskarna till 16 000, av vilka 6 000 man flygtrupper — den tyska Condorlegionen stod för det mest beryktade illdådet, Guernica — medan de internationella brigaderna på den republikanska sidan aldrig översteg 18 000 man och de ryska medhjälparna, i regel politiska agenter, var högst 2 000. Krigsmateriel kom i betydande omfattning till båda de stridande parterna, men de tyska och italienska insatserna var även härutinnan de viktigaste. Med Franco segrade den internationella fascismen.

Ryssland och kommunismen vann utan tvivel prestige inom vänstern i Västeuropa genom understödet åt republiken. Den ryska hjälpen var emellertid, som Orwell och andra tidigt klarlade, förenad med ekonomiska och politiska krav som blev destruktiva för de hjälpta. Kommunister fick ledande poster inom förvaltningen och armén, partiets motståndare bland socialisterna och syndikalisterna undertrycktes eller undanröjdes i skilda utrensningsaktioner. Det kommunistiska ingripandet diskrediterade efter hand republiken inom demokratierna utan att effektivt bistå den.

Till det mest pinsamma i inbördeskrigets historia hör demokratiernas politik, som i realiteten blev till fördel för republikens motståndare. I USA beslöts, under ledning av utrikesminister Hull och med de katolska tidningarna och organisationerna som pådrivare, förbud mot försäljning av vapen till de stridande partierna. I Frankrike ansåg premiärminister Léon Blum till en början att vapen skulle lämnas till den spanska regeringen, men redan i augusti 1936 slöts på engelskt initiativ det berykta-de noninterventionsavtal mellan ett flertal europeiska stater — bland dem England, Frankrike, Italien och Tyskland — enligt vilket alla vapensändningar förbjöds (vartill senare kom utreseförbud för frivilliga). Noninterventionspolitiken förde, som Thomas skriver, "från tvivelaktiga kompromisser till förljugenhet och förödmjukelse". De uppställda principerna följdes av

västmakterna och de små demokratierna, medan diktaturerna, främst Tyskland och Italien, metodiskt och systematiskt bröt mot dem. De engelska och franska regeringarna var "i själva verket mindre intresserade av att göra slut på interventionerna än av att de *skenbart* förhindrades". Småstaterna följde fogligt med i dessa manövrer: "Den rädsla för Hitler och för allt internationellt ansvar som de skandinaviska staterna, Belgien och Holland visade är från vissa synpunkter det mest obehagliga i denna tids diplomatiska attityd." Bedrägeriets kulmen nåddes då noninterventionsstaterna organiserade flottpatruller för att hindra vapenimport i Spanien och Tyskland och Italien tilldelades bevakningstjänster i vissa farvatten — samtidigt som var och en kände till att det var just dessa stater som införde vapen till Franco och alltså hade i uppdrag att inskrida mot sin egen verksamhet. Labour i England och skilda oppositionsgrupper i andra länder angrep regeringspolitiken och höjde parollen "Vapen åt Spanien", men förgäves. Den reella beslutanderätten hade den engelska högern, som delvis bestämdes av sympati för de upproriska — en hållning som Churchill länge delade — men främst drevs av önskan att nå "allmän avspänning i Europa, vilket innebar kurtis av Hitler och Mussolini för att förmå dem till gott uppförande".

Kort efter det republikens nederlag blev uppenbart klarlades det genom Hitlers ockupation av Tjeckoslovakien att man räknat fel och att den politik som förts inte blott var ett brott utan också en dumhet.

England och spanska inbördeskriget

En ung engelsk forskare, K. W. Watkins, har publicerat en grundlig och systematisk — kanske t. o. m. något schematisk — undersökning av den engelska debatten kring det spanska inbördeskriget 1936—39: "Britain Divided". Watkins förklarar att sannolikt intet utrikespolitiskt problem sedan franska revolutionen lett till "en så bitter splittring inom det engelska fol-

ket". Det märkliga, och om man så vill hedersamma, med denna inre konflikt i England, liksom i många andra länder, var att man inte i första hand stred om vilken politik som låg i landets intresse — även om självfallet denna synpunkt också drogs fram — utan utgick från ett ställningstagande till vad som hände i Spanien, var anhängare av den bestående spanska republiken eller av Francos nationella revolution. Konflikten — skarpare än i fråga om ställningstagandet till det fascistiska Italien och det nazistiska Tyskland — bidrog till att Englands politik blev så trevande, vacklande och slapp under åren före andra världskriget. Watkins överdriver starkt då han påstår att konflikten kring Spanien var huvudorsaken till att England stod oenigt inför nazismens hot, men väl kan man hävda att oenigheten inom England på en gång avslöjades och skärptes genom den spanska frågan.

Inom den engelska högern fanns under hela mellankrigsperioden grupper som i sin skräck för socialism och kommunism beundrade både fascism och nazism. Men dessa stämningar torde aldrig ha varit så starka som sympatierna för Franco under inbördeskriget. Den konservativa pressen — då som nu omfattande några av världens största och uslaste tidningar — tog Francos parti och skildrade den sittande liberala spanska regeringen vid upprorets utbrott som ett maskerat kommunistvälde, de engelska katolikerna lystrade till påvens förljugna hatpropaganda mot republiken, även de mera betänksamma drevs av rädsla för ett "rött" Spanien till välvillig neutralitet mot Franco. Churchill hörde till dem som småningom intog den position som blev framtidens — han vände sig mot de nationalistiska diktatorer som han från början uppskattat, då han såg dem som Englands fiender. Den engelska regeringen var jämte den franska — inte minst Léon Blum personligen — ansvarig för den skamliga noninterventionspolitik som bestod i att republiken inte fick vapen från västmakterna, medan Franco, notoriskt och nästan officiellt, stöddes med vapen och trupper från Hitler och Mussolini. Viljan att bevara freden var utan tvivel ett reellt motiv för Baldwin och Chamberlain, men fredsförkunnelsen blev också ett hölje för likgiltigheten eller

den hemliga sympatin för Franco, äganderättens och kyrkans försvarare.

Inom labour var läget än mera invecklat: oviljan mot Franco var allmän, men fruktan för kommunismen och pacifistiska tendenser påverkade ledningen och ledde till tvister och omkastningar. Under åratal kunde på en gång "kamp" mot diktatorerna och nedrustning förenas i partiets propaganda, och först mer än ett år efter upprorets början tog partiet avstånd från noninterventionspolitiken. Labour kan dock med rätta säga sig ha tagit den klart demokratiska ståndpunkten under inbördeskrigets år; dess kritik av högerns spanska politik och av Churchills taktiskt betingade välvilja mot Franco under världskriget var enligt Watkins den ivrigast drivna propagandalinjen vid 1945 års val.

Vid läsningen av böcker av denna typ frågar man sig ständigt i vad mån ställningstagandet var byggt på en realistisk bild av läget, i vilken utsträckning den politiska lidelsen gjorde det möjligt att se läget sådant det var, var gränserna går mellan lättrogenhet, förljugenhet och ren lögn. Jag har som illustration ett drag i den svenska debatten före andra världskriget. De som helt eller halvt hyllade Hitler vidgick inte de nazistiska grymheterna och förföljelserna (utom möjligen genom antydningar om "spontana övergrepp" e. d.). Är det möjligt att de, trots studier och resor, lyckades bevara sin okunnighet? Eller var de så fängslade av de allmänna syften Hitler stod för att de inte uppfattade det ohyggliga, att de såg det i en dimma långt borta? Eller ansåg de sig böra hålla tyst med det onda för att folk skulle välja den trots allt "rätta" ståndpunkten? Eller var de i själva verket tjusade av hårdheten och sadismen och höll tyst därför att de skämdes eller riskerade att bli vanärade? Dessa problem möter ständigt då det gäller att begripa motiven för en till synes otrolig likgiltighet inför enligt allas värderingar otäcka kollektiva handlingar. Ofta är väl svaret på de uppställda frågorna att det inte finns något svar, att de berörda motiven eller orsakerna smälter samman till en enhet som det är hopplöst att söka analysera och sönderdela. Men vi får inte gå för långt i tron att

försvaret av det onda bygger på anständiga motiv eller bristande medvetenhet.

USA och spanska inbördeskriget

Människor över hela världen "känner det spanska dramat som en personlig tragedi", skrev Albert Camus. Även i Amerika, som vid denna tid syntes så fjärmat från Europa, fanns hos många en stark känsla av att det spanska inbördeskriget angick oss alla, att det i ovanlig grad var en kamp mellan goda och onda makter och att demokratiernas framtid berodde på denna kamp. Det största engagemanget fanns efter all sannolikhet hos socialister och radikaler, som i den spanska republiken såg sin egen sak. Till dem hörde ledande intellektuella, författare, forskare och konstnärer; Hemingway skrev den roman, "Klockan klämtar för dig", som — såsom tidigare framhållits — vid sidan av Malraux' "Förtvivla ej" blev den främsta skildringen av stämningarna på den republikanska sidan, och vid hans sida stod, om också mindre aktiva, Faulkner, Lewis, Steinbeck, Wolfe, Dos Passos och Caldwell. Till opinionsyttringarna för republiken anslöt sig också en rad vetenskapsmän i första ledet. Men inom stora grupper, om också med mindre lysande representanter, var sympatierna för Franco förhärskande. Politikerna fann det i regel lämpligast att inta en neutral hållning; i realiteten blev neutraliteten ett stöd för Franco då kongressen i början av 1937 — med de europeiska västmakternas noninterventionspolitik som förebild — antog en lag som förbjöd vapensändningar till Spanien, alltså även till den lagliga demokratiska regeringen.

En ung amerikansk historiker, Allen Guttmann, har på grundval av imponerande källstudier givit en bild av debatt och opinioner i USA under kriget: "The Wound in the Heart, America and the Spanish Civil War". Till det bästa i boken

hör en analys av romaner och dikter om kriget. Jag skall emellertid stanna blott vid den bild Guttmann ger av folkstämningarna och den i mera egentlig mening politiska diskussionen.

De gallupundersökningar som hölls under kriget ger klarhet om några huvudlinjer i opinionsbildningen. Mellan en fjärdedel och en tredjedel av de tillfrågade hade ingen åsikt om republiken och revolutionen. Bland dem som hade en åsikt var de som sympatiserade med den republikanska regimen i klart flertal. Uppdelningen gick inte på klasslinjer, så att burget folk höll på Franco och arbetare på republiken, snarare tvärtom: bland affärsmän och medlemmar av fria yrken var "lojalisterna" något flera än bland arbetarna, och de som röstade republikanskt i USA var mera benägna än de som röstade demokratiskt att hålla på den spanska republiken. Den väsentliga skiljelinjen var religiös: endast få protestanter och nästan inga judar var för Franco, medan denne hade det stora flertalet katoliker som anhängare. Politiskt hade detta förhållande avgörande betydelse. Det innebar att en stor del av arbetarna i Sydösterns storstäder, katoliker och Rooseveltröstare vid presidentvalen 1932 och 1936, såg med ovilja på den spanska republiken och med sympati på nationalisternas revolt.

Ett studium av de religiösa samfundens ställningstagande förklarar detta förhållande. De protestantiska kyrkornas uttalanden — i pressen och vid konferenser — var i regel prorepublikanska, medan den katolska hierarkin nästan genomgående höll på Franco. I fråga om pressen i allmänhet är något bestämt omdöme inte möjligt. Flera stora folkliga tidskrifter, såsom Time och Life, företedde skiftande åsikter. De mest ansedda tidningarna var snarast för republiken. Anmärkningsvärt är att de tidningar och tidskrifter som företräder finansintressen i mera egentlig mening (såsom Wall Street Journal) undvek att ta ställning eller var kritiska mot Francos uppror. Ett hetsigt ideologiskt engagemang på nationalistsidan visade huvudsakligen ytterlighetsriktningarna med fascistisk anstrykning.

I debatten för och emot republiken och Franco dominerade, framhåller Guttmann, allmänt liberala och med den amerikanska traditionen förenliga resonemang. Franco beskrevs sällan av

sina anhängare som en diktator kallad att övervinna liberalism och demokrati; han tecknades tvärtom som frihetens återställare och jämfördes inte sällan med George Washington — också en general som blev statschef. På liknande sätt propagerade de på motsidan som närmade sig kommunismen eller var kommunister; liksom i Europa uppträdde de som de sanna demokraterna, åberopande sig på Washington, Jefferson och Lincoln. I detta förvirrade läge fick misstänksamheten spelrum: de stridande riktningarna beskyllde alla sina motståndare för att vara fascister respektive kommunister. Att motsättningarna kring Spanien var så starkt sammanhängande med religiösa åtskillnader bidrog till bitterheten; särskilt var det naturligt att identifiera den katolska kyrkan med diktatur och fascism.

Med tanke på den amerikanska opinionen kan det synas förvånande att regering och kongress genomförde den lag mot vapenförsäljning till Spanien som i själva verket blev ett slag mot den republikanska regimen. Guttmann hävdar att tre motiv var avgörande. Den amerikanska utrikespolitiken var starkt influerad av den brittiska; exportförbudet beträffande vapen uppfattades som en ofrånkomlig följd av västmakternas noninterventionspolitik. Isolationismen behärskade amerikansk opinion; det var en vanlig, av en rad vetenskapliga arbeten stödd föreställning att USA glidit in i första världskriget på grund av sina vapenleveranser till de allierade. Framför allt: den katolska hierarkin med sitt stora inflytande på de katolska väljarna var en makt som de demokratiska politikerna med Roosevelt i spetsen inte vågade trotsa. Man var, såsom bl. a. Ickes och Tugwell vitsordat, rädd för att de demokratiska arbetarna i nordöst, vilkas röster var nödvändiga för en ny seger, skulle svika partiet om det gick emot den katolska kyrkans vilja. Franklin Roosevelt handlade, såvitt man nu kan bedöma, i strid mot sina principer för att vinna ännu ett val.

Guttmann betonar att spanska inbördeskriget förblivit ett problem och i viss mån en skiljelinje i amerikansk politik. Tyvärr går han inte in på det mest upprörande i detta sammanhang:

att under perioder av reaktion, främst McCarthyismen, ett öppet ställningstagande för republiken under kriget stämplats som "oamerikansk" verksamhet. Men han antyder den belastning för amerikansk demokrati som alliansen med Franco utgör; en annan forskare, Frank Whitaker, har mera utförligt och inträngande motiverat samma uppfattning.

Mordet som medel i politiken

I mera genomtänkta uttalanden och spontana utrop har en massa människor och tidningar i dessa dagar (1966) gjort reflektioner kring mordet på Sydafrikas premiärminister Verwoerd. I fråga om mordets politiska, om man så vill sakliga betydelse framförs motsatta tankegångar: mordet betraktas som en insats av värde för brytande av den sydafrikanska rasdiktaturen, eller det anses vara likgiltigt eller skadligt från samma synpunkt. Moraliskt går meningarna lika mycket isär: mordet betraktas å ena sidan som en heroisk bragd, å andra sidan sägs att dödandet av en människa alltid är fördömligt, att våld av denna art alltid är förkastligt.

Denna andra diskussionslinje skall jag här knappast beröra. Jag vill blott påstå att det stora flertalet moraliskt engagerade människor, frånsett den politiska uppfattningen, är benägna att prisa en våldsgärning som de tror vara av värde för att befria mänskligheten, eller ett folk, från en tyrann eller förtryckare om denna gärning leder till de önskade resultaten och om alltså tyrannen eller förtryckaren företräder en för iakttagaren förhatlig regim eller åskådning. Fraserna om att något gott aldrig kan komma av våld är en politisk söndagsförkunnelse som i praktiken inte tas på allvar; det visar resningarna runt om i världen likaväl som att domstolarna och polisen överallt ses som samhällsordningens ofrånkomliga stöd.

Det är alltså sakfrågan, nyttighetsfrågan, som jag här skall ta upp. Är det politiska mordet ett användbart, effektivt medel? Själva frågeställningen är vansklig. Vad är ett *mord?* Skall vi dit räkna blott det privata dödandet eller också dödandet i stor skala? Jag stannar vid det förstnämnda alternativet och bortser alltså inte bara från krig utan också från de massmord som får mera hedersamma beteckningar som ordningens upprätthållande, uppror eller revolution — man brukar exempelvis inte kalla slaktandet utanför Bastiljen den 14 juli 1789 för mord. Ordet

politiskt mord är likaså oklart. Då dödandet ingår som ett led i en än så genomskinlig rättslig procedur använder jag enligt gammal sed inte ordet mord, exempelvis faller Karl I 1649, Ludvig XVI 1793, de otaliga "justitiemorden" under de franska och ryska revolutionsperioderna utanför. Men det finns också en annan svårighet. Är mördaren verkligen bestämd av politiska motiv eller handlar han av privata motiv eller är han helt enkelt galen? De frågorna ställs nästan alltid i dessa sammanhang — från Caesar till Verwoerd, med Henrik IV, Lincoln, McKinley och Kennedy som strödda exempel från senare århundraden. Jag utgår från att man kan tala om politiskt mord då åsikter rörande en regim eller en politik spelat in, och jag förutsätter — ehuru saken ännu inte är klar — att så var fallet i fråga om Verwoerd.

Det finns en gammal, av tänkare från skilda åskådningar hyllad princip om tyrannmordets moraliska och politiska berättigande. Men såvitt jag vet har endast en politisk åskådning under senare tid i mordet och i det privata våldet sett det väsentliga i sin taktiska verksamhet. Jag åsyftar den anarkism som framträdde i Europa särskilt under senare hälften av 1800-talet. Denna rörelse ansåg mordet vara ett medel att nå ofta skiftande och otydliga socialrevolutionära mål. Man resonerade härvid på skilda linjer och i olika etapper. Genom morden skulle den revolutionära andan aktiveras och nå publicitet — "handlingens propaganda", som det hette hos Hinke Bergegren och hans anhängare — de härskande klasserna skulle tvingas till eftertanke eller åtminstone bli skräckslagna; genom förvirring och desorganisation skulle det fördärvade klassamhället bringas närmare sitt fall.

En rätt stor samling berömda mord färgades av denna idealism, även om i regel mördarna på goda skäl kunde påstås vara inte bara idealister utan också höggradigt konstiga eller överspända på vansinnets gräns. Jag nämner morden på den ryske kejsaren Alexander II 1881, den franske presidenten Carnot 1894, den österrikiska kejsarinnan Elisabet 1898, den italienske kungen Umberto 1900, den amerikanske presidenten

McKinley 1901 — de två mordförsöken på den tyske kejsaren Vilhelm I 1878 har också sin plats i detta sammanhang. Mördarna var i dessa fall genomgående isolerade, olyckliga människor, som genom läsning och kanske samtal med någon kamrat kommit att tro på en social utopi och i mordet såg en stor insats för denna utopis förverkligande.

I Sverige hade vi en anarkistisk inriktning av den typen, i stort sett en fraktion inom den tidiga socialdemokratin (bekämpad av Hjalmar Branting och andra ledare), men mycket litet blev uträttat; vår nästan ende praktiserande anarkist var Wång, som 1911 sökte mörda den ryske tsaren vid besöket i Stockholm men i stället dödade en oskyldig svensk general ("förbannelse över präster och lärare, som håller folket i mörker", var Wångs testamente). Men svensk litteratur ger en av de stora bilderna av vad man kallar den anarkistiska typen, även om hans handling var mera speciellt motiverad och inriktad än anarkisternas i allmänhet; jag syftar på Tor Hedbergs "Johan Ulfstjerna", inspirerad av mordet på den ryske generalguvernören i Finland, Bobrikov, 1904.

Den anarkistiska rörelsen beskrivs i regel som misslyckad eller rent av som motverkande sitt eget syfte. Resultatet var, sägs det, snarast att folk drevs till konservatism och antisocialism genom ogärningarna; som bevis åberopas den skärpning av lagstiftningen mot samhällsomstörtande tendenser som genomfördes i en rad länder, även, tämligen lamt, i Sverige. Men det är ytterst svårt att ge något motiverat omdöme om våldsdådens verkningar på lång sikt. Kanske hade, trots allt, handlingens propaganda en viss betydelse för att skärpa missnöjet bland det proletariat som då ännu existerade överallt i västerlandet, kanske blev en och annan "borgerlig" politiker tvingad till självrannsakan.

Två reflektioner inställer sig vid alla funderingar om anarkismen. De flesta anarkister var utan tvivel "goda" människor i den meningen att de med större iver än det stora flertalet längtade efter ett gott rike av denna världen; ledarna var i regel — med furst Krapotkin som idealtyp — alltför ömsinta för att själva kunna begå mord, och detsamma gäller sannolikt de

flesta meniga inom rörelsen. Duhamel har i sina "Salavin"-böcker skildrat denne ädle och föga effektive anarkist; Henry James har i "Prinsessan Casamassima" beskrivit hur anarkisten Hyacinth hellre begick självmord än utförde det uppdrag att mörda som han fått av sin internationella organisation. Till detta kom att dödsfruktan ofta besegrade den goda viljan. Folk talar om sin likgiltighet inför döden, men att med risk för eget liv — eller rättare säkerhet att förlora livet — begå en stor handling är inte möjligt för många. De hårdare, mindre ängsliga och mera handlingskraftiga anarkisterna möter man främst i rysk politik och litteratur — tsardömets slarviga brutalitet drev kanske till ursinne, fasthet och offervilja på ett annat sätt än Västeuropas mildare regimer.

Framför mig har jag en lista över ett femtiotal politiska mord — mord på politiskt framstående personer — som åtminstone i någon mån motiverats av politiska skäl. I många fall är det omöjligt att hävda att mordet varit av större politisk betydelse, även om det inneburit att en ledande post inom en stat blivit besatt av en annan person. De förut nämnda anarkistmorden var i regel av den typen: att Alexander II ersattes av sin inskränkte son Alexander III, att Carnot efterträddes av den mera obetydlige Faure, att McKinley avlöstes av den intelligentare och aktivare Theodore Roosevelt ändrade inte på något avgörande sätt Rysslands, Frankrikes eller USA:s politik. Detsamma gäller en rad andra mord, såsom det på Gustav III 1792 och det på Kennedy 1963.

I andra fall har den mördade i ett bestämt läge med sådan auktoritet företrätt en viss handlingslinje att hans avlägsnande sannolikt lett till att ett påbörjat eller tilltänkt politiskt företag inställdes. Hade Ravaillac inte dödat Henrik IV är det enligt franska historiker antagligt att en stor krigisk aktion mot Habsburgarnas välde satts i gång; då den dominerande kungagestalten ersattes av en svag förmyndarregering blev det ingenting av. Mordet på Karl XII 1718 (om det nu var ett mord) ledde till att det norska fälttåget avbröts och att fredspartiet i Stockholm blev rådande. Att Robespierre dödades 1794 — en kombina-

tion av illegalt våld och legal avrättning, som det synes tillåtet att kalla mord — hade sannolikt till konsekvens att skräckväldet avskaffades något tidigare än eljest hade skett.

Åtskilliga politiska mord har haft följder som de agerande kanske tänkt sig möjligheten av, men som varit ytterligt svåra för dem att förutse. Då Paul I av Ryssland — en av de verkligt galna kejsarna — dödades 1801 förändrades väsentligt den ryska utrikespolitiken. Mordet på den österrikiske tronföljaren 1914 blev anledningen, om också inte enligt övrig terminologi orsaken till första världskrigets utbrott och därmed ett av historiens mest ryktbara mord; i hans land, vidgat från Serbien till Jugoslavien, är mördarens minne heligt. Då Paul, regent i Jugoslavien, och den franske konseljpresidenten Barthou föll offer för ett attentat 1934 var det ett hårt slag för försöket att bygga upp ett franskt allianssystem mot Hitler och Mussolini.

Bland de mord vilkas följder varit livligt omstridda är en amerikansk sydstatsmans dödande av Abraham Lincoln några veckor efter nordstaternas definitiva seger, i april 1865. Antagligen hade Lincoln ungefär samma uppfattning om politiken mot de besegrade som efterträdaren Andrew Johnson. Men Lincoln hade en helt annan begåvning, kraft och prestige än sin ersättare. Det är möjligt att den mördade kunnat driva försoningspolitiken med framgång och att USA undsluppit den rekonstruktionskris som ännu i dag bidrar till att inflammera opinionen.

Orsinis mordförsök på Napoleon III bör nämnas i detta sammanhang som ett exempel på hur underliga följder en våldshandling kan få. Orsini var demokrat och italiensk patriot, han såg den franske kejsaren som en tyrann och som förrädare mot sin gamla övertygelse om Italiens frigörande och enande. Hans i fängelset författade försvarsskrifter gjorde, som den franske historikern Dansette visat upp, ett sådant intryck på kejsaren — liksom på kejsarinnan Eugénie — att denne i ministerrådet förgäves ifrågasatte Orsinis benådning. Då ett år senare de franska arméerna ryckte in i Lombardiet hade den avrättade Orsinis vädjanden på ett kanske avgörande sätt bidragit till Napoleons beslut: kejsaren utförde den mission som hans tilltänkte mördare anförtrott honom.

Idealtypen för ett politiskt mord är att en förhatlig rörelse eller regim krossas genom att dess främste representant blir dödad. Renodlade sådana fall är sällsynta. Mordet måste då drabba en person vars ställning inom rörelsen eller regimen är så egenartad att han inte kan ersättas. Det bästa exemplet från nyare tid synes vara mordet på Louisianadiktatorn Huey Long 1935. Efter kort tid föll diktaturregimen samman, och det fanns ingen som i fråga om propagandistisk hets, faktisk skicklighet och ett slags ideellt färgad brutalitet kunde ersätta Huey Long. Måhända kunde mord på andra personer under de senaste årtiondena ha blivit lika effektiva. Hade nazismen fått makten eller utvecklats på samma sätt om Hitler mördats 1932 eller 1934, hade McCarthyismen i USA inte i huvudsak hejdats om senatorn från Wisconsin mördats i god tid, 1953 eller 1954?

Mordet på Verwoerd kan inte ha liknande konsekvenser. Verwoerd var inte en folkledare eller diktator eller despot som skapat och upprätthållit en rörelse eller en regim; han var den främste mannen i ett förtryckarvälde som stöddes av byråkratin, militären och ett stort politiskt parti.

Hans död kan leda till att det blir värre — eller, mindre sannolikt, bättre — men inte till rastyranniets upphävande.

Mina anteckningar och reflektioner vill visa att man ur historien inte kan utläsa några "lagar" eller prognoser på detta område — lika litet som på andra. Vad man finner är illustrationer till självklarheter eller förnumstigheter.

Rädslan och krisen

(Reflektioner hösten 1968)

Ryssarna är rädda, säger man, därför har de gått så hårt fram i Tjeckoslovakien. Med ryssarna menar man den ryska statsledningen; att massan av ryska folket är okunnig om vad som sker, matas med felaktiga uppgifter och är utan ansvar för terroraktionerna, lär väl åtminstone just nu de allra flesta iakttagare vara ense om. Hypotesen om rädslan som det avgörande ryska motivet leder till skilda och helt motsatta förslag om hur Västern, eller ryssarna själva, skall gå till väga för att denna rädsla skall bemästras och en avspänning bli möjlig. Västern måste bli hyggligare, eftergivnare, mera förtroendefull mot ryssarna, det är ett alternativ: erkänn t. ex. Östtyskland, förbered Västtysklands demilitarisering, så blir ryssarna lugnare och mildare, säger man. Det andra alternativet går ut på att ryssarna själva skall bli hyggligare, eftergivnare, mera förtroendefulla; om de godtar större frihet inom östblocket blir deras bundsförvanter lojala, och man behöver inte längre vara rädd i Kreml.

I det följande skall jag i korthet diskutera dessa tankegångar, som synes mig innebära respektabla men misslyckade försök att finna en utväg ur en ohygglig situation; de går ut ifrån att motsättningarna helt eller delvis är illusoriska, att den senaste ryska aktionen är mera en dumhet än ett brott, att en relativ harmoni skall uppstå om de agerande bibringas bättre insikt om realiteterna och handlar enligt denna insikt.

Först en parentetisk anmärkning. Då ryssarna (den ryska statsledningen) sägs handla av rädsla uppfattas detta lätt som en ursäkt för handlandet. Att vara rädd är bättre än att vara maktlysten och aggressiv; att slå till av rädsla är relativt förlåtligt, även om rädslan till äventyrs är omotiverad eller överdriven. Den som angriper av rädsla är mindre ond än den som angriper för att stärka sin makt, som ingen hotar, i vilja att erövra och förtrycka.

Men visst är ryssarna rädda. De lider av samma rädsla som alltid följer tyrannerna, erövrarna, förtryckarna. Och rädslan är det motiv som av alla terrorister skjuts i förgrunden som ett anständigt motiv. Då Robespierre begärde nya huvuden till giljotinen var hans argument inte att få större makt utan rädslan för att revolutionen skulle krossas av inre reaktionärer och yttre fiender. Och utan tvivel kände han det, ibland hemma bland duvorna, alltid på tribunen i konventet, på detta sätt. Hela skräckväldet kan, som Harald Hjärne en gång skrev, ses som "skrämda människors skrämmande tilltag". Napoleon var rädd och spelade ständigt på sin rädsla. Varje nytt krig, varje ny erövring motiverades med fruktan att förlora det redan vunna, av de öppna eller hemliga fiendernas ränker och sammangaddningar; till slut måste han försvara Rhengränsen vid Borodino. Han hotade, han slog till därför att han var hotad av andra som kanske skulle slå till. Våra Gustaver och Karlar förde aldrig ett verkligt anfallskrig, betygar Grimberg, de angrep av fruktan för att angripas. Rädslan, fruktan, det är den oskyldiga, nästan rörande parollen för de segrande och kuvande arméerna fram till kejsar Vilhelm, Hitler och Stalin.

Denna rädsla är tyrannernas, förtryckarnas och erövrarnas lott — likaväl som den på ett mera konkret och uppenbart sätt pinar slavarna, de förtryckta och de erövrade. Den ryska statsledningen behärskar sitt eget folk genom likriktning, polisvälde, undertryckning av varje antydan till opposition — denna sanning tycks i våra dagar, efter åtskilliga år av nedtystning, åtminstone för en kort tid ånyo ha blivit en självklarhet. Ryssarna har underlagt sig tio andra folk i Europa genom kupper och erövring — i några fall har dessa folk genom förflyttningar praktiskt taget likviderats, i andra fall har de under rysk överhöghet och ledning fått behålla sin identitet. Alla europeiska folk väster om järnridån har känt sig hotade, innan en prekär jämvikt och säkerhet för tjugo år sedan kom till stånd genom Atlantpakten. De ryska diktatorernas rädsla av i dag är väl begriplig inför den förtvivlan och förbittring, det hat och den fruktan som deras regim och dess gärningar framkallat.

Skall man då upphäva denna rädsla genom eftergifter och reträtter, genom att låtsas inte vara rädd, handla som om man inte vore rädd. Det är en generös tanke, som dessbättre de svenska förslagsställarna inte tycks vilja tillämpa för vår egen del (annat än möjligen genom en sådan gest som erkännandet av Östtyskland). Vad som antydningsvis anbefalls är kapitulation i fråga om Berlin, västtysk demilitarisering, nedrustning och Atlantpaktens slopande.

Mot dessa möjligheter finns så avgörande invändningar att det är svårt att se förslagen annat än som förtäckta planer på självuppgivelse för Västeuropa. Att uppge Berlin, att demilitarisera Västtyskland innebär för tyskarna och deras allierades del att offra en del av det fria Tyskland och att göra återstoden försvarslöst. Detta i ett läge då tyskarna bakom järnridån befinner sig i kollektiv fångenskap, då Berlinmuren och zoner av polisbevakade ödesträckor gör flykt från Öst- till Västtyskland omöjlig. Sådana offer kan man inte begära av ett folk även om resultatet verkligen skulle bli det påstådda: att ryssarna inte längre kände sig så rädda och därför blev mindre farliga. Skulle någon i Sverige vilja tänka sig att lugna ryssarna, exempelvis genom en gåva av Gotland eller genom avrustning — jag tror det inte.

Och varför skulle en sådan i historien enastående undfallenhetspolitik leda till målet? Den skulle minska möjligheterna till ett försvar av Västeuropa, men den skulle inte kunna undanröja ryssarnas insikt om att Västerns folk — även massan av socialister och socialradikaler — avskyr den totalitära ryska regimen och är beredd att om möjligt i samverkan och med stöd från USA försvara sig mot den. Det ryska "säkerhetskravet" kan i ett sådant läge lättare tillgodoses, det är sant, men helt kan det inte nå sitt mål förrän alla dessa stater är införlivade i den kommunistiska regimens system. Att blidka den rädde erövraren genom att göra det lättare för honom att erövra är sannerligen ett absurt recept. Allra helst då denne erövrare som sitt öppet uttalade mål har att utbreda sin egen ideologi, sitt eget system över hela världen. Och även om Europas folk kunde övertyga ryssarna om sin fredsvilja — vilket rimligen redan borde ha skett — kan det inte övertyga ryssarna om sin tillgivenhet

och sin sympati; dessa känslor finns inte, och att hyckla dem går för statschefer och diplomater men inte för en fri press och fria partier.

Det andra alternativ jag berört är vida mer plausibelt. Ryssarna — varmed jag här som förut menar den ryska statsledningen — borde förstå att det inte är farligt att lämna bundsförvanterna eller satelliterna ökad frihet. Det var därför ett grovt misstag, en dumhet, att slå ned frihetssträvandena i Tjeckoslovakien. Om dessa strävanden hade godtagits och uppmuntrats skulle lojaliteten inom östblocket ha stärkts.

Det är mig oförklarligt att man med denna säkerhet anser sig kunna bedöma den politiska rationaliteten i ryssarnas handlande. Även för experterna i Kreml måste frågan om hur Tjeckoslovakien skulle behandlas ha varit så svår, så invecklad, att en viss lösning, liksom många politiska åtgärder, inte kan med någon bestämdhet bedömas som lämplig eller olämplig — förrän kanske om tjugo eller trettio år. För de ryska härskarna gällde det att på längsta möjliga sikt avgöra om man skulle acceptera det skedda eller slå till. Vad skulle ett någorlunda fritt Tjeckoslovakien ha betytt för frihetsrörelserna i de andra satellitstaterna, för stämningar och opinioner inom de ryska minoritetsgrupper som har någon möjlighet att följa med och bilda sig en mening om skeendet? Ett ryskt erkännande av den tjeckoslovakiska friheten kunde på rimliga skäl antas efter år eller årtionden leda till den ryska regimens och den ryska härskarklassens undergång.

Otaliga svårbedömliga tolkningar och förutsägelser måste vid detta avgörande ha spelat in: graden av missnöje och förbittring över diktaturen inom satellitstaterna och Ryssland självt, möjligheterna för dessa känslor att ta sig aktiva och farliga uttryck, återverkningarna på kommunistpartierna utanför blocket, de demokratiska staternas reaktioner. För en grupp vars enda syften är att trygga sin kvarvaro vid makten och — i andra hand — den bestående regimens bestånd, som står helt likgiltig för de rättsliga och moraliska värderingar vi anlägger måste valet ha varit svårt, och för andra synes ett bedömande av dess

förnuftsmässighet omöjligt. Det är ungefär som att söka avgöra om Napoleon handlade "klokt" eller "dumt" då han lät mörda hertigen av Enghien.

Låt oss därför inte komplicera problemet genom tal om dumhet snarare än brott. Aktionen mot Tjeckoslovakien måste för oss te sig som ett ohyggligt brott, ett av de mera upprörande och olidliga i de senaste årtiondenas rika register — det är tillräckligt.

Innehåll

Förord 5

I
Min politiska horisont 9
Den oroande idyllen 34
Svenskarna och den undre världen 49
Rättfärdiggörelse genom våld 57
Alienation hos Marx 64
Uppkomsten av en opinion — synpunkter och erfarenheter 71

II
Israel måste leva! 87
Judar och israeler 108
Ryssland, Israel och judarna 116
Israels rättfärdiga sak 124

III
Perspektiv på nordamerikanska inbördeskriget efter hundra år 145
Rasföreställningarnas historia 166
Filippinerna: erövring och frigörelse 171
Boxarupproret och dess myter 181
Zuluer, boer och engelsmän 193
Den störste prokonsuln 201
Sydafrikansk tragedi 208
Återblick på Dreyfusaffären 211
Sommaren 1914 215
"Då vår lilla stad blev nazistisk" 221
Perspektiv på spanska inbördeskriget 229
Mordet som medel i politiken 242
Rädslan och krisen 248

Herbert Tingsten

MIN POLITISKA HORISONT

och andra essayer

I stora svepande drag tecknar Herbert Tingsten i sin nya bok sin politiska horisont mot dess historiska bakgrund. Han skildrar sina engagemang i tre avsnitt: i det första, vars inledande, nyskrivna essay givit boken dess titel, lägger han fram sin politiska tro sådan den var när han började, sådan den sedan i skiftande former utvecklade sig och sådan den idag är. I denna avdelning tar han också ställning till några av de mest kontroversiella frågorna på den allmänna dagordningen: i anslutning till sin tidigare bok »Från idéer till idyll» granskar han de olika partiernas hävdande av att en vitalisering, programmatiskt sett, under senare år ägt rum; han fläker upp nyvänsterns ideologier; och han nagelfar, med spirituell ironi, den svenska självbelåtenheten sådan den idag frodas, svenskarnas av moralisk indignation präglade vana att tala om för andra stater och styrelser hur de egentligen borde uppträda, deras tendens att »betrakta större delen av världen som en undre värld».

I det andra avsnittet skriver han, med en inlevelse som är grundad på självsyn, analys och djupa känslor, om ett för honom särskilt angeläget ämne: om Israel och dess sak, om dess utveckling och kamp under de senaste åren och om de inre och yttre problem med vilka det idag konfronteras. I det tredje avsnittet beträder han allmänhistoriska områden: med sin glansfulla stil och sitt starka engagemang levandegör han några av de mest centrala inslagen i den nyare och nyaste historien och tolkar deras djupare innebörd — händelser som i hög grad blivit bestämmande för hans egna attityder: till dem hör nordamerikanska inbördeskriget och Dreyfusaffären; vidare det afrikanska dramat från den brittiska imperialismens tid fram till våra dagars sydafrikanska tragedi; det första världskrigets utbrott; den tyska nazismens maktövertagande; det spanska inbördeskriget; och slutligen den tjeckiska krisen 1968.

Det går en klar och rak linje mellan dessa briljanta historiska betraktelser och bokens föregående kapitel, av självbiografisk och debattbetonad karaktär. De olika avsnitten bildar en enhet. MIN POLITISKA HORISONT är en helgjutet personlig bok, skriven i nära anslutning till sådana böcker som hans memoarer, hans »Notiser om liv och död», hans »Dagbok från Amerika». Den är också en förnyad påminnelse om att Herbert Tingsten — för att citera Magnus von Platen — är »den intellektuellt mest stimulerande skribenten i Sverige av idag».

Omslag av Karl-Erik Forsberg

Pris 38:— [*69588*]